

Василь Галаса

НАШЕ ЖИТТЯ І БОРОТЬБА

СПОГАДИ

“Наше життя і боротьба” – книга спогадів провідного члена Організації Українських Націоналістів Василя Галаси. Відображений в мемуарах життєвий шлях автора є надзвичайно цікавим джерелом з історії українського визвольного руху 1930-1950 років. Становлення організованого націоналістичного руху на Тернопільщині 1930-их – початку 1940-их років, розгортання масової збройної боротьби ОУН та УПА на Закерзонні 1944–1947 рр., завзяте протистояння українських повстанців сталінському режиму на Волині в кінці 1940 та на початку 1950 років – всі ці події ретельно описані Василем Галасою у його спогадах. Книга також є цікавим доповненням до спогадів дружини автора Марії Савчин “Тисяча доріг”.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	1
ВСТУПНЕ СЛОВО.....	6
НАШЕ ЖИТТЯ І БОРОТЬБА	7
ДОДАТКИ.....	119

ПЕРЕДМОВА

Спогади, як і документи, – важливе історичне джерело, але на відміну від документів у них завжди відчувається живий дух часу, переживання автора й учасників подій, душевні настрої – радість від досягнутих перемог, сум при невдачах, біль і горе при втраті друзів. Спогади Василя Галаси особливо цінне джерело для вивчення історії національно-визвольної боротьби. Він п’ять років організовував повстанську боротьбу на Західно-Українських землях (1943–1947 рр.) як член Крайового проводу та п’ять років був провідником ОУН на ПЗУЗ (1948–1953 рр.). А почав свою революційну діяльність ще за польської окупації українських земель, у 1937р., коли йому було 17 літ.

Перші сторінки спогадів Василя Галаси відведені виховній діяльності ОУН. На власному прикладі він образно показав, як Організація готувала провідні кадри – провідників-лідерів різного ступеня, починаючи з керівника гуртка, провідника села (станичного) і вище – району, повіту, округи, області та краю. Одночасно навчала Організація ще й фахівців-спеціалістів: пропагандистів, військовиків, санітарів, розвідників, різного роду підпільних техніків (друкарів, фотографів, граверів-печаткарів) тощо. Та найважливішим у вихованні було сформувати високоідейну, патріотичну й вольову людину.

На початковій стадії виховання націоналістів головним ідеологом завжди був Тарас Шевченко. На його патріотичній поезії вчилася молодь любити Україну й ненавидіти її ворогів та готувалась до майбутньої боротьби за волю Батьківщини. Шевченка доповнювала поезія Лесі Українки, твори Івана Франка, а також історичні оповідання та козацькі й стрілецькі пісні. І лише на завершальній стадії ідеологічного вишколу незаміними були праці Дмитра Донцова, особливо його «Націоналізм», і статті з часопису «Сурма» та журналу «Розбудова нації».

Постать Шевченка, який із сільського пастушка овець («Я пас ягнята за селом»), поміщицького кріпака зумів піднятися до найвищих висот національного духовного Вождя-Пророка, стала для Василя Галаси на все життя живим прикладом як жити й працювати для України. Юний Галаса також починав свою трудову діяльність з пастуха, наймита, учня бригади сільського будівництва. А водночас навчився і грати на скрипці, і організував у своєму селі оркестр і включився у громадське життя села. Шевченківським дяком-учителем став для юного Василя односельчанин-гімназист, член ОУН Осип Дяків – «Горновий». Він ознайомлював юного пастуха, згодом будівельника з історією та літературою України, основними ідеями українського націоналізму й готував до вступу в юнацтво і в члени ОУН. Приблизно таким способом виховувались усі члени ОУН і так розбудовувалася мережа ОУН у других сільських місцевостях Галичини. У виховному процесі головним було, щоб людина сама хотіла вчитись, здобувати знання, сама гартувала свій дух і тіло до майбутньої боротьби. Жадоба знань – невід’ємна прикмета характеру Василя Галаси.

Перші, недосвідчені ще кроки юнака на полі нелегальної діяльності проти польських окупантів завершилися у травні 1939 р. арештом, і лише війна, що почалась 1 вересня 1939 р., і розпад Польщі посприяли звільненню з тюрми. Новий, советський окупант Західно українських земель (вересень 1939 – червень 1941 рр.) дуже пильно слідкував за всіма колись арештованими націоналістами, тому Василь Галаса вже в листопаді 1939 р. знову був заарештований органами НКВД і просидів у Бережанській тюрмі до червня 1940 р. З того ж часу він уже постійно був під пильним наглядом органів советської безпеки і, щоб не потрапити в тюрму й там загинути, перейшов у грудні 1940 р. в підпілля, став професійним революціонером. Виховував і вишколював юнацтво в селах Бережанського району. Слід відзначити, що тоді ОУН була єдиною політичною силою, що не капітулювала й продовжувала вести національно-визвольну боротьбу.

Нова війна, німецько-російська, що почалась 22 червня 1941 р. створила зовсім нові умови для визвольного руху. І відповідно до тих нових, воєнних умов, необхідно було перебудувати всю діяльність Організації. Територію України почав завойовувати новий, німецький окупант під обманливими кличами «визволителя». ОУН на звільнених від советських окупантів українських землях уже 30 червня 1941 р. на Народних зборах у м. Львові урочисто проголосила відновлення Української держави, створила Державне правління (уряд) та місцеві органи влади (обласні, районні, міські та сільські). Вороже ставлення німецької влади до державної незалежності України, й ув’язнення її керівників, а у вересні масові арешти та розстріли членів ОУН(б) розкрили справжні окупантські наміри Гітлера щодо України. Почалась організація збройної боротьби проти німецьких поневолювачів й водночас поширення самостійницьких ідей на всі області України.

У спогадах цей перехідний, реорганізаційний період чітко відтворений. Пройшовши відповідний перевишкіл й попрацювавши деякий час окружним

провідником ОУН у Тернопільській області. В. Галаса проявив себе як здібний пропагандист, добрий педагог і організатор. Тому саме влітку 1943 р. його призначено обласним провідником ОУН Перемишльської області. Тут помічником його став Яків Чорний («Куля», «Ударник»), колишній студент Люблінського університету, який належав до організованої мною у 1933 р. студентської групи ОУН. (З ним я винаймав у Любліні спільне помешкання, де переховувався друг Григорій Мацейко після виконання 15 червня 1934 р. у м. Варшаві атентату на польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького). Спільно з Чорнієм вони організували на Перемишльщині перші відділи УПА.

Німецька влада протрималася вже недовго. Влітку 1944 р. на Перемишльщині вже була влада російсько-большевицька та їхніх польських сателітів. Умови визвольної боротьби на цих пограничних з Польщею українських землях були незвичайно складні. Тут поряд з українцями жило і мирне польське населення, яке займало нейтральне, а іноді навіть прихильне становище до нашої визвольної боротьби, і діяли шовіністичні польські збройні відділи, що нападали на українські села, примушуючи їх виселятися в Україну. Намагання Проводу ОУН домовитись із польським підпіллям про спільні дії проти московських окупантів, крім поодиноких випадків, успіху не мали, бо польський еміграційний Лондонський уряд твердо відстоював відновлення Польщі у довоєнних кордонах, включаючи Галичину та Волинь. На західноукраїнних українських землях (ЗОУЗ), або т. зв. закерзонних, відділам УПА та ОУН доводилось вести боротьбу як із советськими, так і з польськими державними шовіністичними загонами. Збройна боротьба тут тривала до літа 1947 р., до польської ганебної геноцидної акції «Вісла», під час якої насильно виселено всіх українців з їхніх віковічних земель.

Цей період визвольної боротьби автор представив дуже докладно. Василь Галаса одиникий із членів Проводу тих земель, кому пощастило розповісти про цей героїчно-трагічний період історії українсько - польських відносин. І нині є ще в Польщі імперіалістично-шовіністичні групи, які марять про відновлення польського моцарства від моря до моря, або хоч про Польщу до річки Збруч. А в незалежній Україні й донині на державному рівні не засуджено належним чином польської етноцидної акції «Вісла».

Також висвітлено маловідому дипломатичну діяльність Крайового Проводу ОУН і особливо провідника цих земель Ярослава Старуха, референта СБ ОУН Петра Федорова та особисто автора спогадів. Не менш важливими є і розповіді про систему підпільних зв'язків – як внутрішніх, так і зовнішніх, закордонних. Дуже цінними є відомості про організацію рейдів поза межі етнічних українських земель та рейдів трьох сотень УПА на Захід з метою поінформувати вільний світ про національно-визвольну боротьбу в Україні.

Усі інші відділи УПА і частина членів ОУН, у тому числі й Василь Галаса, у вересні 1947 р. перейшли в Україну, щоб продовжувати визвольну боротьбу. Для Василя Галаса почався новий етап підпільної діяльності, не менш важкий, ніж на Закерзонні. За наказом Провідника ОУН «Тараса Чупринки» він був призначений провідником ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ).

Після загибелі провідника Дмитра Клячківського («Клима Савура») 12 лютого 1945 р. тимчасово виконуючим обов'язки провідника ОУН на ПЗУЗ було призначено Миколу Козака – «Смока», але фактично всіма справами цих земель безпосередньо керував я, оскільки на терені Кремнеччини – Остріжчини перебував штаб УПА-

Південь, яку я очолював і докладно був ознайомлений з діяльністю УПА-Північ та її керівними кадрами. Єдиний, хто міг очолити цей Край, був Яків Бусол, але він з осені 1944 р. керував пропагандистсько-ідеологічним осередком Проводу ОУН і замінити його на цьому посту тоді не було ким. Його попередник Дмитро Маївський готувався спільно з шефом ГВШ УПА Дмитром Грицаєм до відходу на Захід.

Кількаденна моя зустріч з В. Галасою відбулась у червні 1948 р. на зв'язковому пункті, у криївці в лісі на північ від с. Кругів Підкамінецького району Тернопільської області. Після його звіту й аналізу діяльності ОУН на ЗОУЗ, я дуже детально ознайомив Галасу зі станом справ на ПЗУЗ, тамтешніми провідними кадрами. Ми склали план діяльності на найближчий час. Одною з головних проблем було поширення мережі ОУН у східних областях України. Черговим важливим питанням було полягодження конфлікту групи окружного провідника СБ «Далекого» зі «Смоком», що виник на ґрунті боротьби з ворожою агентурою. У той час советська служба безпеки масово організувала свою секретну агентуру. Не всі розуміли потребу боротьби з нею і не завжди правильно з нею боролися. Цей конфлікт був дуже болючим питанням, бо грозив розколом Організації. Галаса розумно полягодив його.

КГБ проти підпілля постійно застосовувало найрізноманітніші методи провокацій. Уже 1944 р. у Києві був створений псевдопровід ОУН, що його очолив чекіст Захаржевський. Допомогла нашій Службі безпеки ліквідувати цей провід Людмила Фоя («Оксана»), родом із м. Ставище на Київщині, студентка Київського медичного інституту, член ОУН у часи німецької окупації. Заарештована 1944 р. у Києві органами НКВД, погодилась на співпрацю з ними. Приїхавши на Волинь як зв'язкова від провокаційного київського ОУН, зв'язалась з Організацією, чесно розповіла про ворожі плани й включилась в акцію ліквідації провокаторів. Героїчно загинула восени 1950 р. у бою з енкаведистами.

У 1949–1950 роках значної шкоди підпіллю на Закерзонні завдав провокатор Лапінський «Зенон», який під виглядом провідника ОУН зумів установити зв'язок з ЗЧ ОУН і допоміг польським і советським спецслужбам ліквідувати ряд членів ОУН. Після 1950 р. провокаційні акції значно посилились. У цих незвичайно важких умовах Василю Галасі вдалось організувати видання підпільних журналів «За волю нації», «Молодий революціонер» і ряд інших пропагандистських часописів та налагодити нормальну підпільну діяльність Організації.

Спогади В. Галаси, поряд із незвичайно цінною історичною інформацією про визвольну боротьбу на її кінцевому етапі, наповнені особистими переживаннями автора. Підпільні умови життя, часто в криївках під землею, де бракувало повітря й будь-якої миті можна було загинути, вимагали від людини величезної сили волі та фанатичної віри в те, що робиш. І хоч кругом чигає на тебе смерть, ти про неї не думаєш. Важкі ці умови для мужчин, а для дівчат та жінок стократ важчі. А поряд з Василем Галасою у підпіллі весь час перебувала і помагала його дружина «Марічка», матір двох дітей. Вона два рази потрапляла в руки КГБ, яке намагалось використати її для захоплення «Орлана». Але безуспішно. Для знищення підпілля ворог вживав найпідліших і найрізноманітніших методів: отруювання харчів, ліків, мінування поштових посилок, невживаних розритих криївок тощо. Важко було передбачити, де тебе зустріне смерть. В одній із таких поштових посилок, адресованих «Орланові», також була вибухівка. У результаті один бойовик загинув, одного було поранено, а «Марічку» важко, так що треба було її нести на носилках. Трапилося це у Цуманському лісі на св. Покрови 1951 р. І все це треба було переживати, самому не

впасти у відчай і ще знаходити сили для підтримки друзів. Є у спогадах Галаси ще й детальний опис побуту підпільників, що сприяє правильному й належному зрозумінню суті визвольної боротьби в 1950-х роках та належній її оцінці. Продовжувати боротьбу в таких умовах могли лише загартовані, досвідчені підпільники, яких, на жаль, залишилось тоді уже дуже мало. Поповнювати Організацію новими підпільниками було тепер недоцільно, бо без тривалого підпільного досвіду вони швидко гинули або попадали до рук ворога. Наголос ставився на підготовку легальних членів Організації, особливо, на молодь. Створювати з них організаційну структуру також не було розумно з конспіративних причин. Тому вони діяли самостійно, без зв'язку з іншими «легалами». Сполучною ланкою для них був організатор-підпільник.

У 1950-х роках відносини між ССРСР та Західними державами значно загострились, йшла т. зв. «холодна війна». Цю ситуацію використали наші визвольні осередки за кордоном для зв'язку з Україною. Оскільки перехід кордону був утруднений, використовувався зв'язок за допомогою літаків Великобританії та США. Це в свою чергу сильно занепокоїло Москву, тому боротьбу проти українського визвольного руху повели безпосередньо московські висококваліфіковані спецслужби. Вони зуміли заслати свою агентуру в зв'язок, що йшов із-за кордону в Україну. Їм помагала боротися з підпіллям в Україні таємна агентура за кордоном (Кім Філбів у Великобританії та його група агентів у США).

Тоді зв'язок з Волинню діяв ще нормально, і я зустрівся з «Орланом» на старому місці в кінці літа 1952 р. Становище ОУН було незвичайно важке. Погинули члени Проводу й ряд провідних членів у областях. Прямо до рук ворога попали зв'язкові ЗЧ ОУН з провідником СБ Мироном Матвієнком, закинені в Україну англійським літаком. Захоплені були живими й інші зв'язкові, що прибули американським літаком. Головною причиною провалів була діяльність советської агентури в закордонних державних центрах розвідки США та Великобританії. В Україні в окремих областях також діяли провокаційні спецгрупи кагебістів.

Незважаючи на всі ці удари, кістяк Організації був збережений і при відповідній тактиці можна було продовжувати нормальну підпільну діяльність. Смерть Сталіна в березні 1953 р. та арешт Берії у липні ц. р. сильно вдарили по тоталітарній системі й створювали дещо сприятливіші політичні умови для визвольної боротьби. Однак боротьба проти підпілля не послаблювалась, а ще більше посилювалась. Черговим великим ударом для Організації стало захоплення кагебівськими провокаторами 11 серпня 1953 р. Василя Галаси та його дружини «Марічки» і зв'язкового «Чумака». Їх захоплення було секретним, ніхто з членів ОУН про те не знав. Тепер советська служба безпека могла від імені «Орлана» продовжувати свої чергові провокації, особливо за кордоном, як це вони робили у 1930-х роках. Тоді через старшину Січових Стрільців Хом'яка, колись знайомого полк. Р. Сушка, вони заслали в ОУН двох своїх агентів «Валюха» – Судоплатова та Полуведька. Перший убив 23 травня 1938 р. полк. Євгена Коновальця, а другий організував знищення двох провідних націоналістів сот. Омеляна Сеника і полк. Миколу Сціборського в м. Житомирі 30 серпня 1941 р.

Не змігши загинути в бою, «Орлан» і «Марічка» зробили все можливе в їх становищі, щоб зірвати провокаційні плани московського центру щодо знищення українських визвольних осередків за кордоном. Василь Галаса – «Орлан» продовжував боротьбу проти окупантів і в тюрмі. Даючи згоду на вислання своєї дружини «Марічки» за кордон, він не рятував своє життя, а свідомо йшов на очевидну смерть,

бо завданням «Марічки» було розкрити заплановані нові провокаційні дії Москви, скеровані на фізичне знищення провідних націоналістичних особистостей, що жили за кордоном. І вона це завдання чесно виконала.

Співпраця з ворожими установами, спрямована на їх нищення, не є зрадою, а одною з форм боротьби. Такі методи практикувались проти німецьких, а в окремих випадках також проти російських окупантів. Не загинув В. Галаса лише тому, що непередбачено для усіх почала гинути й остаточно загинула російська імперія – ССРСР, а на її руїнах 24 серпня 1991 року постала Незалежна Українська Держава .

Спогади Василя Галаси – важливе історичне джерело інформації про українську національно-визвольну боротьбу ХХ століття на її завершальному етапі. Вони в якійсь мірі перегукуються зі спогадами Марії Савчин – «Марічки» «Тисяча доріг». Та хоч розповідають про те саме, є різними творами, написаними по-різному.

Мемуари Василя Галаси доповнюють опубліковані в додатках листівки-звернення до представників сусідніх народів, його звіт про визвольну боротьбу на Закерзонні, написаних в 1948 році та останнє прижиттєве інтерв'ю автора спогадів з 2002 року.

Я, як Голова Наукового відділу Всеукраїнського братва ОУН-УПА, висловлюю щире подяку всім Дружам в Україні та за кордоном суцям, що сприяли морально і фінансово виданні цих спогадів.

Київ, 1 вересня 2004 р. Василь Кук

ВСТУПНЕ СЛОВО

Передаю до рук читача свої спомини. Основна ціль написання цих споминів – відтворити умови підпільного життя і боротьби ОУН та УПА; відобразити події, безпосереднім свідком яких я був; висвітлити проблеми, до вирішення яких був причетний; передати історії імена тих, хто загинув і вже не зможе розповісти про себе і свою участь у боротьбі за волю України.

Враховуючи факт, що я писав свої спогади через майже 50 років після зазначених подій, багато подробиць, дат, назв місцевостей, псевдонімів (прізвищами з конспіративних міркувань ми не користувались) учасників нашого руху призабулося. Відсвіжити пам'ять допомогли опубліковані у 13, 14 томах “Літопису УПА” щоденники бунчужного УПА Тараса Бурого – “Буркуна”, сотенних Ярослава Коцьолка – “Крилача”, Володимира Щигельського – “Бурлаки”, спомини Марії Савчин та інших учасників визвольної боротьби.

У примітках до 13-го й 14-го томів “Літопису” укладачі висловлюють ряд припущень щодо останнього рішення про рейд відділів УПА в Західну Європу. Оскільки вирішувати, яким сотням іти в рейд і з яким завданням, доводилось мені, я виклав справжні обставини та причини затримки відходу сотень.

Я старався максимально розкрити зміст політичної лінії Проводу ОУН та УГВР щодо поліпшення українсько-польських взаємин. Ярослав Старух – “Стяг”, я та інші керівники нашого руху на Закерзонні проводили її через публікації та практичні дії. Зрозуміло, що не все вдалося реалізувати, бо багато залежало саме від польської сторони. Усе ж ми були переконані в необхідності добитись не тільки замирення, але й співпраці перед лицем реальної і тривалої загрози з боку російського імперіалізму.

Для висвітлення нашої роботи, спрямованої на нормалізацію українсько-польських відносин, я використав матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), а також книгу А. Б. Щесняка і В. З.

Шоти “Дорога в нікуди”. Звісно, польські автори були комуністами, тому характеризували діяльність ОУН і УПА на Закерзонні з ворожих позицій, але при цьому подали багато відомостей про українське підпілля та його учасників, передрукували ряд витягів із повстанської літератури, зачитували цілі розділи з наших видань, листівок, звернень до поляків.

Опис багатьох подій, головним чином тих, які відбувались на Волині та Поліссі, збігається з тим, що говорить Марічка у спогадах “Тисяча доріг”, уміщених у 28-му томі “Літопису УПА”. Це зумовлено тим, що Марічка довгий час перебувала і працювала разом зі мною, отже, була свідком і учасником, а в багатьох випадках співтворцем того, що робив я. Цінність її споминів у тому, що вони написані за свіжої пам’яті, щиро і правдиво.

НАШЕ ЖИТТЯ І БОРОТЬБА

Народ мій є, народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й прибуду,
І орди завойовників-заброд!
Василь Симоненко

Після програних визвольних змагань 1917–20 років за відновлення Української держави нашу землю розшматували окупанти-сусіди. Кожен з них жорстокими методами намагався викоренити дух боротьби, фізично знищував тих, хто був носієм державницької ідеї, патріотизму. Найбільш кривава драма розігралася на українських землях, що опинились під большевицькою владою. Мешканці Західної України, загарбаної Польщею, також зазнали переслідувань, репресій з боку окупанта.

Однак визвольна боротьба українського народу не припинилася. Похилені прапори перехопило в свої руки молоде покоління. Справу здобуття української держави продовжила Українська Військова Організація (УВО) та її спадкоємиця – Організація Українських Націоналістів (ОУН). Караюча рука українських революціонерів нагадувала окупантам, що злочини не минуться їм безкарно. Падали і наші жертви, але від цього боротьба розгорялася зі ще більшою силою. Здавалося, що й повітря було насичене духом спротиву. У такій атмосфері проходило моє дитинство і рання юність.

Народився я 12 листопада 1920 р. в селі Білокриниця Підгаєцького району Тернопільської області. Батько, Михайло Галаса, був робітником-мулярем. Мати, Розалія, працювала кухаркою в підгаєцького адвоката. Батька не пам’ятаю: його не стало, коли мені було півтора року. Якось на роботі, при будові, він підняв важкий камінь, у результаті чого стався крововилив у животі. Там і помер.

У мене було дві сестри – Софія, найстарша, і Поліна, середуща. Прийшовши ввечері додому, мати готувала нам їжу, давала вказівки, що робити в хаті, і досвітом знову спішила на роботу. Поки жив батько, забезпечення сім’ї було задовільне. Коли ж мама овдовіла, її заробітку не вистачало нам на життя. Тому сімнадцятирічну Софію віддали в найми до чиновника у Трускавці. Там через кілька років сестра вийшла заміж за Павла Гапшія, де й прожила до смерті у 1950 році.

1926 р. мати вирішила продати хатину в Білокриниці й купити півгектара землі в

селі Олесин Бережанського повіту, де жили її далекі родичі. У майбутньому, заощадивши трохи грошенят, сподівалась побудувати там власну хату. А поки це станеться, довелось нас, дітей, віддати в найми, щоб заробляли собі бодай на харчі. Мій переїзд відбувся у травні 1926 р. Пам'ятаю, був прекрасний сонячний день. Незнайомі села, поля, люди здавались цікавим світом. Але на душі було важко, бо наближалась розлука з мамою і життя в чужих, незнайомих людей.

Мої господарі, Йосиф і Текля Баривки, мали однорічну дитину, що звалась Ганею. Моїм завданням у цьому домі було пасти овець і няньчити Ганю. Я добросовісно виконував свої обов'язки. Господарі були добрими людьми, мене не кривдили.

За домовленістю я повинен був ходити до чотирикласної школи. Скільки цікавого вона мені відкрила! Тут я зустрів Осипа Дякова, ми подружилися з перших днів. “Який розумний і добросердний хлопчик!” – дивувався я. Дружба з Осипом пригасила почуття самотності. Здавалось, що й життя вже не таке погане.

Як тільки навчився читати і писати, появилась нестримна жадоба до знань. Я з захопленням почав читати. Коли щось було незрозумілим, ішов за порадою до Осипа. Він був першим учнем у нашій школі. Під час перерви ми не бігали, як інші діти, а обмінювались враженнями від почутого і прочитаного. Згодом Осип став готуватися до гімназії і знав значно більше, ніж те, що вчили в школі. Я засипав його питаннями, він мене – відповідями. Темою наших розмов була найчастіше історія Польщі, яка перепліталась з історією України, особливо козацькою добою та визвольними змаганнями 1917–20 рр. Учителька висвітлювала все з антиукраїнських позицій. Формально мовою навчання була українська, але вчителька – полька, та ще й шовіністка – викладала предмети переважно польською. Запорожців називала бунтівниками, різунами. Проте для нас, учнів, козаки були лицарями, українцями, а вчителька – “не-нашою”, ворогом. Пригадую, вразив мене такий факт. У класі на стіні висіла велика мапа. Я часто вдивлявся в неї, запам'ятовував міста. Одного разу зродилась думка: міста наші, а України на мапі нема. Осип пояснив, що українські землі з містами й селами силою загарбали наші сусіди. З почутого від Осипа та прочитаних книжок я вже знав, що ми, русини-українці, – інший народ, ніж поляки, що Польща завоювала ту частину України, де ми живемо.

Так зароджувалося й зміцнювалось національне почуття. Його поглиблювали прочитані книжки Андрія Чайковського та інших. Найбільший вплив на мене мав “Кобзар” Тараса Шевченка. У поетичних образах він змалював історію України, заповів, що треба робити, аби вирватися з неволі. Відчувся біль за свій народ, його підневільну долю. З'явилась ненависть до його ворогів.

Довершила формування моєї національної свідомості польська пацифікація (втихомирення) українських сіл і міст у 1930 р. Одна частина відділів польської поліції і прикордонників оточувала кільцем село, інша вривалась у село і починала бешкетувати. Розшивали солом'яні стріхи будівель, розкидали заскирдовані снопи звезеного з полів збіжжя, пороли подушки, перини, висипали на землю муку, крупи, інші продукти. Усе це поливали водою, гноївкою. До того ж били, били всіх, хто попадався сатрапам в руки, промовляючи: “Ми вам покажемо Україну!”

Не минула біда й мене. Почувши крики і зойки від побоїв, я зі страху забіг у кукурудзу. Жандарм помітив мене, схопив і почав лупцювати, питаючи, що я там заховав. Порвав на мені сорочку, повалив на землю, копав ногами, а я щосили кричав. Мені було тоді 10 років.

Після від'їзду пацифікаторів село виглядало зруйнованим. Селяни збиралися в гурти, розповідали, як кого били. Казали, що били “за Україну”. У цьому вислові втілювався цілий комплекс почуттів: і те, що ти українець, і те, що постраждав за Україну, і те, що твій кривдник – чужинець, ворог. “Отже, б'ють нас чужинці-загарбники за те, що ми не відстояли незалежності своєї держави у 1917–20 роках”, – підказували висновок свідоміші селяни. Отак польський шовіністичний уряд активізував українство, підігрівав національну свідомість, підсилював ненависть до окупанта.

Незабаром я закінчив школу. Я ще не був повноцінним робітником, не міг заробити на себе, тому пішов наймитувати далі до Левка Дякова, Осипового дядька. Тут знову доля звела мене з Осипом. На канікули він приїжджав з Бережанської гімназії додому, і йому також доводилося пасти корів у літні місяці. Пасовища наші були поряд. Я попросив Осипа допомогти мені опанувати предмети, які він вивчав у гімназії. Осип тактовно пояснив, що на пасовищі за такий короткий час досягнути все неможливо, тож з його допомогою я взявся спочатку за всесвітню історію та географію.

Левко Дяків був на той час головою “Просвіти” у нашому селі. Помітивши мою охоту до знань, Левко залучив і мене до праці у “Просвіті”. З його допомогою я організував самоосвітні гуртки для молоді, де вивчали історію та географію України. Тепер жодного вечора не було вільного. Безмірною радістю було вчитись самому і передавати свої знання іншим. Молодь ставала патріотичною. У цій атмосфері росли майбутні революціонери.

У 1934 році ми побудували власну хату. Я повернувся додому. Приїхала й мама. Купили корову, жити стало легше. Я вступив до бригади мулярів. Робота була важка, від зорі до зорі, та я звик до праці, а добрий заробіток заохочував. У бригаді ми працювали до жнив, а під час жнив ми втрюх – сестра Поліна з чоловіком Йосифом і я – заробляли 17–19 центнерів зерна на прожиток. Картоплю саджали на своїй землі. Щоб підтримати сімейний бюджет, я навчився грати на скрипці й організував маленький оркестр. Грали на весіллях, забавах. Навчився переплітати книжки. У ярмаркові дні працював продавцем у галантерейній крамниці, яку наш односелець Федір Кусяка тримав у Козовій.

Для поповнення знань не тільки власних, але й інших членів самоосвітніх гуртків потрібні були свіжі газети й журнали. За розповсюдження літератури видавництва віддавали мені кожний десятий примірник безкоштовно. Пишу про це, щоб поділитись життєвим досвідом, як у скрутний час знайти чесний заробіток.

У 1930-х роках польська репресивна машина почала збільшувати свої оберти. Дедалі частіше українські газети з'являлися з білими смугами й написом: “Конфісковано”. Більш масовими стали арешти не тільки членів ОУН, але й патріотичної інтелігенції. Майже всюди закривали читальні “Просвіти”, українські школи, видавництва. Закрили “Просвіту” і в нашому селі. Залишилась тільки хліборобська організація “Сільський господар”. У зв'язку з цим наші самоосвітні гуртки перейменувались на сільськогосподарські секції і продовжували працювати. Газети, журнали теж змінювали свої назви і знову проривались до читача.

До сказаного слід додати, що на суспільно-політичні погляди нашого покоління значний вплив мала також інформація про масові репресії, голодомор 1932–33 років у підсоветській Україні. Багато втікачів із Наддніпрянщини гинуло на кордоні від

більшовицьких куль, та деяким усе ж вдалося прорватись. Їхні розповіді про голод, про терор ГПУ (Государственное політичне управління) люди передавали з уст в уста з боєм і тривогою.

Немалу роль у формуванні політичної думки в суспільстві відігравала також легальна українська преса й література, зокрема праці Дмитра Донцова. На сторінках часописів з'являлись повідомлення про перебіг політичних процесів над членами ОУН. Значний резонанс викликали суди над членами ОУН Пришляком і Голоядом, Біласом і Данилишиним, а особливо Варшавський процес над Степаном Бандерою, Миколою Лебедем та іншими членами ОУН. Найбільш популярними оборонцями українських політв'язнів у той час були адвокати В. Старосольський, С. Шухевич, Ф. Коковський, В. Бемко, М. Степаняк.

Одного весняного вечора зі мною зав'язав розмову Осип Кусень, мешканець нашого села. Він розповів, що є така організація, яка бореться за здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Вона називається Організація Українських Націоналістів, скорочено – ОУН. Осип пояснив, що вона діє таємно, про належність до неї не можна говорити нікому, навіть найближчим родичам. За участь у цій організації загрожує тюрма, навіть смерть. Він запитав, чи я готовий стати її членом. “Готовий!” – відповів йому без вагань. І справді вже був готовий до цього.

Улітку 1937 р. я розпочав нове життя: став членом ОУН. Моїм безпосереднім зверхником був Петро Бесага. Перше моє псевдо було Назар. Сходина відбувалися вночі за селом, у полях, балках, лісах. Першими предметами вивчення були “Декалог” та ідеологія ОУН.

Хвилювання, почуття власної гідності, гордості та значущості сповнювали тоді мою душу. Якими ж безмірно жалюгідними виглядають наклепи наших ворогів про те, що ми – “вороги українського народу”, що нашу організацію створили німці, що ми “буржуазні” і тому подібне! Насправді ми вийшли з гущі трудового люду, наші серця й думи були наповнені боєм за страждання свого народу, бажанням визволити його, готовністю до самопожертви, до жертви. Хіба державницька ідея, боротьба за побудову власної держави на рідній землі не є єдино правильною для синів і дочок поневоленого народу? Прагнення відстояти власну державність властиве кожній нації, тим більше недержавній. Саме тому ми й вступали до ОУН. Наша Організація не проповідувала загарбницької ідеології. Ми не збиралися завойовувати чужі землі, поневолювати інших – ми пішли на боротьбу за визволення рідного краю. До цього спонукала неволя, у якій опинився народ. Тому в одну лаву стали і я, бідняк, і Кусень Осип, найзаможніший селянин Олесина, і студент Осип Дяків, і понад десять бідняків та середняків нашого села. Нас єднала одна підневільна доля й одна національно-визвольна ідея.

Я на власному досвіді переконався, що кожна нормальна людина спроможна своєю працею і дбайливістю здобути засоби для існування. А власна держава полегшить, створить біднішим верствам українського населення сприятливі умови для життєвого старту. Приклад був перед очима. На землі австрійського поміщика, що втік після розвалу Австрійської імперії, польський уряд перекинув із Польщі своїх селян-колоністів і безплатно або за мінімальний викуп віддав їм по кількадесят гектарів родючого ґрунту. Влада мала на меті насадити колоністів на українських землях і таким чином закріпити “польськість” цієї території та примножити оборонців “Східної Малопольщі”, як поляки називали Західну Україну (за такою ж логікою Росія називала Україну Малоросією).

Після вступу до ОУН мій робочий час розподілявся на день і ніч. Удень – звичайна господарська праця, вночі – кілометрові марші на сходинах, зустрічі. Після кількох місяців мене призначили районним провідником юнацької мережі ОУН. До підпільної районної структури входили десять сіл та містечко Козова. Райони утворювали повіт, повіти – область, області – край.

Тепер уже не було не тільки вільної ночі, але й неділі. Я почувався не безіменним наймитом, а сином свого великого поневоленого народу, борцем за його визволення. Вступивши до лав ОУН, я наче відгукнувся на заклик Тараса Шевченка: “Вставайте, кайдани порвіть” – та Івана Франка: “Не пора москалеві й ляхові служити”. Тому й працював з піднесенням, не відчуваючи перевантаження.

Діяльність ОУН мала різноманітне спрямування. Крім ідеологічних та військових вишколів, практикувалися групові збори членів, а пізніше й симпатиків ОУН. Темної ночі в лісі на галявині збиралося до сотні підпільників. Навкруги стояла озброєна сторожа. Коротка палка промова провідника вищого рангу – і розхід. Придивлялись до незнайомих учасників збору, знайомитись, розмовляти між собою було строго заборонено. Емоційний заряд від таких зборів був надзвичайний. При ланковій конспіративній системі не відчуваєш сили й величі Організації. А тут бачиш, як нас багато! Кожний із нас усвідомлював себе частиною цієї сили, воїном цієї таємничої армії борців.

У неділю біля церкви, а частіше у приміщенні “Просвіти” під час зібрання народу з якої-небудь нагоди відбувалися нелегальні індивідуальні виступи членів ОУН із рефератами. Промова була коротка, емоційна, нерідко присвячувалася певним історичним подіям. Виступ узгоджувався з керівником сільського осередку ОУН. При появі поліції керівник давав сигнал, і промовець зникав.

З наближенням Другої світової війни розпочалася пропагандивно-виховна робота з симпатиками ОУН. Організовувалися також ланки жінок, де готували до пропагандивної та санітарної роботи.

Тим часом міжнародні події бурхливо розвивались. Італія завоювала Абіссинію, гітлерівська Німеччина окупувала Австрію, відірвала від Чехо-Словаччини Судети. У зв'язку з цим ОУН розпочала систематичну підготовку до бойових дій. Члени Організації, які пройшли вишкіл у польській армії, навчали військової справи юнаків і тих, хто не служив у війську. Теоретичні заняття проводились у приміщеннях, практичні – у віддалених від сіл лісах та полях.

Симпатики збирали серед населення пожертви на бойовий фонд. Для цього друкувались бофони (скорочення від “бойовий фонд”) з ціною на кожному квиткові. Облік бофонів і зібраних грошей проводився дуже точно.

У селі Олесин, яке в підпільній структурі було осередком районного керівництва ОУН, нараховувалось 12 членів, близько 20 юнаків, 5 дівчат-юначок і біля 50 організованих симпатиків, а неорганізованих – усе село. Членами ОУН були: Осип Кусень, Петро та Іван Бесаги, Йосиф і Григорій Смачили, Іван Яцик, Іван Кульбачинський, Микола Ку-зишин, Іван Тайфурка, Михайло Кусень, Іван Баривка. Станичним Юнацтва був Ілько Смачила – дуже активний і розумний юнак, у майбутньому районний ОУН у Козівському районі. Загинув у бою з НКВД у 1947 році. Юнаки і симпатики, що пізніше стали членами ОУН і воїнами УПА, майже всі загинули у боях з військами НКВД. Микола Світовий – командир районної боївки СБ, відважний, мужній воїн – загинув на присілку Олесина Уритві в 1945 р. Іван Берник,

учасник сотні УПА під командою “Максима”, загинув у бою в с. Коржинці Перемишлянського району, там і похований разом із 18-ма повстанцями в 1945 р. У тому ж році в с. Ішків (Бережанщина) в боях з НКВД загинули Михайло Баривка і другий Михайло Баривка (син Сидора), Левко Баривка, Іван та Василь Баривки загинули на Перемишлянщині в рядах сотні “Яструба”. Іван Максимів, Михайло Бесага та Петро Чухрай загинули в 1946 р. на господарстві Крижанівського в с. Олесин в бою з опергрупою НКВД. Осип Кусень, Іван Кульбачинський та Микола Кузишин у 1944 подалися на еміграцію, мешкали в США. Із жінок відзначилися активністю Марія Кужда, Анастасія Яцик, Анна Горохівська, Текля Кужда, Парасковія Максимів. Усі вони були арештовані і карались у большевицьких тюрмах, ГУЛАГу. В 60-х роках вийшли на волю.

Усі міжнародні події наше населення сприймало з огляду на те, які наслідки – позитивні чи негативні – вони матимуть для наших окупантів, а які – для України. Із подій внутрішньодержавного життя найбільш бурхливу реакцію українців викликали арешти польською владою членів ОУН та української інтелігенції, судові процеси над ними, безперервний терор у підрадянській Україні.

Вершиною емоційного напруження було проголошення державної незалежності Закарпатської України на початку 1939 року. Це сталося під час гітлерівської окупації Чехії, проголошення незалежності Словаччини й укладення домовленості між Гітлером та угорським диктатором Хорті про передачу Закарпаття Угорщині. Демонструючи волю українського народу, ОУН та патріотично настроєна інтелігенція ініціювали проголошення Акта незалежності Закарпатської України. Було створено уряд на чолі з Августином Волошином, започатковано організацію військових формувань “Січ”, які пізніше героїчно обороняли рідну землю від угорських агресорів.

Збуджено й тривожно сприймали селяни радіюісті зі столиці Закарпатської України Хуста. Радіоприймач був тоді один на все село, в Осипа Кусеня. До пізньої ночі в хаті й на подвір’ї Кусеня збирались люди. Польща й Угорщина глушили передачі, важко було все розібрати, але, прослухавши кілька разів, суть передачі можна було зрозуміти. При кожній зустрічі зі слухачами доводилось пояснювати, показувати на карті, де знаходиться ота Закарпатська Україна.

Такі ж збудження і тривога проявлялись у всіх західноукраїнських містах і селах. Окупацію Угорщиною Закарпатської України народ сприйняв як національну трагедію. Героїчний спротив її оборонців, смерть багатьох із них вселяли віру, що на тому боротьба за українську державність не закінчиться.

Боротьба ОУН проти Польської держави загострювалась. Арешти українців ставали масовими. Зачепили вони й наше село. На початку травня 1939 р. серед ночі польські жандарми увірвалися в нашу хату. Зробили обшук, забрали конспекти з історії України. Мене заарештували й повели на подвір’я сусіда Івана Кравця. Залишивши одного поліція стерегти мене, решта попрямувала до клуні. Через хвилину на двір вивели члена ОУН Григорія Смачилу. За його словами, тиждень тому він утік від поліції і тієї ночі переховувався якраз у клуні сусіда. Щойно Григорія вивели, він миттю кинувся втікати поза хатами. Усі поліцаї кинулися навздогін. Я перестрибнув через дорогу і побіг селом в інший бік. Отже, ми обидва втекли. Григорій радив переховуватись разом, але я не погодився.

Тим часом поліцаї, повернувшись на подвір’я Кравця, обшукали тільки хлів, вийняли камінь з муру і витягнули зі сховища літературу. Допитавши господаря, який справді не знав, що воно таке, поліцаї покинули село.

Знайдена література була моя. Про місце сховку знав Григорій. Він просив дати доступ до тієї літератури, бо йому ніколи було переписувати. То були написані моїм почерком “Декалог” та ідеологія ОУН. Я розумів, що в руки поліцаїв попали докази моєї належності до ОУН. Ідентичність письма була очевидною. За наказом свого зверхника я перейшов у глибоке підпілля.

Через деякий час Григорій знайшов мене і знову запропонував переховуватись удвох, бо одному нудно. Я й цього разу відмовлявся. “Тоді хоч оцю ніч переночуймо разом”, – настирливо просив Григорій. Я погодився. Ми розмістились у клуні нашого симпатика Миколи Кужди. Тільки-но я заснув, як почув якийсь тягар на собі. Це вже поліцаї заковували руки в кайданки, засліпивши очі рефлектором.

Вивели мене у двір, а після того привели і Григора, але без наручників. Нараз він метнувся за клуню і зник. Пролунало кілька пострілів, але комендант заспокоїв своїх, що втікача він усе одно зловить.

Мене повели до Козової, а звідтам відвезли до Бережан, у комісаріят поліції. Почались допити вперемішку з побоями. Найдошкульніше було биття у п’яти. Питали одне: чи належиш до ОУН і чия література. Я відповідав, що до ОУН не належу і чия література не знаю, бо не в мене вдома знайдена. Допити тривали три доби. Після того мене поволокли коридорами в тюрму. Спочатку кинули до т. зв. перехідної камери для кримінальних злочинців. Через два тижні перевели в камеру ¹ 5 до політв’язнів. Керівником камери був Іван Гірняк із с. Бишки – людина інтелігентна, дружелюбна, віком понад 30 років. Крім нього, я застав іще двох в’язнів. Очевидно, всі вони були членами ОУН, але правилами конспірації було заборонено про це говорити.

Гірняк розпитав про причину мого арешту, перебіг слідства. Він познайомив мене з тюремними порядками і правилами, які встановили самі в’язні. У вільний час ми повинні були навчатись, читати книжки з тюремної бібліотеки, дбати про гігієну в камері. Я з головою поринув у навчання, не відривався від книжок. На волі не було стільки вільного часу, як тут. Після читання зав’язувалась дискусія. Гірняк керував навчальним процесом. Такий режим панував у всіх камерах, де сиділи наші політв’язні. Не було пасивної нудьги й туги за волею, що роз’їдають душу. Дні минали у навчанні та інших корисних культурних заняттях. Час ув’язнення ми використовували для підготовки до більш результативної праці у підпіллі після звільнення.

В’язням дозволялось два рази на місяць бачитися з ріднею, а також отримувати продуктові передачі. Я з тривогою ждав зустрічі з мамою. Вона слабувала на серце, боліли розпухлі ноги. Вимучена важкою працею, неписьменна, мама негативно ставилася до моєї праці у “Просвіті”, а ще гірше – до моїх нічних рейдів, коли я приходив до пояса заросеним, а зранку треба було ставати до роботи. Першим сигналом до “бунту” була поява поліції в хаті та обшук. Тут вона, бідна, зі сльозами почала мені дорікати, що я, замість того, аби щось заробити для дому, забезпечити матері старість, займаюся якоюсь таємною, незрозумілою роботою; що мене посадять у тюрму, а вона, стара й немічна, залишиться сама. Я уявляв собі, як важко хворій матері добиратись пішки 20 кілометрів до Бережан, як важко нести передачу.

На першому побаченні вона так гірко плакала, що не могла нічого сказати, не чула того, що говорив я. Боляче було. На друге побачення прийшла спокійною. Щось переказала, спитала, а під кінець навіть усміхнулась і прошептала: “Тримайся, синку”. Мене вкрай здивувало таке перетворення. Поділився враженням із друзями у камері й почув у відповідь: “Звикає. Під тюремною брамою багато таких, як твоя мати”.

Коли я повернувся з тюрми, мама розповіла мені, як “перевиховувалась” там, під брамою. Дожидаючи першого побачення, вона так ридала, що аж погано їй стало. Обпершись об стіну, ледве трималась на ногах. Звідусіль вловлювала співчутливі погляди таких, як і вона, що чекали з клуночками під тюремною брамою. Відтак підійшла до неї незнайома молодиця, стала заспокоювати і зав’язала розмову.

– До кого йдете, бабцю? – запитала лагідно.

– До сина, – прозвучала тиха відповідь.

– А за що посадили?

– Не знаю, за що. В селі кажуть, що за якусь політику, – простогнала мати і тут же стривожилась, чи не сказала зайвого. – Так люди кажуть, а я не знаю.

– Кажете, бабцю, за якусь політику сидить ваш син? – продовжувала молодиця. – Тут наших багато сидить. От мій чоловік уже другий раз. Вдома двоє маленьких дітей, невеличка господарка. Важко мені одній, та ще й сюди треба бігати. Але я не плачу, хіба тихенько вдома, бо знаю, що мій чоловік страждає за Україну.

Ось ті слова: “Наших тут багато сидить”, “Україна” – якось магічно подіяли на матір. Виходить, вона не самотня зі своїм горем. Усвідомлення цього наче полегшило тягар страждань.

Змінилось тепер ставлення до матері в селі, де вона раніше вважалась такою, що “звідкись приїхала”. Після мого арешту та побачення зі мною люди стали розпитувати її, що там і як. Коли ж заарештували інших односельців, їхні родичі йшли до мами за порадою.

Консолідувались ті, що сиділи за ґратами, консолидувались і ті, що вистоювали під тюремними брамами. Отака анатомія українського національного відродження простого народу. Тільки через спільні страждання, через принесені жертви, через усвідомлення причин і цілей, в ім’я яких доводиться нести свій хрест боротьби, найширші маси сприймають ідею боротьби за державу як свою рідну, кровну справу. Слушного моменту без боротьби, без жертв для поневоленого народу не діждатись, а коли б він і настав, не було б сил і готовності використати його.

1 вересня 1939 року гітлерівська Німеччина напала на Польщу. Почалася Друга світова війна. У серпні того ж року Гітлер і Сталін уклали договір про ненапад і дружбу. Про поділ українських, білоруських та прибалтійських земель нам тоді ще не було відомо. Та чим більше ми вникали в суть гітлерівської політики, що проголошувала вищість німецької раси й необхідність завоювати для німецького народу новий “лебенс раум” (життєвий простір), тим краще розуміли, що місця для Української держави у фашистській “новій Європі” не буде.

З перших днів війни тюремна адміністрація загострила режим: було скорочено час прогулянок, заборонено побачення з родичами і харчові передачі, за розмови між камерами стали карати карцером. Незабаром на тюремному подвір’ї появились біженці – тюремні працівники з сім’ями, родом із корінних земель Польщі. Німецькі літаки почали бомбардувати Бережани. Бомби розривались поблизу тюрми. В’язні тулились до одвірків, аби стеля не придавила, якщо бомба впаде на тюрму.

16 вересня тюремна сторожа відкрила камери, в’язнів зібрали у дворі. Начальник тюрми звернувся до нас приблизно з такими словами: “Німеччина напала на Польщу, нерівна боротьба продовжується. Згідно з рішенням уряду Речі Посполитої ми звільняємо вас. Ідіть додому і більше не попадайте в цей дім безчестя”.

За тюремними воротами нас зустріли з квітами сотні бережанців. Жінки,

чоловіки, діти обнімали нас, розцілювали, хоч більшість в'язнів була їм незнайома. Ріднило нас те, що ми були дітьми одного народу й мали одну ідею. Люди порадили нам іти додому не головними дорогами, а полями. Так було безпечніше, бо дороги загатило польське військо, а їх вороже ставлення до українців було відоме.

Увечері ми, олесинці, прийшли до свого села. Не тільки рідні – всі селяни нас вітали, запрошували в гості, розпитували, повідомляли, що знали, про хід війни. Розповідаючи про події, що сталися після мого арешту, люди розказали про героїську смерть підрайонного ОУН Данила Пукала із сусіднього села Вимислівка Козівського району. Під час бою поліцаї підпалили хату, у якій підпільник переховувався. Від отриманих ран та опіків юнак помер. Ця подія сколихнула жителів навколишніх сіл.

17 вересня 1939 р., у неділю, село потрясла страшна вістка: Червона армія перейшла кордон на річці Збруч і наступає на захід. Люди стривожились. Вони знали про жорстокий терор у підрадянській Україні, про вивози у Сибір, насильницьку колективізацію, організований Москвою масовий голод. Прихід большевиків народ сприймав як навалу орд Чингісхана. Проте в деяких районах, де діяли члени Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), знаходились люди, що вітали Червону армію квітами, повіривши, що вона несе визволення. Та невдовзі багатьох із них, головним чином керівників, за наказом з Москви запроторили до тюрем як “ворогів народу”.

Того ж дня мене викликав у ліс на зустріч Григорій Го-ляш. Він дав мені вказівки щодо підпільної боротьби в умовах большевицької окупації: роззброювати невеликі групи польської армії, що панічно відступає, і магазинувати зброю; відкритих бойових дій проти большевиків поки що не проводити; розконспірованим членам ОУН відходити на землі, що опиняться під німецькою окупацією; нерозконспірованим залишатись на місці, посилити обережність і продовжувати роботу; просувати своїх людей в большевицьку адміністрацію. Повернувшись, я зараз же передав ці інструкції своїм підзвітним, і згідно з ними ми діяли.

18 вересня, у період безвладдя, хтось розніс чутку, що польські колоністи готуються до нападу на Олесин. Селом проскакав невідомий вершник і кинув клич: “Усім у наступ на колонію, бити ворога!” Ні я, ні Кусень як керівники місцевих клітин ОУН таких наказів не отримували і не віддавали. Але стихійна ненависть до польських окупантів та кинутий клич зробили своє. Поки ми з Осипом зустрілись, будівлі колоністів уже палали. Людських жертв з обох сторін не було. Колоністи встигли втекти. Наші селяни, зігнавши першу злість, відступили.

У другій половині дня знову появились вістки, начебто колоністи разом із польським військом готуються до відплатного нападу на село. Один із юнаків, проходячи повз городи, зауважив поблизу колонії групу людей. Він вистрілив у них із карабіна. Як виявилось, то були наші пастухи. Куля влучила в малолітнього хлопця, сина вдови з нашого села. Ця трагедія пригнітила людей. Хлопця поховали з почестями як жертву війни.

Минуло кілька днів. До села приїхало декілька представників большевицької влади. Зібрали мітинг і вихваляли радянську владу. Невдовзі призначили місцеву адміністрацію, створили міліцію. Туди ми повтикали своїх людей, і я також вступив. Ніякої роботи, крім протидії злочинам, міліція не проводила.

Десь на початку жовтня поїхав я до Львова, щоб зорієнтуватися у розвитку підбольшевицької ситуації. Зустрівся з Осипом Дяковим. Він вступив до Львівського політехнічного інституту. Поговорили про події взагалі. Теми ОУН ми ніколи не

торкалися із конспіративних міркувань не тільки тепер, але й за Польщі, коли зустрічалися у селі. Особливо Осип ніколи не дозволяв собі заводити розмови на цю тему. Говорили про все, але тільки в площині легального життя. Взагалі Осип був еталоном конспіратора, якби не “всипа”, – його НКВД не розкрило б. У Львові нічого втішного не побачив. Легальні при польському режимі установи були заборонені, національна преса також. Всі ділянки життя ворог большевізував.

Мої зверхники рекомендували мені відходити в еміграцію, враховуючи те, що архіви з документами про учасників ОУН польська поліція залишила для НКВД. Мене не тягнуло емігрувати, тим більше, що всі наші залишались на місцях.

Довго гуляти на волі не довелось. Глухої ночі 11 листопада 1939 р. чекісти загроюкали у двері. Прокинувшись, побачив у вікнах чубаті шапки і довгі штики. До хати увірвалась чужа малозрозуміла московська мова. Через якусь годину я опинився у тій же бережанській в’язниці, з якої лиш у вересні вийшов. Тільки камера була інша – 23.

Тюрма була ніби не та, яку покинув. У такій камері колись держали 15 в’язнів, тепер я застав більше ніж 30, а впродовж місяця напхали понад 60 осіб. Національний і соціальний склад в’язнів був найрізноманітніший: українці, поляки, євреї; бідняки, середняки; працівники установ, учителі, купці, офіцери, поліцаї, злочинці всіх мастей. Як і при всякій окупації, серед арештантів переважали обвинувачені у належності до ОУН. Це була найбільш морально та ідейно стійка частина в’язнів.

У камері було тісно, брудно, не вистачало повітря. На тюремному подвір’ї, куди ми колись виходили на прогулянку, нові тюремники набудували кільканадцять залізобетонних коробок, до яких заганяли на т. зв. “прогулку” окремо кожную камеру. Стоячи, поміститись усім було важко. До лазні кілька місяців не водили, завелись воші, короста. Та й понаарештовували людей, хворих на туберкульоз, серцеву недугу, інвалідів без руки, ноги.

Найбільш принизливою процедурою була відправка в туалет. У невеличку туалетну кімнату заганяли стільки людей, що й повернутись було ніде. Через брак сидінь люди відправлялись, де стояли. Були каліки на протезах, хворі. Вони падали від поштовхів знахабнелих злочинців.

У большевицькій в’язниці всі елементи тюремного режиму були спрямовані на те, щоб розтоптати людську гідність, зруйнувати індивідуальність людини. Читати не давали нічого. Говорити дозволялось тільки пошепки. Усе ж ми “нюхом” пізнавали своїх і, згуртувавшись, відводили душу в розмовах.

Про методи слідства – тортури, безсонні ночі на допитах – нічого й казати. Кілька місяців на допити не викликали нікого: розбирались у польських поліційних архівах. Ми були першою партією заарештованих. Мене викликали на допит десь у кінці березня 1940 р.

– Чи був членом ОУН? – було перше запитання.

– Ні, – відповідаю.

– А за що ж тебе заарештували поляки? Ми все знаємо, – запевняв слідчий.

Далі зайнявся моїм “перевихованням”. Ти, мовляв, бідняк, тобі не по дорозі з багатіями, тобі треба стати “советским человеком” і т. д.

Більше мене на допити не викликали аж до звільнення у червні 1940 р. У день звільнення слідчий сказав, що советська влада врахувала моє бідняцьке соцпоходження і звільнила мене з тюрми, щоби дати мені змогу працювати на благо “родіни”. Дав підписати папірець про нерозголошення таємниць тюремного режиму.

Головне – зобов'язав зголоситися через тиждень до районного відділу НКВД у Козовій. Дещо раніше звільнили декого з тих, хто був у моїй камері.

Ясно було, що большевики нам не дадуть спокою, будуть змушувати до співпраці. Повернувшись у село, я розповів усе місцевому керівникові ОУН Івану Кульбачинському. Той радив з'явитися на виклик до НКВД, щоб зорієнтуватись, про кого будуть розпитувати.

Розмова в опера була коротка: співпрацюй з нами. Щоб я мав змогу спілкуватися з молоддю, мене призначили завідувати клубом. Вони послали мене до Підгайців на місячний курс для завідуючих клубами. Я знову розповів усе Кульбачинському. Він казав на курси йти, а далі порадимось, як бути.

Після закінчення курсів я вирішив переховуватись. Удень ще робив вигляд, ніби живу легально, але вдома не ночував. Так дотягнув до початку грудня. Аж якось удосвіта група енкаведистів оточила мою хату, щоб заарештувати. Тоді я зник і переховувався до початку німецько-большевицької війни, присвячуючи час підпільній праці.

На нелегальне становище перейшов також Осип Кусень. Ми часто бували разом, зі зброєю вже не розлучались. У хатах не ховалися, лише в клунях і на горищах. Приймали нас наші симпатики, усім, що мали самі, ділилися з нами.

Восени 1940 р. на нелегальному становищі опинилось дуже багато підпільників. Їм треба було давати притулок, і це обтяжувало Організацію. Тому Провід вирішив влаштувати групові переправи підпільників через кордон у німецьку зону окупованої Польщі. Треба було дістатись у прикордонний район Сокальщини. На Бережанщині нашу групу очолив Михайло Степаняк – “Лекс”. Пройшовши два нічні маршрути, натрапили на засідку військ НКВД. Ми були озброєні, то ж відкрили вогонь і прорвалися. Було кілька поранених. Зібрались на домовленому пункті, але не всі. Підозріваючи, що большевики з допомогою агентури розкрило наш маршрут, “Лекс” наказав повернутись на свої терени.

Наприкінці 1940 р. НКВД заарештувало Івана Кульбачинського й Осипа Дякова після всипи одного з підпільників із с. Сенькова, що безпосередньо контактував із ними. Обом їм вдалося втекти з Бердичівської в'язниці у липні 1941 р. під час бомбардування міста німецькими літаками.

Перед початком німецько-большевицької війни прокотились масові арешти української молоді. Родини підпільників вивозили на Сибір. Із нашого села у травні вивезли мою маму і родину Осипа Кусеня.

Від Проводу ОУН надходили інструкції щодо роботи в умовах війни: зривати мобілізацію в ЧА; магазинувати зброю та боєприпаси; організовувати збройні підрозділи; визволяти ув'язнених з регіональних тюрем; створювати українську адміністрацію.

Приблизно за тиждень до вибуху німецько-большевицької війни я подався у села нашого району, щоб передати відповідний інструктаж керівникам низових осередків щодо наших дій на випадок війни. 22 червня війна застала мене в с. Денисів. Через тиждень тут з'явилися німці.

30 червня 1941 року з ініціативи революційної ОУН у Львові було проголошено Акт відновлення Самостійної Української держави, створено Українське державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. Відновлення незалежності народ зустрів з великою радістю та ентузіазмом. По всіх містах і селах відбувались масові

маніфестації, святкові збори, які виявляли беззастережну підтримку цьому Актові й довіру до новообраного Правління.

Розпочалось гарячкове державотворення у всіх галузях суспільного життя. У селах і містах у перші ж дні була створена українська влада. Те ж відбулося й у нашому районі. Усюди кипіла творча праця, незважаючи на негативне ставлення німців до ідеї української державності.

Я отримав наказ зголоситись до повітового проводу ОУН у Тернополі для підсилення пропагандивної роботи у повіті та області. По дорозі до Тернополя виступав на святкових зборах у селах, якими проїжджав, пояснював, що і як треба робити в нових умовах. Проїхавши таким чином з десятків сіл, я прибув на початку липня у Тернопіль і зголосився до повітового провідника “Шепеля”. Мене призначили повітовим референтом пропаганди під псевдо “Орест”.

Зараз же після відступу большевиків родичі заарештованих, а також члени ОУН кинулись до в'язниць. Тюрми були порожні. “Вивезли чи вимордували в'язнів енкаведівські кати?” – повисло над усіма жахливе питання. Люди почали розгортати у тюремних дворах та льохах свіжо зрушену землю. Стали розкопувати і... витягати ще свіжі тіла помордованих без слідства й суду арештантів. На трупах розстріляних видніли сліди тортур озвірілих чекістів: поламані руки й ноги, повиколювані очі, прошиті штиком прямо в серце тіла, скручені колючим дротом руки. Ця звіряча жорстокість вразила людей до глибини. У в'язницях здебільшого була молодь віком 17–23 років. Не всі заарештовані мали відношення до підпілля. Руки московських катів простягалися над усією нашою історією. Так само безжально вони мордували оборонців Батурина після Полтавської битви, так само розправлялися зі студентами, пораненими в бою під Крутами, політв'язнями у Вінниці і багатьма-багатьма іншими невинними людьми. У всіх, хто бачив картини большевицьких звірств, серце кричало: “Кари катам!”.

Почались масові похорони у селах і містах усієї Західної України. Повсюдно виростали могили з хрестами і таблицями: “Полеглим борцям за волю України”. З ініціативи осередків ОУН було організовано посвячення могил, проведено маніфестації, виступи з промовами. Упродовж двох місяців виступав з промовами на посвяченні могил і я, допомагав місцевим керівникам влаштовувати похорони-маніфестації.

Після арешту голови Правління української державної влади Ярослава Стецька і Провідника ОУН Степана Бандери стало очевидно, що німці прийшли в Україну як окупанти. Тому боротьбу ОУН і всього українського народу слід було спрямувати і проти них. При цьому ми розуміли, що Акт проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 року був доцільний як з політичного, так і морального погляду. По-перше, це примусило уряд гітлерівської Німеччини відкрити свої плани щодо України та її майбутнього статусу, зняти маску визволителя з-під большевицького ярма. По-друге, цей документ висловлював прагнення українського народу до державної незалежності, засвідчував, що українці не сприймають пасивно зміну окупантів на своїй землі. По-третє, після 30 червня 1941 р. у Західній Україні, а з допомогою похідних груп ОУН і в численних місцевостях Наддніпрянщини було створено державну адміністрацію, до якої увійшли місцеві національно свідомі українці. Поки ця адміністрація діяла, українське населення вдавалося обороняти від ударів гітлерівської окупаційної влади. Після того, як німці, заарештувавши або звільнивши з роботи, замінили наших людей російськими й польськими шовіністами,

розпочався масовий протиукраїнський терор. Найжорстокіших форм він набрав у Наддніпрянській Україні, на Волині та Поліссі.

Безпідставними і наклепницькими виглядають звинувачення наших недругів у тому, ніби цим Актом ми декларували свою співпрацю з гітлерівською Німеччиною. Якраз навпаки. Коли гітлерівці вимагали від С. Бандери і Я. Стецька відкликати Акт, вони не погодились і були запроторені в гестапівську тюрму. Наші спроби добитись від Німеччини визнання української держави у тодішній політичній і військовій ситуації були нормальним дипломатичним заходом. Англія і Франція у своїх інтересах також намагались домовитися з Гітлером про мир, жертвуючи Чехо-Словаччиною. Ми ж намагались використати реальну ситуацію в інтересах України.

І вже зовсім недолугими виглядають закиди деяких представників нашої інтелігенції про те, що, мовляв, самостійність держави проголошують тоді, коли мають силу, спроможну захистити її. За цією логікою не треба було проголошувати незалежність України в 1918 році, бо Центральна Рада не мала армії, яка могла б оборонити молоду Українську державу перед наступом російських армій з півночі, півдня і сходу. У поневоленого народу сприятливих моментів не буває, тим більше не матимемо їх ми, коли нашим сусідом є Російська імперія. Єдина сила, яка може відстояти державну незалежність України, – це її народ.

Уже у вересні 1941 р. гітлерівці розпочали на всій Україні масові арешти членів і прихильників ОУН. Тим самим німецькі окупанти оголосили війну українському національно-визвольному рухові і всьому народові. Ми відповіли на війну війною. Тепер ОУН стала до боротьби проти двох окупантів – гітлерівської Німеччини та большевицької Росії. Ішлося не про фронтові атаки проти двох загарбників, а про визначення ідейно-політичної платформи визвольного руху щодо цих імперій, армії яких змагалися за панування над Україною. Наша платформа відкидала згубну орієнтацію певних українських кіл на Німеччину або Росію. Практичну боротьбу ми вели тими силами, які змогли на той час організувати, і такими методами, які були доцільні й можливі у кожній конкретній ситуації.

Багатьом із нас довелося перейти на нелегальне становище, аби уникнути арешту, та весь свій час повністю присвятити праці у підпіллі. Так зробив і я. Протягом перших двох місяців моєї роботи в Тернополі я проживав напівлегально в наших людей Стецівих. Одного вересневого дня в їхню хату ввірвались гестапівці, але мене там не застали. Господарів зобов'язали повідомити гестапо, як тільки я з'явлюся. Стеціви, очевидно, не думали виконувати наказ і через підпільні зв'язки попередили мене про небезпеку. З тієї пори я проживав на квартирах нелегально.

Керівником місцевої тернопільської обласної української адміністрації з перших днів липня до вересня 1941 р. був провідний член ОУН Василь Охримович – “Пилип”. Обласним провідником ОУН був Юліян Гуляк – “Токар” (“Марко”), окружним провідником – Михайло Галаса – “Птах”, а після його відходу на СУЗ (східні українські землі) восени 1941 р. – Іван Шанайда – “Данило”. Повітовим провідником Тернопільщини був “Шепель” (справжнього прізвища не знаю), провідницею обласної жіночої мережі ОУН – Емілія Дудар – “Лискавка”. То були люди освічені, мали багатий досвід підпільної праці, пройшовши через польські тюрми і большевицьку окупацію. Майже всі вони загинули героїською смертю у боротьбі з німецькими (“Токар” і “Птах”) та большевицькими (“Данило”, “Шепель”, Охримович) окупантами. “Лискавка” після довголітнього ув'язнення у большевицьких тюрмах і ГУЛАГу

померла в 1994 р. у Львові.

Після кількох місяців праці в Тернополі мене призначили повітовим провідником ОУН Тернопільщини. Обставини вимагали підвищення ідейного та освітнього рівня наших кадрів. Керівники ОУН почали проводити курси-вишколи для керівників середньої ланки. Перші курси такого типу провели на початку 1942 р. Василь Кук – “Леміш”, Василь Охримович – “Пилип” і Ярослав Старух – “Синій” у с. Великий Глубічок на Тернопільщині. “Пилип” викладав історію розвитку української політичної думки, ідеологію ОУН, філософію. Теми були складні, однак ми старалися збагнути їх.

Набагато жвавішими були лекції Кука – “Леміша”. Його предмети були пов’язані з підпільною роботою, починаючи від найнижчих осередків – станиці, ланки. Нам здавалося, що все це знаємо. Як же ми були здивовані, коли почули про такі речі, над яким раніше не замислювалися! Наприклад, за якими ознаками, зокрема моральними і психологічними, підбирати кандидатів у члени ОУН; як працювати з ними, виховувати, навчати мистецтва конспірації; як і в яких середовищах шукати чесних, активних, розумних людей, як “очищати” їх від облудного большевицького світосприймання і прищеплювати наші ідеї. Це стосувалось у першу чергу молоді східних областей України.

Ярослав Старух – “Синій” розгорнув перед нами цілий комплекс різноманітних методів вишкільної та пропагандивної роботи, також зорієнтованих на Східну Україну. Він, як журналіст і публіцист, давав розумні вказівки щодо виступів з рефератами, проведення вишколів, гутірок із селянами, робітниками, інтелігенцією та молоддю.

Кук і Старух ознайомили нас із ситуацією на СУЗ. Ми зрозуміли, що знайти підхід до юнаків і дівчат, які жили й виховувались у большевицькій системі, буде непросто, адже чутливість до соціальних питань і національне почуття тамтешніх мешканців дуже притуплені. “Леміш” підкреслював, що сталінський режим завдав значної шкоди духовності молодого покоління східних українців, але не вбив її. Він із власного досвіду наводив приклади результативної роботи на сході України. Зі слів лектора виходило, що освітній рівень тамтешньої молоді вищий, ніж на західних землях. Отже, треба було вчитися й навчати інших, аби прищепити ідеї української державності селянинові, робітнику, інтелігентові східних областей. Нам, молодим учасникам національно-визвольної боротьби, здавалось, що сама по собі ідея української державності така велична й приваблива для всіх українців, що немає потреби доводити необхідність власної держави. Та реалії говорили про те, що треба це робити. Тому ми мали бути вмілими організаторами, пропагандистами і навіть педагогами, але в першу чергу безстрашними революціонерами.

“Леміш” здивував нас іще одним. “Враховуючи те, що німці ведуть відверту расистську політику, насаджують жорстоку окупаційну систему на завойованих територіях, виморюючи голодом мільйони полонених червоноармійців, вони програють війну на всіх фронтах”, – робив висновок лектор. На початку 1942 р. це був сміливий прогноз, та він виявився пророчим.

Після навчання я та інші учасники приступили до організації таких курсів на своїх теренах. В умовах німецької окупації, постійних репресій було непросто проводити такі вишколи. Треба було знайти відповідне приміщення для занять упродовж 10–15 днів, забезпечити харчування, організувати розвідку та збройну охорону на випадок нападу гестапо. Місцем проведення курсів ставали невеличкі

хутори, лісничівки, монастирі. Удень слухачі не виходили поза межі приміщення. Їх кількість не перевищувала 20-ти осіб. Після закінчення вишколу курсантів атестували з усіх предметів.

Головними темами вишколів були:

1. Основні ідейно-політичні засади в боротьбі українського народу за збереження своєї держави, а після її втрати – боротьба за її відновлення, починаючи від Київської Русі-України, далі козаччини, гетьманщини, визвольних змагань 1917–20 рр. аж до наших днів. Причини втрати незалежності та невдач у боротьбі за відновлення держави, висновки.

2. Головні політичні напрямні ОУН у боротьбі з гітлерівськими та російсько-більшевицькими окупантами. Тактика боротьби у воєнних умовах.

3. Методи пропагандивно-виховної роботи серед українського населення СУЗ, серед ЧА, полонених, у середовищі поневолених Москвою народів, серед росіян.

4. Стиль і методи організаційної роботи в умовах німецької та большевицької окупацій.

5. Праця в низових осередках ОУН (ланка, станиця, район сільський, район міський, фабрика, завод, установа). У цьому розділі подавались конкретні вказівки, приклади, базовані на конкретних фактах.

Курси-вишколи давали кадрам ОУН необхідні знання, стимулювали самонавчання, активізували роботу підпілля. Вона ставала більш конкретною, підвищувався її політичний та культурний рівень.

У 1942–43 рр. я провів десятки вишколів на Тернопільщині, у Чортківській та Буржанській округах.

Після кількох таких вишколів (один із них проінспектували керівники обласного проводу ОУН) мене призначили провідником Тернопільської округи, у липні 1942 р. – окружним Чортківської, а на початку 1943 р. – окружним провідником Бережанської округи.

Характер моєї роботи не змінювався, тільки розширювалася сфера діяльності, змінювалася територія і люди. До основних моїх занять належали: вишколи; комплектування керівних осередків провідними кадрами, прорідженими під час большевицької окупації; виховна робота серед шкільної та студентської молоді; ідейно-політичне спрямування діяльності легальних організацій та щоденна робота – зустрічі, інструктажі, зв'язки, звіти. Крім того, доводилось влаштовувати зрив здачі зерна та інших харчових продуктів окупантам, перешкоджати наборові на каторжні роботи у Німеччину та до німецьких військових формувань.

Більш різноманітною діяльністю доводилося займатись у Чортківській окрузі. Тут підпільна мережа не була така сильна, як у Тернопільській та Бережанській округах, але клітини ОУН діяли у всіх селах і містах. Найбільш активними були у містах Чортків, Борщів та Бучач. Там діяли десятки членів і сотні симпатиків ОУН.

Запам'ятались курси для районних провідників, проведені в с. Біла біля Чорткова та в жіночому монастирі в с. Кудринці Борщівського району. Монахині-патріотки не побоялись прийняти у свою обитель озброєних підпільників. Вони “підслуховували” мої лекції крізь відкриті двері та хвалили ОУН за те, що в основі її ідеології є Бог і Україна.

У той час розпочалась агітація з боку деяких українських кіл за вступ молоді до німецької дивізії під назвою “СС-Галичина”. У цьому питанні ОУН зайняла різку анти-німецьку позицію і протидіяла творенню окупантом військових формувань з

українців, нехай і для боротьби з другим окупантом. Хто б із них не переміг у цій війні, український народ опинився б у неволі. Ми відкинули роль гарматного м'яса, яку нам нав'язували німці з допомогою наших, українських “дивізійників”. Організація засуджувала й поборювала цю акцію ворога.

Улітку 1942 р. я прибув на кілька днів до Чорткова, щоб зустрітися з керівниками місцевих осередків ОУН, дати інструкції щодо протидії наборові української молоді до дивізії “Галичина”. Проживав нелегально в сім'ї нашого симпатика, без документів, із пістолетом у кишені. Якось вбігла до кімнати перелякана господиня і притишено заголосила: “Ховайтесь, бо німці оточили місто, нікого не випускають. На вулицях повно гестапівців, перевіряють документи...” Я заспокоїв жінку, порадив залишити мене одного, а самій сховатись у сусідів. Чоловік її був на роботі, діти – у школі. Жінка послухалась і зникла.

Раптом зовсім близько почулася стрілянина й вибухи гранат, а вслід за цим – розпачливі жіночі та дитячі крики й плач. Я обережно відхилив завісу на вікні й глянув на вулицю. Гестапівці прикладами крісів розбивають двері, вікна, стріляють в середину кімнат, кидають туди гранати. Лемент людей, особливо дітей, роздирав душу. Бачу – виштовхують, виволікають за руки, за ноги, за волосся чоловіків, жінок, дітей надвір. Із сусідніх вулиць німці юрбами зганяли на головну людей з дітьми на руках та невеличкими вузликами. Зібравши в колону, оточили й погнали на залізничну станцію.

Ми припускали, що німці організували облаву для вивозу молоді на роботу до Німеччини. Десять поплудні повернулася господиня й підтвердила, що це акція гестапо проти євреїв і такі сцени відбувались повсюдно. Побачене настільки мене вразило, що до вечора не міг нічого робити. Неважко було догадатися, що гестапівці таким способом забирають євреїв із їхнього гетто і вивозять кудись на страту. У 1943 році німці таким же варварським способом розстріляли без суду в селі Ягольниця біля Чорткова 52 членів і прихильників ОУН. Їхні тіла зарили в траншеї.

У звірствах і жорстокості з гестапівцями конкурували тільки російсько-більшевицькі чекісти. Різнилися лиш тим, що гітлерівці знищували мільйони людей відкрито і без усяких ідеологічних викрутасів, а більшовики прикривалися формулою боротьби з “ворогами народу”.

Як уже говорилося, на початку 1943 року мене призначили окружним провідником ОУН Бережанської округи. Можливо, на моє переміщення вплинуло також і те, що я відшліфував програму і методику вишколів та успішно впроваджував їх у життя. Моїм попередником був “Данило”. Тепер він став обласним провідником Тернопільщини. Перед ним цю посаду обіймав “Токар”, якого призначили організаційним референтом крайового проводу ОУН на ЗУЗ (Західні Українські Землі).

Бережанська округа була найсильнішою в Тернопільській області. Тут була потужна кадрова мережа, широко розгалужені ще за польської окупації культурно-освітні організації “Просвіта”, “Рідна Школа”, “Кооперація”, “Сільський господар”, спортивні товариства “Луг”, “Пласт”, “Сокіл”. Перелічені організації діяли також в інших областях Галичини, але в Бережанській окрузі вони стояли на патріотичних, самостійницько-державницьких позиціях і активно підтримували діяльність підпільного націоналістичного руху. Тут більше, ніж в інших округах, молодь навчалась у гімназіях, у торгівельних та фахових школах, у Львівській політехніці. У цьому середовищі ОУН вела постійну виховну роботу, звідти черпала освічені

провідні кадри. На Бережанщині я встиг провести лише кілька курсів-вишколів і деякою мірою поповнити провідними кадрами районні та нижні ланки.

Улітку 1943 р. наказом Проводу ОУН мене було призначено обласним провідником ОУН Перемишльської області. Це західна окраїна українських земель, що межувала з етнічним польським масивом. Прибув я туди підпільною лінією зв'язку. У селі Селиська біля Перемишля скотактував з виконуючим обов'язки окружного провідника Михайлом Куропасем – “Остапом”. Попередній обласний провідник Степан Левицький був заарештований гестапо кількома місяцями раніше.

Заслухавши інформацію “Остапа” про стан організаційних справ у терені, я попросив його зібрати надрайонних і районних провідників на відправу-нараду. Відправа відбулась у с. Корманичі біля Перемишля. На жаль, псевдо і прізвищ учасників уже не пригадую. Перше враження про стан роботи підпілля було невтішним. Далеко не всі села і міста були охоплені мережею ОУН. Члени і навіть провідники низових ланок були надмірно прив'язані до легального життя. Підпільній роботі приділяли мало часу. Професійних підпільників, як в інших областях ЗУЗ, тут не було. Треба було підбирати і вишколювати здібну молодь. До цієї роботи я приступив із перших днів. Переходив із терену в терен, зустрічався з членами і симпатиками, проводив розмови-вишколи. Здібніших та активніших призначав на керівні пости підпільних клітин, залучав їх в організаційну мережу. На той час про формування надрайонних, районних провідних осередків нічого було й думати: не вистачало людей. Доводилось самому контактувати з низовими керівниками груп, а то й з поодинокими членами та вчити їх вести належну підпільну роботу. Таким чином на значній частині області було закладено підпільні осередки.

За організаційною структурою ОУН до Перемишльської області входили такі райони: Перемишль, Доброміль, Нижанковичі, Мостиська, Хирів, Бірча, Березів (Перемишльська округа); Сянок, Балигород, Новий Санч, Горлиці, Кросно, Ясло, Лісько (Лемківська округа); Ярослав, східна частина Ряшівщини, південна частина Любачівщини (Ярославська округа). Провідником Перемишльської округи був “Остап”, провідником Ярославської номінально числився директор сиркового заводика в Ярославі Богун. З ним я кілька разів зустрічався, але його важко було активізувати, був надто занурений у свої справи. Та й років уже мав поза сорок. У 1944 р. він виїхав з родиною, мабуть, у Західну Польщу. “Остап” був заслабий як на свій пост, але працював, як умів. Його замінив наприкінці 1944 р. “Варнак”, а “Остап” став організаційним референтом при обласному проводі.

Загинув він 1945 р., оточений у клуні під час облави большевицьких пограничників у с. Коровники.

На загальному тлі вирізнялися Добромільський район і місто Перемишль. На Добромільщині підпільна мережа охоплювала всі села і діяла активно. Районний провід очолювали Дмитро Стисло – “Інгул” і Мирослав Сорока – “Птах”, обидва родом із Селиськ. У с. Військо ще до мого приходу було організовано технічне звено, яке передруковувало підпільну літературу.

Перемишль був другим осередком за рівнем активності як клітин ОУН, так і культурно-освітніх установ. Тут, на пограниччі з Польщею, українцям віками доводилося змагатись із наступом полонізації, відвойовувати право хоча б на власне культурно-освітнє та релігійне життя. У результаті цього протистояння в середовищі інтелігенції сформувався тип активіста-борця. В основному вона ставилась прихильно

до нашої підпільної боротьби. Керувала роботою міських підпільних клітин “Мотря” – жінка інтелігентна, діяльна, хоч і хвора. У 1944 р. із наближенням фронту я відправив її на Захід.

Найважче становище було на Лемківщині. Там діяли тільки окремі групи. Не було ні окружного, ні районних провідників. Наприкінці 1944 р. на зв’язковий пункт прибув студент медицини Львівського університету Микола Радейко – “Зорич”. Я охарактеризував йому стан підпілля на Лемківщині. Зорич виявився дуже цікавим співрозмовником, людиною з широким діапазоном знань. У записці керівництво Проводу ОУН не вказувало, на який пост рекомендовано “Зорича”, але вже в процесі розмови я подумки вирішив призначити його окружним провідником на Лемківщині. Він погодився і незабаром приступив до праці.

Німецько-більшевицький фронт просувався все далі на захід. З півночі через Добромильщину прорвалось у Карпати партизанське з’єднання Ковпака. Напруження наростало.

На Волині й Поліссі народилась Українська Повстанська Армія (УПА) і широко розгорнула партизанську війну проти німецьких окупантів. Вісті з фронтів УПА підбадьорювали членів підпілля і населення. Хотілось якнайскоріш організувати повстанські відділи й у нас. Усе це сприяло активізації нашої роботи, позитивно впливало на настрої населення. Люди шукали контактів з нами, просили роз’яснень, порад, вказівок, що робити.

Восени 1943 р. у с. Мелна на Львівщині відбулась від-права-нарада обласних провідників ОУН ЗУЗ та їхніх військових референтів. Відправу проводили члени Проводу ОУН і командування УПА Роман Шухевич – “Чупринка”, Дмитро Маївський – “Тарас” і шеф ГВШ УПА Дмитро Грицай – “Перебийніс”. У відправі брали участь обласні провідники Іван Шанайда – “Данило” (Тернопільщина), Михайло Шкамбара – “Кедр” (Львівщина), Ярослав Мельник – “Роберт” (Станіславівщина), Зеновій Благий – “Шпак” (Дрогобиччина) та Василь Галаса – “Орлан” (Перемищина).

Шухевич охарактеризував міжнародні події і спрогнозував дальший їх розвиток. Говорив про місце України та її визвольного руху в контексті європейської та світової розстановки сил. Основні тези його доповіді були такі.

Гітлерівська Німеччина програє, бо вступила у війну проти російського більшовизму як жорстокий окупант, колонізатор, розтоптавши права українського та інших народів на національно-державне самовизначення. Західні країни ідуть на цілий ряд політичних і територіальних поступок советській імперії. Намічається розподіл сфер впливу між Росією та західними альянтами. Місця українській державі в цьому політичному плані немає. Очевидно, що відносини між Заходом і Москвою не будуть дружніми і мирними, але й збройного конфлікту між ними у найближчі роки не передбачається. Отже, нашому революційно-визвольному рухові необхідно приготуватись до затяжної збройної та підпільної боротьби проти нової большевицької окупації, у перехідний воєнний період створювати і розбудовувати відділи УПА, головним чином, на теренах лісистих і гірських.

Для чого в цій ситуації необхідні збройні формування УПА?

По-перше, для оборони українського населення перед терором і грабунками з боку гітлерівських окупантів, большевицьких партизанів і польських шовіністичних партизанських груп, що базуються на українській території. Усі ці ворожі сили ставляться з ненавистю до самої ідеї української державності, і кожна з них трактує Україну як свою колонію.

По-друге, якщо ми не залучимо до боротьби нашу молодь, особливо тих, хто перейшов на нелегальне становище під загрозою арешту чи вивозу на роботу до Німеччини або вирвався з фашистського полону, а також тих, хто проявив свій патріотизм, то з приходом большевиків НКВД знищить їх фізично або запроторить у тюрми та концтабори, прирікши на повільну смерть. До того ж обидва окупанти забирають наших юнаків до своїх армій як гарматне м'ясо. Цьому ми повинні протиставити свою збройну силу, яка буде боротись під національними прапорами і за національні інтереси українського народу.

По-третє, український народ повинен вступити у боротьбу з гітлерівськими загарбниками та російсько-большевицькими імперіялістами саме за свою державну незалежність, а не за те, щоб вигнати з української землі одного окупанта і віддатись у неволю іншому. Використовуючи умови війни, ми повинні створити при УПА повстанські загони інших поневолених Москвою народів і бути ініціаторами та натхненниками їхньої визвольної боротьби.

По-четверте, ми повинні враховувати можливість усяких змін, ускладнень політичної ситуації в Європі й у світі та бути готовими і спроможними використати їх в інтересах Батьківщини. Необхідно створити ядро майбутньої української армії, відродити в народі бойовий дух.

Маївський зреферував становище на українських землях під большевицькою, німецькою, румунською та угорською окупаціями. Усюди шаліють арешти, грабунки, розстріли, сотні міст і сіл перетворилися на попіл і руїни. Та незважаючи на терор окупантів і чималі жертви в наших рядах, майже на всіх землях діють підпільні органи, видається й розповсюджується нелегальна література. Особливого розмаху набрала збройна боротьба на Волині та Поліссі. З'єднання УПА в окремих районах (Колки, Степань, Березне) розгромили німецьку адміністрацію, опорні гестапівські пункти. На визволеній території було встановлено повстанську систему управління, відкрито школи, почато розподіл між селянами колгоспних земель, організовано ряд майстерень для обслуговування потреб відділів УПА і населення.

Поряд з тим доводиться обороняти українське населення від польських шовіністів, які вдаються до масових грабунків і вбивств. Провід ОУН звернувся до польського підпілля з закликом припинити протиукраїнський терор. Зав'язались контакти, відбулись переговори з польськими представниками у Львові. Наша сторона запропонувала не тільки українсько-польське замирення, але й співпрацю у боротьбі проти спільних ворогів Польщі та України. Однак польські представники продовжували висувати свої загарбницькі претензії щодо Західної України, а цивільні банди поляків продовжували нападати на українських селян, поки не спровокували масових відплатних акцій з боку українського населення. Незважаючи на це, Провід ОУН буде й надалі добиватись залагодження відносин між нашими народами перед загрозою російсько-большевицької окупації України і Польщі.

Під кінець Маївський зупинився на організаційних заходах із підготовки до боротьби в підсоветських умовах. Уперше прозвучало слово "криївка", "підземелля". Мова йшла про побудову підземних сховищ для праці підпільників, які не можуть жити легально, а також для підпільних друкарень, шпиталів, магазинів зброї, боєприпасів, харчових продуктів.

З третьою доповіддю та інструктажем виступив шеф ГВШ (Головного військового штабу) УПА Грицай. Він конкретизував вказівки щодо організації відділів УПА, тактики їхніх бойових дій з урахуванням умов ландшафту (ліси, гори). При

цьому військовий керівник наголошував на необхідності здобуття і збереження зброї та боєприпасів.

У кінці відправи керівники ОУН і УПА окремо переговорили зі мною. Їхні настанови були спрямовані на дальшу перспективу. Передбачалося, що Червона армія пройде через Польщу на територію Німеччини. На завойованих територіях большевицька Росія буде насаджувати маріонеткові уряди, підпорядковані Москві, запроваджувати тоталітарну форму правління, советську економічну систему. Зважаючи на поступливість Англії та США, Польща, імовірно, буде віддана Сталіну. Кремлівський диктатор буде встановлювати кордони. Можливо, Сталін проведе кордон по т. зв. лінії Керзона, як було в 1939–41 р. У такому випадку західні окраїни українських земель від Лемківщини до Холмщини і Підляшшя опиняться у складі сателітної польської держави з промосковським урядом. Це загострить російсько-польські взаємини. Перші ознаки цього вже появились у вигляді розходжень між Кремлем та еміграційним польським урядом у Лондоні. Практична большевицька політика буде поглиблювати цей розлад.

Отже, необхідно добиватись перемир'я з поляками – як з підпіллям, так і з населенням. Треба докласти всіх зусиль, щоб усунути з нашої боротьби польський фронт. З приходом советської влади слід посилити пропаганду в польському середовищі, поширювати ідею єдиного фронту проти спільного для обох народів ворога. Діяти послідовно й наполегливо. Відділи УПА необхідно створити ще до приходу большевиків, аби при просуванні фронтів захопити якнайбільше зброї та боєприпасів. Відділи укомплектувати політично грамотними командирами і політвиховниками-пропагандистами. У майбутньому використовувати їх для пропагандивних рейдів у глибину Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини. Підсилювати серед населення цих країн антибольшевицькі настрої, поширювати ідею спільного фронту всіх поневолених Москвою народів.

“Ваш терен повинен стати ретранслятором нашої боротьби в Україні у Західну Європу”, – закінчив Маївський, звертаючись до мене.

Намічені завдання були грандіозні, але в мене не було відповідних людей для їхньої реалізації. Я попросив допомогти провідними кадрами. Керівники пообіцяли і дотримали свого слова.

Повернувшись на Перемишльщину, я насамперед приступив до укомплектування обласного проводу та інших провідних осередків. Військовим референтом області призначив Якова Чорнія – “Ударника” (“Мушка”, “Куля” ”). Членами військового штабу стали Василь Мізерний – “Рен”, Володимир Павлик – “Ірка” і “Павук”. Два останні на початку 1945 р. відійшли у розпорядження командування УПА-Захід. Обласним референтом СБ (служби безпеки) було призначено Миколу Дудку – “Осипа” (“Соловій”), викликаного з Калужчини наказом крайового референта СБ ЗУЗ Григора Пришляка – “Мікушки”. Обласну референтуру Юнацтва ОУН очолив “Варнак”, який прибув зі Львівщини з рекомендацією Осипа Дякова – “Горнового”. Окружну референтуру УЧХ (Українського червоного хреста) в Перемишлі очолила Наталка Ко-закевич – “Сіра”, родом з Бібрки Львівської області. Окружним провідником Перемишльщини став Петро Кавула – “Тарас”, що прибув із Сокальщини. Як уже говорилося, Лемківську округу очолив Микола Радейко – “Зорич”. Залишалась поки що не укомплектованою Ярославська округа.

Не на всі провідні клітини вдалося підібрати керівників. Довелось знову

організувати курси-вишколи для референтур районних і окружних проводів. До викладання предметів із розвідки, зброезнавства, санітарної служби я залучив Миколу Дудку – “Осипа”, Зенона Бахталовського – “Зенка”, Віру Лемеху – “Рогніду”.

Підпільні осередки доповнили випускники матураль-них курсів, що були організовані у Перемишлі в 1943–44 рр. Серед цих випускників були Марія Ровенчук – “Ірина”, Марія Савчин – “Марічка”, Химка Зеня – “Зоя”, Ірина Тимочко – “Христя”, Надія Партакевич – “Марійка”, Ярослав Пеців – “Вадим”. Крім них, зі Львова після закінчення розвідницьких курсів прибула Ольга Мороз – “Малуша”, а також Анна Кавула – “Святослава” з Сокальщини. Одні з них очолили осередки УЧХ, інші працювали друкарками, деякі виконували обов’язки спецкур’єра. “Вадим” став талановитим політвиховником на Закерзонні, редактором журналу “Перемога”.

Крім організаційної підпільної роботи, доводилось поборювати нову хвилю агітації за вступ українців до німецької дивізії “Галичина”. Ініціатором “дивізійної” кампанії був Український допомогивий комітет. До нього приєдналася й деяка частина інтелігенції, засуджуючи боротьбу ОУН і УПА проти німців, бо це, мовляв, послаблює гітлерівські сили у боротьбі з большевиками.

Ми організовували нелегальні зустрічі з інтелігентами і пояснювали, чому ми проти дивізії і чому необхідно вести не тільки політичну, але й збройну боротьбу проти німецьких окупантів. Я теж влаштовувати такі зустрічі на Перемишльщині. Дискусії бували бурхливими. Аргументація прихильників дивізії зводилась до того, що гітлерівська окупація – менше зло за большевицьку окупацію, тому в інтересах українців допомагати німцям у війні проти большевиків. Ми доводили, що обидва окупанти однаково жорстокі. Фашисти знищують українців, щоб на їх місце поселити своїх колоністів. Українцям у своїй ідеології та політиці вони відводили роль рабів, зобов’язаних служити німецькій “вищій расі”. Ми звертали увагу наших опонентів на те, що чинили окупанти у східних областях України. Гітлерівці там закривали середні та вищі навчальні заклади, розстрілювали людей, при відступі знищували села й міста. Нарешті, не можна було не бачити того, що німці вже безповоротно програли війну і їх не врятує дивізія “Галичина”. Вони своєю расистською, імперіялістичною політикою протиставили собі всі народи світу. За таких обставин було б злочином віддавати нашу молодь на гарматне м’ясо. І вже цілковите політичне безглуздя – ставати союзниками Німеччини напередодні її катастрофи. Єдиний вихід для народу в ситуації, коли на його території змагаються два окупанти за право панувати над ним, – це боротися за свою державну незалежність, а не за “менше зло”. Одні погоджувалися з такою аргументацією, інші пригнічено мовчали.

Слід зауважити, що наше негативне ставлення до дивізії “Галичина” як до політичного творіння не означає такого ж ставлення до її учасників. Багато хто з української молоді вступав туди з патріотичних міркувань, щоб оволодіти військовими знаннями й опісля використати їх у боротьбі проти обох окупантів у лавах УПА. Чимало з них так і вчинило.

Наші передбачення справдилися. Німецьке командування кинуло цю дивізію в горнило війни. Тільки у “пеклі” під Бродами загинуло понад сім тисяч наших юнаків. Трагізм ситуації полягав ще й у тому, що з протилежного боку в тому ж бою гинули українські вояки, щойно мобілізовані в ЧА з Хмельницької, Тернопільської, Рівненської та інших областей України. Кинув їх на передову лінію другий окупант. Скільки таких трагічних сторінок у нашій історії, коли ми віддавали своє життя у складі чужих, ворожих армій за їхні інтереси!

На початку травня 1944 р. з Львівщини від командира УПА-Захід Василя Сидора – “Шелеста” прибув Михайло Дуда – “Громенко”. Оскільки він прибув на мій зв’язковий пункт із адресованою мені запискою від “Шелеста”, то першим зустрівся з ним я. “Шелест” повідомляв, що “Громенка” призначено командиром сотні УПА на Перемишльщині, яку він з допомогою місцевого керівництва повинен організувати, вишколити й управляти якою він мав згідно з вказівками обласного військового референта “Ударника”. Ми обговорили справи, пов’язані з діяльністю тутешньої ОУН, про розміщення наших і ворожих сил та обмірковували, що необхідно для організації відділу УПА. Вирішили створити спочатку невеликий відділ у межах чоти, а далі збільшувати до сотні. Набір мав проводитися винятково на добровільних засадах. Добирати слід було людей ідейних, морально стійких, витривалих, мужніх, яких рекомендували керівники місцевих підпільних клітин. У першу чергу приймати тих, кому загрожував арешт із приходом большевиків. Харчове і санітарне забезпечення відділу мали налагодити разом з керівниками місцевих клітин ОУН. Усі інші вказівки щодо організації та дій відділу УПА повинен був передати командир “Ударник”.

Я поінформував “Громенка” про нашу політичну лінію щодо польського протибольшевицького підпілля і польського населення взагалі: не проводити наступальних збройних акцій, пропагувати спільну боротьбу проти німецького та російського імперіялізмів. “Громенко” скептично сприймав мої настанови. Казав, що поляки настільки заражені загарбницьким вірусом щодо українських земель, що навряд чи нам вдасться добитись бажаного перелому в українсько-польських взаєминах. Але, як дисциплінований військовик, зобов’язався виконувати настанови політичного проводу. Щодо ЧА слід було дотримуватися такої тактики: в бої не вступати, при нападі давати відсіч і відриватися від переслідування, вести роз’яснювальну роботу серед червоноармійців, розкривати антинародну суть большевицької системи, пояснювати цілі нашої боротьби. Воювати ми мали з військами НКВД.

Я передав “Громенкові” зв’язок до командира “Ударника” та окружного провідника Перемищини “Тараса”. Сам “Громенко” справив на мене дуже добре враження як людина і як військовик: розумний, малослівний, коректний, дисциплінований і політично грамотний командир. Після зустрічі з “Ударником” та отриманих від нього інструкцій він приступив до створення та вишколу першого відділу УПА на Перемищині.

Другу сотню УПА на Перемишльщині сформував Володимир Щигельський – “Бурлака”. Її ядро склали службовці української поліції зі станиці в с. Медика, комендантом якої був “Бурлака”, та з інших навколишніх станиць. Склад сотні доповнили місцеві добровольці.

З наближенням фронту збільшилося число патріотично настроєних юнаків, які бажали вступити до УПА. Із них було створено сотні під командою “Крісового” та “Лиса”. Таким чином, постав Перемишльський курінь УПА. Його номінальним командиром “Ударник” призначив “Бурлаку”. Крім того, на час переходу фронту обласний референт СБ “Осип” (“Соловій”) сформував окрему сотню з боївок СБ.

На Лемківщині організовував перші сотні УПА Василь Мізерний – “Рен”, який напередодні вирвався з гестапівської тюрми у Кракові. Сотні УПА очолили командири “Бір”, “Бульба” та “Євген”, а після того, як “Євген” став курінним, його сотню очолив “Веселий”.

У липні 1944 р. за наказом командира “Ударника” сотні Перемишльського куреня

для зручнішого переходу фронту вирушили в Карпати і прилучились до куреня “Рена”.

Щигельський Володимир (1921–1949) – вояк Карпатської Січі, сотенний УПА. У 1944 р. разом з усією поліційною станицею приєднався до УПА. Один із найактивніших комнадирів УПА на Закерзонні, учасник рейду на Захід (1947). Потрапивши у полон до чехів, був переданий полякам. Страчений у Ряшеві.

Провівши деяку реорганізацію, “Рен” очолив цей загін УПА і повів його на Самбірщину. Туди ж подалась і сотня “Осипа”.

Після очищення лісів від червоних партизанів “Рен” організував у серпні 1944 р. вишкільний табір на горі Букове Бедро. До нього приєдналися сотні Петра Миколенка – “Бай-ди”, що складались із наддніпрянців, та загони “Нечая” і “Чорного”, які до того часу діяли у Чорному лісі на Станіславівщині (Івано-Франківщина). У вересні 1944 р. загін УПА під командуванням “Рена” нараховував понад дві тисячі вояків. Завдяки “Ренові” талановитому військовому командирові, що набув досвіду в бойових діях проти угорських загартбників у Закарпатській Україні в 1939 р. – вдалось вишколити, загартувати в боях цю масу новобранців і зробити з них боєздатну військову одиницю. Склад загону змінювався, змінювались і деякі командири, але ядро загону, сформоване з перемишльських і лемківських сотень, залишилось. Незважаючи на часті сутички з військами НКВД, чималі втрати, недоїдання, епідемію тифу, “Рен” привів у другій половині жовтня 1944 р. сотні Перемишльського та Лемківського куренів на Закерзоння. Події, пов’язані з цим рейдом, описано у щоденнику сотенного командира Ярослава Коцьолка – “Крилача”, надрукованому в 14-му томі Літопису УПА, у споминах Івана Дмитрика “В лісах Лемківщини” тощо.

Болючою втратою під час рейду була загибель 19 жовтня 1944 р. у бою з військами НКВД біля с. Лопушанка Турківського р-ну обласного референта СБ Миколи Дудки – “Осипа”, досвідченого підпільника, давнього члена ОУН. Мені довелось передати цю сумну звістку дружині, що залишилася з двома маленькими дітьми. Узимку 1945 р. вона виїхала з переселенцями до УРСР.

З рейдуючим загonom УПА прибув на Лемківщину колишній офіцер ЧА Петро Миколенко – “Байда”, родом з Полтавщини. Його прибуття було пов’язане з тим, що він захворів на нирки, а на Закерзонні в той час умови для лікування були більш сприятливі. Восени 1945 р. шеф ГВШ УПА “Перебийніс”, перебуваючи на Лемківщині, призначив “Байду” заступником “Рена”, командира ТВ (тактичного відтинка) “Лемко”. Згодом “Байда” заступив загиблого командира Перемишльського куреня Михайла Галя – “Коника”. У 1947 р. “Байда” відійшов з рейдуючими відділами у Західну Німеччину. Жив у США, де й помер 1 січня 1979 р. Не завжди було легко українцям-“східнякам” акліматизуватись у галицькому середовищі, але національні почуття долали різниці менталітету і робили нас рідними.

Рельєф Перемишльського району був не такий сприятливий для партизанської боротьби, як гірські й лісисті райони Лемківщини. У зв’язку з масштабними діями советських прикордонних військ на Перемишльщині ми з командиром “Ударником” вирішили на зиму 1944–45 рр. поділити сотні “Крісового”, “Лиса” і “Бурлаки” на менші підрозділи й розмістити їх при теренових клітинах. Цілою залишилась тільки сотня “Громенка” як найбільш спаяна. Лемківські сотні також залишились неподіленими. Треба було тільки перекинути для них з Перемищини трохи харчів та інших потрібних речей, що й було зроблено.

У липні 1944 р. на Перемищину прибули зі Станіславівщини сотні УПА під

командуванням “Черника” і “Хоми”. Загони пробули тут короткий час і після бою з прикордонниками та військами НКВД у Ліщаві, у ході якого загинув сотенний “Хома”, повернулись на свої терени. У сотні “Черника” були два вояки – батько і син – із загону Ковпака, які здались нашим повстанцям у полон і виявили бажання воювати в лавах УПА. З ними зустрілася полтавчанка “Степова”, яка вже на той час була в наших рядах. Про неї та її брата розкажу пізніше.

Як уже говорилося, у 1944 р. першим командиром військової округи, що рівнялась тоді Перемишльській області, став Яків Чорний – “Ударник”. Під його керівництвом формувались перші сотні УПА на Перемишльщині та Лемківщині. “Ударник” керував їхніми діями до дня загибелі у грудні 1944 р. Він підпорядковувався командирові УПА-Захід “Шелестові”. Так було до початку 1945 р., коли з усіх українських земель, що опинилися за лінією Керзона, було сформовано воєнну округу під криптонімом ВО-6 “Сян”.

З появою відділів УПА виникла потреба матеріального і санітарного їх забезпечення. Після перших боїв з’явилися поранені. Необхідно було навчати санітарок, створювати підпільні шпитали, медичні пункти. Усе це робили організаційні клітини ОУН, що існували в усіх районах, де діяли відділи УПА. Як правило, сотні розміщувалися на території окремих районів, аби не створювати труднощів із харчуванням. Більші з’єднання формувалися за наказом командування ВО для проведення масштабніших бойових операцій.

При всіх теренових клітинах ОУН до станиці включно була створена господарська служба. Її завданням було збирати харчі серед населення, магазинувати їх, розподіляти між військовими підрозділами, організовувати майстерні для пошиття білизни, обробки шкіри та виготовлення з неї взуття, для ремонту зброї тощо.

Другою службою, що діяла при теренових клітинах ОУН, був Український червоний хрест (УЧХ). У Перемишльській області, а пізніше в Закерзонському краю УЧХ поєднувався з жіночою мережею ОУН. Укомплектувати кадрами ці дві структури не було можливості, тому їх об’єднали. Пізніше при місцевих проводах діяли референти здоров’я. Нерідко вони суміщали організаційну роботу з працею лікаря у відділах УПА.

Кіткішко Марія – референт пропаганди надрайону “Верховина” (1946–1947). Загинула, обіймаючи цю посаду.

Господарську службу в Перемишльській області очолював “Давиденко”, а впродовж 1945–47 рр. – Ярослав Гамівка – “Вишинський”, який під час акції “Вісла” за невідомих обставин потрапив до рук ворога, погодився на співпрацю з УБ (Ужонд безпечєньствє – польська Служба безпеки) та НКВД і спричинив багато жертв, завдав значної моральної та матеріальної шкоди нашому рухові.

На Перемишльщині жіночу мережу очолювала Наталка Козакевич – “Сіра”, яку восени 1944 р. під час облави в с. Конюша заарештувало НКВД. Навесні 1944 р. обласну службу УЧХ очолила Віра Лемеха – “Рогніда”. Вона провела ряд санітарних курсів, підготувала багатьох санітарок для шпиталів УПА. У грудні 1944 р. “Рогніда” відійшла в Україну, а на її місце навесні 1945 р. прибула з Львівщини Галина Голояд – “Ярина”. Проте й вона була відкликана в Україну наприкінці 1945 р. Після того санітарну службу Перемишльської округи очолювали Ярослав Совган – “Магістер”, Богдан Гук – “Скала”.

Повертаючись до передфронткових подій, згадаю про ще один напрямок нашої

роботи. З наближенням фронту на Перемишльщині затримувались біженці, головним чином зі східних областей України, які не бажали залишатись під большевицькою окупацією, що насувалась. Німці спорудили для них щось на зразок табору. Там зібралось понад сто осіб різного віку, соціального стану, рівня освіти. Наші підпільники зустрічалися з ними, роздавали нашу літературу. Спілкувався з ними і я. У своїх бесідах ми наказували їм, щоб, коли дійдуть у чужі краї, розповідали чужинцям про боротьбу ОУН і УПА та всього українського народу проти німецьких і большевицьких окупантів за свою волю, свою державність, розказували про терор ворогів, про наші жертви в цій боротьбі. Хай перестерігають усі народи про смертельну загрозу, яку несе на Захід російсько-большевицький тоталітарний режим.

Серед моїх співрозмовників було троє втікачів, які, так би мовити, припали мені до душі. Не виявляли вони особливого патріотизму, скоріше шукали в цьому хаотичному світі, ущерть переповненому жорстокістю, духовного пристановища, поради, дружньої руки. Мене тягнуло на розмову з ними не тому, що хотів їх заігувати, а тому, що бажав допомогти їм знайти духовну точку оперття і визначити своє місце в житті як дітям свого багатостраждального народу. Я розповів їм про себе, про матір у Сибіру, про те, що мене привело в ряди підпілля. Вони слухали уважно. Я не пропонував їм іти в ряди УПА, навпаки, радив їхати на еміграцію й нести слово правди про Україну, про нашу боротьбу. На останній зустрічі вони заявили, що бажать залишитися з нами й робити те, що робимо ми. Мені дуже хотілось почути від них саме таку відповідь, а коли почув, заговорив про труднощі, небезпеку, смерть. Але вони не сприймали цього, бо вже зважились.

Один із них був викладачем Київського університету, мав років під сорок. Інші двоє – брат і сестра з Полтави, студенти. Я забрав їх у підпілля. Професора призначив у техзвено (він обрав собі псевдо “Уманець”, пізніше – “Орелець”), сестру і брата – політвиховниками у відділі УПА. Дівчина взяла собі псевдо “Степова”, а хлопець – “Черемош”. Почувши про таке призначення, вони обоє спитали: “Як же ми будемо виховувати інших, коли самі ще...” – але я перебив і відповів: “Будете розповідати повстанцям про своє життя і життя народу під большевицькою окупацією, чому ви не залишилися там, чому приєдналися до нашого визвольного руху. Оце й буде вашим виховним матеріалом для повстанців”. Я не помилився: їхніми щирими розповідями заслухувались.

Я продовжував зустрічатись з ними, головним чином із “Професором”, як ми його величали, розпитував про успіхи в роботі, середовище, у якому працюють. “Професора” я віддав під патронат окружного провідника “Тригора”, людини інтелігентної, привітної.

“Степова” і “Черемош” скоро пристосувались до нелегального повстанського життя. На жаль, у жовтні 1944 р. в бою сотні “Хоми” з військами НКВД “Черемош” загинув. Ми з боєм переживали його смерть, а надто його сестра. Але вона продовжувала працювати зі ще більшою посвятою до кінця свого молодого життя. Воно обірвалося 28 лютого 1947 р. на західній Лемківщині в бою з польським військом.

Найбільш непристосованим до збройної боротьби виявився “Професор”. Брати в руки зброю він не наважувався, бо не був упевнений, чи при необхідності зуміє вистрілити. Попросив для самооборони тільки гранату, щоби, як він висловився, розірватись, коли виникне загроза, що ворог може захопити його живим. Носив він цю гранату в задній кишені штанів. Десь на початку 1945 р. “Професор” з групою

повстанців зайшов увечері до однієї хати в селі. Нараз почув якийсь тріск у задній кишені, здогадався, що це запальник гранати. В останню мить вискочив за поріг, щоб урятувати життя тим, хто був у хаті. Граната вибухнула, розірвала стегно, порвала долоню. Він чудом залишився живий. Узялись ми його рятувати, лікувати. За допомогою членкині ОУН Ярослави Крижанівської – “Ярки”, яка легально жила в Перемишлі, вдалось помістити пораненого в лікарню з підробленими польськими документами. “Ярці” допоміг у цьому лікар Макаруха, наш симпатик. Як тільки “Професора” трохи підлікували, його перевезли в село. Тут він став на ноги, але ходити, як здорова людина, вже не міг. Однак мужньо переносив усе, що випало на його долю, і продовжував працювати. Він дуже багато допоміг мені в редагуванні інформативних видань, “наситив” мене інформацією про Східну Україну, її мешканців. Ми подружились і раділи кожній зустрічі.

У нашої національно-визвольної боротьби велику роль відігравало революційне друковане слово. Отож згадаю про людей, які працювали в центральному техзвєні (ТЗ) на підпорядкованому мені терені.

Технічне звєно у надрайоні “Холодний Яр” організував у другій половині 1943 р. надрайонний провідник “Тарас”. На початку 1944 р. його очолив Микола Ліщин – “Липа”. Він народився 1920 р. у м. Яворові Львівської обл. Навчався у Яворівській гімназії, відтак пішов у монастир і там працював, поки в 1939 р. большевицька влада не закрила цей заклад. У 1942 р. вступив до Львівського лісотехнічного інституту, працював у студентських підпільних клітинах ОУН. Під загрозою арешту з боку гестапо перейшов на нелегальне становище і разом зі своїм другом Миколою Радейком – “Зоричем” перебрався на Закерзоння.

На початку 1944 р. “Липа” очолив згадане ТЗ, яке запрацювало на повну силу. Тут друкувалися листівки, адресовані червоноармійцям, листівки та брошури, звернені до польського населення, польського війська, міліції, до польського протибольшевицького підпілля (Армія Крайова та “Вольносьць і Незавіслюсьць”), листівки до чехів і словаків, призначені для розповсюдження під час рейдів УПА територією Чехо-Словаччини. У тому ж ТЗ передруковувались видання та офіційні документи УГВР, ОУН, УПА. Тут виходив літературно-виховний журнал “Перемога” за редакцією “Вадима” та журнал “Інформативні вісті”, редактором якого був я.

До редакційної групи, що готувала матеріали до друку, входили “Професор” (“Орелець”), “Григор” і “Степова”. Друкарською технікою служили машинки з українським, російським та латинським шрифтами, циклограф із матрицями. Постійними працівниками ТЗ були: “Липа” (керівник), “Чорний” (художник, родом із с. Тисова на Перемишльщині), Михайло Гаврило – “Горобець” (1920 р. народження, учитель із с. Княжпіль біля Добромиля), “Каменярь” (спеціаліст із ремонту радіоапаратури і друкарської техніки), “Вєрба” (із с. Княжпіль, забезпечував ТЗ харчами та іншими необхідними для праці матеріялами), “Славко” (зв’язковий із проводом надрайону), Марія Павлик – “Мотря” (родом із с. Лядське Старосамбірського району, друкарка).

До 1945 р. криївки ТЗ знаходились у лісі біля с. Ямна Горішня, а з 1946 р. до 12 червня 1947 р., тобто до ліквідації його під час облави ВП (Війська Польського), – у Турницькому лісовому масиві поблизу с. Кальварія. Коли розпочалась операція “Вісла” та масові облави в лісових масивах, працівники ТЗ покинули криївку, приєднались до боївок та відділів УПА і разом з ними перенесли весь драматизм боїв того часу. Так, наприклад, у листопаді 1947 р. “Липа”, за свідченням “Христі”, був

важко поранений у бою з ВП в околицях Перемишля і помер від ран. “Мотря” була заарештована 18 листопада 1947 р. в Перемишлі, перебувала в польських тюрмах до 12 липня 1951 р., відтак була передана більшовикам. Знову допити, суд, тюрми, концтабори. 1958 р. її звільнили. Вона і “Малуша” передали наведені відомості про працівників ТЗ “Холодного Яру”.

Ще потужніше ТЗ працювало на Любачівщині на чолі з провідником “Стягом”. На жаль, мені не вдалось роздобути персональних даних про працівників тамтешнього ТЗ. У ньому, окрім технічного персоналу, працювала група перекладачів, які володіли польською, чеською, словацькою, англійською, французькою і видавали цими мовами нашу літературу, що розповсюджувалась серед дипломатів і журналістів західних держав.

Менші техзвена були в надрайонах “Бескид”, “Лиман” і “Левада”.

Працівники ТЗ виконували у вкрай несприятливих і важких умовах дуже важливу роботу. Не виходячи з підземелля, працювали по 17–18 годин на добу, бо попит на підпільну літературу зростав, тиражі збільшувались. Усі вони зробили вагомий внесок у нашу національно-визвольну боротьбу.

Фронт просувався через Перемишльщину головними дорогами. Ще до його наближення ми отримали вичерпні директиви щодо нашого ставлення до Червоної армії (ЧА) від Проводу ОУН, Головного командування УПА і тільки-но створеного верховного керівництва визвольною боротьбою – Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Настанови були такими: не вступати в бої з частинами ЧА; використовувати перехід армії через наші землі для пропаганди ідей ОУН у військовому середовищі; розкривати антинародну суть більшовицького режиму; знайомити з цілями і програмою боротьби ОУН, УПА, УГВР.

Ми розглядали советське військо як знаряддя російсько-більшовицької імперіялістичної політики. ЧА зброєю і кров’ю бійців та командирів виганяла полчища гітлерівських окупантів, але разом з тим вона прокладала дорогу встановленню на звільнених землях не менш жорстокого більшовицького режиму. У той же час ми усвідомлювали, що в рядах цієї армії – мільйони наших братів та солдатів з інших поневолених народів. Тому наше ставлення до червоноармійців не було вороже.

Ми надрукували у своєму техзвені десятки тисяч листівок, звернених до бійців і командирів ЧА всіх національностей. Від УГВР ми отримали листівки, видані російською, а також мовами кавказьких і середньоазійських народів. Ми передруковували їх і розкидали по дорогах, якими проходили червоноармійці. В одній із листівок говорилося:

“Брати червоноармійці! Українські повстанці вітають вас як своїх братів по зброї. Ми з вами сини одного народу. Нас однаково з вами вішали гітлерівські і сталінські кати... Бийте німецького гада Гітлера, а після того разом ударимо на кремлівського людоджера і його банду!”

Інша листівка, надрукована російською мовою, закликала:

“Узбеки, казахи, народи Азії і Кавказу, Уралу і Сибіру! Війна, в яку втягнула вас Москва, ведеться за імперіялістичні інтереси, за те, кому з них нас грабувати. Ставайте до спільної боротьби проти імперіялістів!”

Звертались і до росіян:

“Російські червоноармійці і командири! Ми, українські повстанці, признаємо ваш героїзм у боротьбі з німецьким окупантом.

Українська Повстанська Армія також вела жорстокі бої з німецькими бандами, захищала народ від гітлерівського терору, обстоювала право України на вільне життя. На зміну гітлерівському режиму прийшов в Україну большевицько-сталінський режим... Що дали українському народові большевики, крім жорстоких репресій і терору?.. Тому український народ добивається повного відлучення від большевицького Советського Союзу... Відділяючись, ми закликаємо до дружби і співпраці з усіма народами Советського Союзу..."

У такому ж дусі промовляли до солдатів і командирів ЧА й інші наші листівки та періодичні видання. Саме так, словом правди, зустрічали українські повстанці червоноармійців, а не стріляли їм у спину, як про це брешуть большевики та інші їх апологети.

У Мостиському, Добромиському та інших районах, що ввійшли до УРСР, большевицька влада закріпилася швидко. Першими її акціями були мобілізація до ЧА, відбирання зерна й харчових продуктів, обкладання податками та "позики".

На українських землях від Лемківщини до Підляшшя, що волею кремлівських володарів опинились у складі сателітної польської держави, адміністративна влада встановлювалась не так скоро. Привезений із Росії польський промосковський уряд наштотхнувся на пасивний та активний спротив польських національних сил, які визнавали еміграційний уряд у Лондоні. Зате в антиукраїнській політиці вони скоро знайшли спільну мову. Уже в перші місяці урядові чинники й польські шовіністичні боївки разом із цивільними бандами розпочали терористичні акції проти українського населення. Ось один із багатьох прикладів.

3 вересня 1944 р. польська міліція почала грабувати мешканців с. Кописно на Перемишльщині. Два рої нашої самооборони зробили засідку на грабіжників, коли ті поверталися. Додержуючись наших настанов щодо примирення з поляками, повстанський підрозділ не бив прицільним вогнем, а тільки змусив бандитів покинути награвоване і втікати, поранивши одного з них. Пораненому міліціонерові перев'язали рану, пояснили, що УПА бореться не проти поляків як народу, а проти большевицьких окупантів та їх прислужників як польської, так і української національності. Відтак міліціонера звільнили.

Ми захищались і продовжували роз'яснювати полякам безглуздість українсько-польської боротьби, коли обидва народи опинились під чоботом одного окупанта. Та наші мирні заклики переконували не всіх. Доводилося застосовувати зброю.

У 1944 р. після просунення фронту зв'язок із Проводом ОУН і Головним командуванням УПА перервався, тож ми мусили використати терміновий спеціальний зв'язок. Треба було підібрати дівчину (чоловіків ловили для ЧА), яка знала б ці околиці. Вибір припав на "Марічку". У перші дні жовтня вона насилу добилась до головного шефа пропаганди при Проводі ОУН Петра Дужого – "Дороша" і шефа ГВШ УПА Дмитра Грицяя – "Перебийноса". Довідавшись, що прибула зв'язкова від мене, прийшов на зустріч і "Горновий", член Головного осередку пропаганди (ГОСП) при Проводі ОУН. "Марічка" передала мою записку та усну інформацію про становище на Закерзонні. Їй дали інструктаж для мене. Відновивши зв'язок, "Марічка" повернулася. Крім пошти, вона принесла від "Горнового" сумну вістку про те, що моя мати померла в Сибіру. Її хворе серце не витримало знущань ворога. Нехай чужа земля буде їй пером...

На ту пору проводилась реорганізація територіальної структури ОУН. Замість областей формувались більші територіальні одиниці – краї Львівський, Подільський,

Карпатський, Закерзонський і ПЗУЗ (Волинська, Рівненська і Житомирська області). Рівнозначні краям створювались військові округи (ВО).

На Перемишльщині ОУН зазнала перших жертв. Як уже згадувалося, повертаючись з карпатського рейду, 19.10.1944 р. на Самбірщині загинув обласний референт СБ “Осип”, а 23.12.1944 р. в лісі біля с. Кальварія на Перемишльщині під час бою з військами НКВД загинув обласний військовий референт “Ударник” (“Куля”) разом з дружиною і трьома бойовиками. Майже одночасна загибель двох керівників була дошкульною втратою. Знову я залишився один в обласному проводі. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що організація відділів УПА і їхнє забезпечення ще не були завершені, люди ще не пристосувались до підступних методів НКВД. Доводилось привчати людей діяти і боротись у важких умовах большевицької окупації, застосовуючи конспірацію, розвідку.

На місце “Осипа” обласним референтом СБ було призначено Івана Мандрика – “Летуна”, родом з Перемишльщини. Замість “Кулі” командир УПА-Захід “Шелест” обіцяв підібрати кандидатуру вже після реорганізації військових округ.

У зв’язку з масовими облавами та репресіями, що утруднювали роботу зв’язкових ліній, ми з запізненням отримували центральні видання. Для заповнення інформаційного вакууму ми почали видавати газету “Інформативні вісті”, яку розповсюджували у підпільному середовищі і серед населення, щоб зорієнтувати людей у розвитку світових подій і нашої боротьби.

У липні 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – надпартійний верховний орган керівництва національно-визвольною боротьбою в Україні та за її межами. Щойно ми отримали, відразу передрукували й розповсюдили “Універсал” і “Платформу УГВР”, а також присягу воїна УПА, затверджену УГВР.

“УГВР, – проголошувалося в “Універсалі”, – є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби аж до створення Уряду Української Самостійної Соборної Держави (УССД)”.

Нарешті сталося! Той факт, що УГВР створили й очолили представники різних політичних самостійницьких угруповань

Мандрик Іван – член ОУН, в’язень НКВД (1940–1941). У 1945–1946 рр. – окружний СБ І округи Закерзонського краю, загинув недалеко від Ярославля.

повань із різних регіонів України, підтверджував її всеукраїнський і демократичний характер. Важливий позитивний вплив на всіх нас мало й те, що УГВР з’явилася тут, в Україні, і в важких умовах большевицької окупації залишилася разом з народом на рідних землях, щоб керувати нашою боротьбою.

У створенні надпартійного органу назріла крайня необхідність. У рядах УПА, а то й у підпіллі були люди неоднакових політичних поглядів, релігійних переконань, люди, які належали до різних соціальних прошарків і походили з усіх областей України. Наша визвольна боротьба вийшла за межі однієї партії, однієї світоглядної системи, за межі одного регіону України. Таким за своїм складом і духом мало бути й нарешті стало верховне керівництво цією боротьбою.

На перешкоді нашим планам стала нова акція ворога – переселення, точніше, виселення. Волею диктатора Сталіна майже мільйон українців мусив покидати рідні села й міста, залишати споконвічні землі.

У вересні 1944 р. з'явилися т. зв. переселенські комісії. Переселення оголосили добровільним, але, як і все у російсько-більшевицькій імперії, воно стало насильницьким. Ніхто переселятись не бажав. Тоді ворог став застосовувати грубу силу. Почались грабунки, побиття, а то й убивства мирних мешканців. На українські села накинулись советські прикордонники, польська міліція та військо, а з ними – цивільні польські банди. Ми почали організовувати у селах збройну самооборону, залучивши до цього відділи УПА. Знову звернулись до польського підпілля (Армії Крайової) та населення із закликом припинити антиукраїнські виступи.

Від вересня 1944 р. до лютого 1945 р. до УССР було виселено декілька тисяч українських сімей головним чином із міст та приміських сіл. За нашими вказівками люди чинили опір виселенню: зерно, харчові продукти та інше добро закопували в землю; з худобою втікали в ліс при наближенні ворога. Заходити в ліс малими силами вороги боялись: там на них чатували відділи УПА.

Боротьба і спротив не припинялися аж до повного виселення у 1947 р., тобто до початку операції “Вісла”.

Перебіг усіх етапів акції докладно описаний у літературі, тому я не заглиблюватимусь у деталі.

У лютому 1945 р. мене викликав на зустріч провідник Львівського краю Дмитро Слюсар – “Золотар”. Я взяв із собою обласного референта СБ “Летуна” і свого помічника у всіх справах Мирослава Сороку – “Птаха”. Кордон ми пройшли без пригод, а далі було по-всякому. Повсюдно шаліли облави й масові арешти. Люди гинули, зв'язки переривались. Населення боялося приймати нас, незнайомих, до себе, щоб переднювати, бо під виглядом повстанців часто діяли провокаторські групи НКВД.

Зустрілися ми з “Золотарем” уночі в одній хаті під охороною боївки. Він передав мені листи (записки) від “Тараса Чупринки”, “Полтави” і “Горнового”. “Чупринка” писав, що планував зустрітись зі мною, але облави перешкодили цьому. Далі повідомляв, що на землях Закерзоння створено край під такою ж назвою. Крайовим провідником було призначено Ярослава Старуха – “Стяга”, а мене – його заступником. “Полтава” і “Горновий” просили пересилати їм із Закерзоння матеріяли і все, що ми зі “Стягом” напишемо і видамо.

Із “Золотарем” ми обговорили справи, пов'язані з нашою боротьбою. Домовились про передачу Львівському краю тих районів, які раніше входили до Перемишльської області, а тепер опинились у складі УРСР. Це я згодом і зробив.

Повернувши на Перемишльщину, зв'язався зі “Стягом”. Навесні 1945 р., як тільки почорніла земля, ми зустрілись. Він повідомив про хід організації Закерзонського краю, про комплектування керівних органів ОУН і УПА на підзвітному йому терені. Край поділили на три округи – першу, другу і третю. З територією округ збігалися межі трьох тактичних відтинків – “Лемка”, “Бастіона” і “Данилова”.

Перемиська область у новій структурі була перетворена на 1-шу округу. Кожна округа поділялась на надрайони, райони, кущі, станиці. Колишні окружні провідники ставали надрайонними. У 1-шій окрузі надрайонним Лемківщини став “Зорич”, Перемишльщини – “Тарас”. Окружним провідником 1-шої округи було призначено “Варнака”, колишнього обласного референта Юнацтва ОУН, окружним референтом СБ – “Летуна”, референтом пропаганди – Мирослава Гука – “Григора”, окружною провідницею УЧХ – колишню обласну УЧХ Віру Лемеху – “Рогніду”. ТВ “Лемко” очолив “Рен” за попереднім узгодженням із командиром УПА-Захід “Шелестом”.

Укомплектування кадрами північних округ ще не було завершено.

У 1945–1947 рр. до складу крайового проводу ОУН і командування УПА на Закерзонні входили: крайовий провідник Ярослав Старух (“Стяг”, “Ярлан”, “Вольт”, “1001”), військовий референт і командир ВО-6 Мирослав Онишкевич – “Орест”, політично-пропагандивний референт і заступник крайового провідника Василь Галаса (“Орлан”, “Назар”, “Дніпровський”, “Біс”, “Зенон Савченко”), референт служби безпеки Петро Федорів – “Даль-нич”.

Щодо розподілу сфер діяльності “Стяг” вирішив, що він буде базуватись у північній частині Закерзоння і керуватиме справами II-ої і III-ої округ (від Ярославщини до Підляшшя). Я повинен був базуватися на території I-шої округи (Перемишльщина, Лемківщина) і керувати всіма справами та нести відповідальність за прийняті рішення. У складних, важливих справах право остаточного рішення зберігалось за ним. Такий поділ “сфер впливу” був зумовлений тим, що Надсяння на північ від Перемишля було вузькою прикордонною смугою, у якій постійно сновигали советські та польські прикордонники.

На зустрічі було обговорено і визначено план дій з таких питань:

1. Завершення реорганізації терену, доповнення провідних осередків.
2. Організація масового спротиву населення виселенській акції.
3. Організація самооборонних куштових відділів (СКВ) для захисту від нападів польської міліції та цивільних банд.
4. Налагодження відносин із польським протибольшевицьким підпіллям АК і місцевим польським населенням шляхом роз’яснювальної та пропагандивної роботи (зустрічі, переговори).
5. Забезпечення зв’язку через кордон із Проводом ОУН, Головним командуванням УПА та Головним осередком пропаганди (щомісячна пересилка звітів, місцевих видань та інших матеріалів).
6. Підготовка і проведення рейдів УПА на територію Чехо-Словаччини і Польщі для поширення інформації про нашу національно-визвольну боротьбу, її цілі, політичну платформу, а також для агітації за спільну антибольшевицьку боротьбу.
7. Політично-пропагандивна робота у Польщі серед дипломатів, журналістів і моряків західних держав.
8. Легалізація наших членів і симпатиків на понімецьких землях Польщі для продовження підпільної роботи після виселення українців із Закерзоння і для підтримання зв’язку з Закордонними частинами ОУН (ЗЧ ОУН) та Закордонним представництвом УГВР.
9. Видавнича та редакторська праця: що писати й розповсюджувати. За домовленістю я мав написати брошуру “Українсько-польські взаємини”, “Стяг” – “Опір фашизму”.

Тим часом виселенська акція набувала розмаху, наростала хвиля антиукраїнського терору, що спонукало населення до протидії. Давала результат наша роз’яснювальна робота й оборона населення відділами УПА та самооборонними куцями. У цьому протистоянні люди змужніли, навчилися ховатись самі та ховати необхідне для життя добро. Унаслідок постійних грабунків люди перестали дорожити своїм майном. Населення втягувалось у загальний фронт нашої визвольної боротьби, віддавало в ряди борців своїх синів і дочок.

Доводилося чинити опір й польським шовіністичним ватагам, які налічували по кілька сотень чоловік, нападали на село і знищували всіх, хто не зумів сховатись або

завчасно втекти. Ось кілька прикладів сваволі поляків на Перемишльщині.

3 березня 1945 р. боївка НСЗ (Народових сил збройних) разом із численними цивільними бандами з довколишніх сіл напала на українське село Павлокома і вбила 365 осіб.

4 березня 1945 р. вдосвіта польські міліціонери з Красича напали на с. Вільшани, під дулами автоматів вигнали з помешкання всю родину о. Копистянського (4 особи), служницю та вчительку. До них долучили ще 12 селян. Усіх 18 осіб пригнали до переправи через річку Сян і розстріляли. З-під трупів люди витягли важко поранену доньку священика Софію. Вона й розповіла про цей злочин.

У березні 1945 р. в с. Березка банда поляків на чолі з шовіністом Барцом замордувала 70 українців. Чотирьом членам родини Воловиків перерізали серпом горла (свідчить очевидець цього звірства підстаршина УПА Юрій Борець – “Чумак”).

16 квітня 1945 р. ватага польських шовіністів замордувала близько 400 українців у с. Пискоровичі Ярославського повіту.

18 квітня 1945 р. в с. Малковичі того ж повіту поляки закатували 114 українців, у тому числі 25 дітей віком від 1 до 14 років.

Звірства поляків уже набирали форм етнічної чистки, геноциду, а польська влада й не думала протидіяти цьому.

Наших пересторог польська сторона не сприйняла. Ми були змушені покарати убивць за вироком свого революційного суду. Однак ми не кинулися на польські села з масовою відплатою, хоч мали у своїм розпорядженні тисячі озброєних вояків, серед яких було немало тих, чії родини замордували польські шовіністи.

Тільки після того, як ми покарали убивць, польська сторона відгукнулася на наші мирні заклики. 29 квітня 1945 р. у с. Селиська Березівського повіту відбулась перша зустріч із представниками АК. Нашу сторону репрезентував Іван Кривуцький – “Аркадій” та районний ОУН “Борис”. Польську делегацію очолював капітан АК “Пірат-Дража”, серб за національністю. Домовились про припинення протистояння. Після цього напади порідшали, але повністю не припинились, бо діяли ще й інші банди, не пов’язані з АК.

У травні 1945 р. на Любачівщині відбулася зустріч між поручником АК “Малим” і членом окружного проводу ОУН “Виром”. Предметом розмови була спільна боротьба проти большевицьких окупантів, досягнення практичних домовленостей.

У той час до мене прибув Юрій Лопатинський – “Шейк”, делегований Проводом ОУН та УГВР для переговорів з керівництвом польського підпілля. Ми розглянули справу українсько-польських взаємин на підзвітному мені терені та заходи, спрямовані на примирення з поляками. Потім Лопатинський відійшов до “Стяга”.

21 травня 1945 р. на Томашівщині зустрілися українська й польська делегації. Українську очолював Ю. Лопатинський, польську – М. Голембйовський – “Стер”. Наша делегація запропонувала:

1. Не розв’язувати суперечки про майбутній кордон між Україною і Польщею. Відкласти це питання до часу, коли виборемо свою незалежність.

2. Укласти домовленість про припинення боротьби на основі того територіального стану, який існує, затвердити її польським еміграційним урядом і УГВР та опублікувати документ в офіційних бюлетенях.

3. Узгодити конкретні напрямки співпраці.

Польська сторона пообіцяла доповісти про це своїм вищим органам. Наступило деяке примирення з польським підпіллям.

Тим часом у польському середовищі виник розлад. У червні 1945 р. було створено Уряд національної єдності, до складу якого увійшли прем'єр еміграційного уряду Міколайчик та ряд його міністрів. 2 липня 1945 р. нова влада оголосила амністію для учасників АК та інших підпільних організацій. Близько 50 тисяч підпільників вийшли з лісів і укрить, повіривши в добрі наміри Москви та її варшавських прислужників. Якась частина АК таки залишилась у підпіллі для продовження визвольної боротьби й у вересні того ж року перейменувалась у ВіН (“Воль-носць і незавіслюсь” – “Воля і незалежність”). Ці події негативно позначились на моральному стані польського підпілля та суспільства в цілому. Усе ж переговори з ВІН тривали. Вони відбувались, головним чином, у північних округах, підпорядкованих “Стягові”. Нашу делегацію часто очолював провідник 3-ої округи і командир ТВ “Данилів” Євген Штендера – “Прірва”. Він вичерпно описав зміст переговорів, їх результати.

Одночасно з контактами і переговорами ми розпочали масову пропаганду серед польського населення, війська, міліції, адміністративних чиновників, духовенства, інтелігенції. Акція мала на меті підняти поляків на спільну боротьбу проти ворога.

Під псевдо “З. Савченко” я написав брошуру “Українсько-польські взаємини”, у якій старався висвітлити головний фактор формування українсько-польських взаємин – геополітичний. Я намагався переконати поляків, що основне джерело ворожнечі між нашими народами – загарбницька політика Польської держави щодо України. Численні повстання українців, що прагнули відстояти своє природне право на власну державу, придушувались найжорстокішими методами. Польська влада колонізувала, полонізувала українські землі, знищувала українську духовність. Століттями точилася боротьба за принципом: “Кров за кров, муки за муки”. Але не українці були причиною цього. Наш народ не прагнув завойовувати чужі землі – він боровся за право бути господарем на своїх землях.

Визвольна війна, яка розпочалась у 1648 р. всеукраїнським збройним повстанням під проводом Богдана Хмельницького, призвела до створення української козацької держави. Якби Польща тоді визнала Українську державу, погодилась на добросусідські відносини з нею, то не було б Російської імперії біля польських етнічних кордонів, не було би поділів і ліквідації Польської держави, не було би 150-річної неволі й антиросійських повстань, потоплених у крові польського народу. Саме той факт, що Польща не визнала права українців на свою державність і продовжувала виснажливу війну проти України, штовхнув у 1654 р. Б. Хмельницького на союз із московським царем.

Відновивши незалежність Польщі після Першої світової війни, керівники держави не зробили належних висновків з історії українсько-польських взаємин і знову кинулися завойовувати наш край. Під ударами ворожих армій молода Українська держава не встояла. Росія і Польща вдруге розділили наші землі між собою. І що ж? Усього 20 років поляки втішалися своєю незалежністю. Знову Росія (на цей раз большевицька) разом з гітлерівською Німеччиною ліквідували Польську державу. Після цього Москва “подарувала” полякам Катинь, тюрми, сибірську каторгу.

Закінчилася Друга світова війна. Польща опинилася фактично під російсько-большевицькою окупацією. Москва силою нав'язала польському народові режим на чолі зі своїми ставлениками, закамуючи його вивіскою народної демократії. Чи не досить жорстокої історичної науки польському народові та його лідерам? Полякам

та їхній національній еліті пора нарешті зрозуміти, що в існуючих геополітичних умовах Україна є природним стратегічним союзником Польщі. У теперішній ситуації польський та український визвольні рухи повинні спрямувати всі сили на боротьбу проти спільного гнобителя, а розваливши російсько-большевицьку імперію, створити самостійні національні держави, у тому числі польську та російську, на їхніх етнічних землях. До цієї мети мають змагати українці, поляки і всі поневолені Москвою народи, а не виснажувати свої сили у взаємній боротьбі. Польський народ і його національно-визвольний рух повинні зайняти в Антибольшевицькому блоці народів (АБН) одне з провідних місць. Але для цього їм у своїх же інтересах необхідно зректися середньовічної політики, спрямованої на завоювання чужих земель, знайти союзників і стати до активної боротьби з російсько-большевицьким імперіялізмом.

Згадана брошура вийшла на початку 1946 р. Вона була написана польською мовою і масовим тиражем розповсюджувалась на території всієї Польщі. Тоді ж побачила світ відозва-роз'яснення “Наша відповідь”, яку польською мовою написав “Стяг”. Автор спростовував брехливі звинувачення совєтської пропаганди, ніби повстанці убивають поляків тільки за те, що вони – поляки, а сам український національно-визвольний рух є фашистським і співпрацює з німецьким окупантом. За допомогою фактів публіцист доводив, що впродовж німецької окупації ОУН та УПА вели боротьбу з гітлерівськими загарбниками і в тій боротьбі загинули тисячі членів ОУН та воїнів УПА. Далі пояснювалося, що боротьба ОУН і УПА на Закерзонні спрямована не проти польського народу, а проти російсько-большевицьких окупантів та прислужників варшавського режиму. Не наша вина, що ті, хто брав участь у брутальному виселенні українців з їхніх рідних земель і винищував цілі українські села, були поляками. Щоб стримати протиукраїнський терор, ми змушені були покарати вбивць, коли ніякі перестороги і заклики не помагали. У кінці відозви наголошувалося на необхідності українсько-польського замирення і спільної боротьби за державну незалежність Польщі та України.

Ми також видавали й розповсюджували десятки листівок, у яких закликали поляків до припинення антиукраїнських виступів. Звертались і до вояків Війська Польського (ВП). В одній із таких листівок мовилось: “...Не дайте себе спровокувати на боротьбу проти українських і польських партизан, бо ганебно загинете на службі ворога... Знаємо, що вас гонять силою... Уникайте зустрічі з нами, попереджайте нас вистрілами або криком...” (вересень, 1946 р.).

Крім контактів із польським підпіллям, ми організовували зустрічі з офіцерами ВП, комендантами міліції, з представниками адміністрації, священиками. Робили це тому, що в той час було немало поляків, вороже налаштованих до большевиків. Ось кілька фактів, засвідчених документами, які я знайшов у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України.

10 серпня 1945 р. з нашої ініціативи відбулася зустріч районного референта пропаганди “Сокола” з представниками влади м. Лісько. З польської сторони були комендант міліції, комендант безпеки УБ (Ужонду безпеченства, тобто польського НКВД), повітовий голова ППР (Польської партії робітничої) Стопницький. Зустрів нашу делегацію Пастушак – заступник коменданта міліції в с. Ропенка, де й проходила зустріч, а також місцевий польський священик. Розмови й дискусії тривали впродовж 14-ти годин із годинною перервою на обід.

17 вересня 1945 р. в лісі біля с. Березка Ліського повіту районний ОУН “Тарас” мав розмову з поручником ВП і двома підхорунжими. Повстанці передали селянином-

поляком листівку “Жовніри і офіцери ВП”, попросивши вручити її військовим гарнізону. Листівку прийняв комендант гарнізону і надіслав записку з бажанням зустрітися з українцями. Прибувши з вояками до с. Березка, він сам пішов у ліс шукати контакт з повстанцями. Його затримали і привели до районного “Тараса”. Поручник сказав, що не хоче воювати проти УПА, бо боротьба між українцями і поляками помагає Москві гнобити наші народи. До розмови приєдналося ще двоє підхорунжих ВП. Було вирішено уникати збройних сутичок.

21 жовтня 1945 р. в районі м. Сянок відбулася зустріч із головою районної ради, головою кооперації, секретарем волості й начальником міліції. Розмову з ними провела референт пропаганди в надрайоні ОУН “Степова”, родом з Полтавщини. Вона розповіла їм про життя людей в СРСР. Слухали її уважно.

21 листопада відділ УПА зустрівся з мешканцями містечка Риботичі, що на Перемишльщині. Зустріч провів надрайонний референт пропаганди, політвиховник Ярослав Пеців – “Вадим”. Наперед було вислано рій, який без пострілу зайняв приміщення міліції. Відключили телефонне сполучення. Після того відділ УПА ввійшов до міста і розмістився у хатах. Через посланця “Вадим” повідомив солтиса (голову сільської управи) про прихід УПА для мирної розмови з громадянами міста. Солтиса попросили скликати всіх бажаючих на збори, які мали відбутися о 19-ту годину в ратуші. Прийшли священик, учителька і близько 80 громадян різного віку. Коли страх минув, усіх опанувала цікавість: що ми скажемо. Виступив “Вадим”. Він пояснив, хто ми, за що і проти кого боремося, розкрив суть польсько-українських відносин на нинішньому етапі. Пояснив, що покарання тих поляків, які брали участь у вбивствах українців, були вимушеним заходом, аби припинити масове фізичне винищування невинного українського населення. Згодом “Вадим” зачитав “Відкритий лист до цілого культурного світу...” з протестом проти примусового виселення і терору з боку влади щодо українців.

Такі зустрічі з польським населенням і представниками міліції та війська відбувалися повсюдно, хоч польські публіцисти-шовіністи навмисно замовчують ці факти. Ми щиро прагнули перелому в українсько-польських взаєминах, і не на короткий час, а назавжди. Бо Україні й Польщі ще довго загрожуватимуть імперіялістичні зазіхання правлячої еліти Росії, поки там не сформується нова провідна верства, яка відмовиться від завоювання чужих земель. Та це станеться нескоро.

На підбольшевицькій території частіше гинули провідні кадри, тому Провід відкликав з Перемишльщини тих, кого раніше туди відрядив. Восени 1945 р. відійшли в Україну окружний провідник Перемишльщини “Варнак” та окружна УЧХ “Ярина”. УЧХ розпустили, частина персоналу перейшла до шпиталів, решту жінок залучили до праці у техзвенах і до роботи серед іноземних представництв у Польщі.

Замість “Варнака” окружним Перемишльщини став “Тригор”. Із “Тригором” прийшли у підпілля два його брати – Богдан Гук – “Скала”, лікар у сотні “Бурлаки”, та Євген Гук – “Щипавка”, член боївки окружного СБ “Летуна”. У підпіллі була також дружина “Тригора” Марійка, яка працювала друкаркою.

Приблизно у квітні 1945 р. до мене зв’язком із Карпат прибув поручник Михайло Гальо – “Коник”. У записці, яку він приніс, “Шелест” повідомляв, що “Коника” призначено курінним командиром відділів УПА на Перемишльщині. Він та курінний УПА на Лемківщині “Рен” підпорядковувалися командирові воєнної округи “Сян”

(ВО-6) Мирославу Онишкевичу – “Орестові”.

Уже на першій зустрічі “Коник” справив враження професійного військовика, освіченого старшини, відданого справі революціонера. У політичній лінії щодо поляків ми відразу знайшли спільну мову. Це мене тішило. Він завжди вникав у суть справи, у політичну доцільність того чи іншого заходу.

“Коник” відразу приступив до праці з командирами відділів свого куреня, до складу якого входили сотні “Бурлаки,” “Троменка”, “Ластівки” і “Крилача”. Із приходом нового керівника у відділах зросла дисципліна, їхні дії стали узгодженими. У серпні 1945 р. “Коник” організував трьох-місячну підстаршинську школу в Корманицькому лісі, у якій навчалось близько 200 чоловік. Командиром школи було призначено сотенного Григорія Янківського – “Ластівку”, інструкторами – зброяра Зенона Бахталовського – “Зенка” та інших. Після закінчення школи курсанти складали іспити та приймали присягу.

Восени 1945 р. на місце окружного Ярославсько-Люба-чівської округи Дмитра Дзюби – “Сталя”, що загинув у бою з ворогом, перевели надрайонного Лемківщини “Зорича” під псевдо “Крим”. Надрайонним ОУН Лемківщини призначили Степана Голяша – “Мара”, родом із с. Бишки Бережанського повіту, надрайонним господарським – “Христю”.

Надрайонним провідником західної частини Лемківщини під криптонімом “Верховина” було призначено Степана Ярошевича – “Роберта”, а референтом пропаганди – “Степову”.

Відбулися зміни і в моєму житті. У травні 1945 р. я одружився з Марією Савчин – “Марічкою”, родом із с. Задвір’я Львівської області, яка тоді була надрайонною УЧХ Перемишльщини. Як вона висловилась у своїх спогадах, відтоді ми пройшли з нею “тисячу доріг” – від Закерзоння, через Карпати, Львівську область, на Волинь і Полісся аж до Хмельницької області. Упродовж майже десяти років Марічка була моїм помічником у важкій підпільній праці: допомагала в редакторській роботі, передруковувала на машинці тисячі сторінок підпільних матеріалів та літератури, їздила налагоджувати зв’язки, проводила ви-шкільну роботу з підпільниками, серед яких ми перебували.

Незважаючи на виселення двох третин українського населення, наша діяльність охоплювала дедалі нові сфери. У другій половині 1945 р. ми зі “Стягом” і “Дальничем” розпочали інтенсивну роботу серед дипломатичних представництв, журналістів, моряків західних держав; опрацьовували і перекладали на польську, чеську, словацьку, англійську, французьку мови матеріали про нашу боротьбу, про кривавий терор в Україні, про насильницьке виселення українців із Закерзоння; розкривали загрозу для Європи з боку тоталітарного російського імперіалізму – одним словом, прорубували інформаційне вікно у світ прямо з поля бою. Генератором цієї колосальної праці був Ярослав Старух – “Стяг”. Його талант публіциста, енциклопедична освіченість, надлюдська працездатність, енергія та відданість справі задавали тон у роботі та служили прикладом для наслідування.

На своєму відтинку роботи я підключив “Зою”, що працювала у Варшаві, та “Малушу”, яка діяла спочатку в Лодзі, а пізніше у Щеціні. “Зоя” встановила контакт із посольством США та англійським журналістом Дерекком Сельбе. Документальні свідчення про наші бойові та політичні дії, про большевицький терор, передавались українською мовою без перекладу. Підпільну літературу, офіційні документи ОУН, УПА, УГВР передавали польською, англійською, французькою мовами. На основі

наших матеріалів Дерек Сельбе надрукував в англійській газеті “Сан-дей таймс” статтю про боротьбу українського визвольного руху, про методи виселення, що їх застосовував варшавський режим. Він позитивно висвітлив наші змагання за українську державність, за що польська офіційна преса накинулася на журналіста з критикою, звинувачуючи у підтримці українських націоналістів.

Показовою була перша зустріч “Малуші” з англійським військовим аташе в Щеціні. У середині 1946 р. я отримав від Ірени Вовк – “Ярослави” повідомлення про можливість передачі відомостей авторитетній особі. Я підготував пакет матеріалів і відправив з ними “Малушу”, якій “Ярослава” мала передати більш докладну інформацію. “Малуша” вже кілька місяців працювала в Щеціні і розповсюджувала нашу літературу серед іноземних моряків. Увійшовши в кабінет військового аташе, підпільниця спочатку звернулася з проханням допомогти їй відшукати свого родича, який проживає в Англії. Відтак сказала, що принесла матеріали від українського підпілля. Аташе вмить приклав палець до уст і показав рукою на стіл, щоб вона туди поклала папери. Після того тепло попрощався.

Розвозили нашу літературу і розповсюджували в Польщі також інші підпільниці, які виконували це завдання за дорученням окружного провідника “Тригора”. Вони провели велику роботу з поширення нашого слова.

Розмах нашої політичної пропаганди визнають і згадані польські публіцисти А. Щесняк і В. Шота, автори книги “Дорога в нікуди”. Вони, зокрема, пишуть: “З метою успішного впливу на чужинців робилися переклади української літератури на мови польську, російську, чеську, словацьку (а також англійську, французьку – В. Г.). Цю літературу розповсюджували під час безпосередніх контактів із чужинцями або розсилали на адреси значних осіб (професорів, суддів, адвокатів, лікарів). З’ясовано, напр., що українська література висилалась до таких міст Польщі: Лодзь, Ченстохова, Кельце, Єленья Гура, Краків, Щецін, Вроцлав, Катовіце, Криніца, Новий Санч, Радом, Гданськ, Пйотркуф, Лігніца, Ополе, Люблін, Валбжих. Між іншим, розповсюджувались такі брошури, листівки, відозви: “Українсько-польські взаємини”, “Упир фашизму”, “Чи атомна бомба врятує Європу”, “Наша відповідь”, “Відкритий лист до ВП”, “Кривавим шляхом сталінської демократії”, “До чехів і словаків”, “Верховинці”, “Тімн поневолених народів”. Лише від січня до квітня 1947 р. Польщею було розіслано 4170 примірників різної літератури, не рахуючи тієї, що розповсюджувалась без реєстрації”.

Додам від себе, що, крім названих видань, розповсюджувались у перекладах на чужі мови і такі: “Платформа УГВР”, “Декларація Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни”, “Відкритий лист до всього культурного світу” та інші.

Ще активніше від мене роботу зі встановлення контактів із дипломатичними представництвами і чужинцями проводили “Стяг” і “Дальнич”.

Однією з найважливіших ділянок нашої роботи було підтримування зв’язків між ЗП УГВР (Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради) та ЗЧ ОУН (Закордонні частини Організації Українських Націоналістів) і Воюючою Україною, тобто з Проводом ОУН, Головним командуванням УПА й УГВР. Ми зі “Стягом” і наше керівництво з-за кордону здійснювали в тому напрямі ряд заходів.

Щоб створити автономний зв’язковий пункт між нами і Заходом, я вислав у 1945 р. “Марічку”, свою дружину, до міста Єленья Гура, що у Західній Польщі поблизу польсько-чеського кордону. Її завданням було легалізуватись як полька-переселенка, влаштуватися на роботу до польської установи й за кличкою (паролем) приймати тих,

хто буде зголошуватись.

Улітку 1945 р. прибули до мене із Західної Німеччини кур'єри – Марія та Ірина Стахіві і дружина командира УПА-Захід Надія. Після кількох тижнів Ірина повернулася з поштою від “Стяга” на Захід, а Марію Стахів та дружину “Шелеста” було відправлено через кордон в Україну.

Десь у жовтні 1945 р. на Лемківщину прибули член Проводу ОУН Дмитро Маївський – “Тарас” і шеф Головного військового штабу УПА Дмитро Грицай – “Перебийніс”. Вони прямували за кордон як делегати Проводу ОУН для владнання суперечностей, що виникли між керівниками нашого руху в еміграції та Проводом Воюючої України.

Керівники викликали до себе на зустріч “Стяга”, “Орес-та” і мене. Я прибув першим і відзвітував про хід виселенської акції, про наш опір як збройний, так і політично-пропагандивний, про стан українсько-польських взаємин і роботу серед чужинців. Після прибуття “Стяга” й “Ореста” з нами провели відправу-нараду в с. Бережниця Вижня. “Тарас” охарактеризував міжнародні політичні обставини, що склалися після закінчення війни, висвітлив ситуацію в Україні, визначив напрямні нашої боротьби. Він дав рекомендації щодо нашої діяльності на Закерзонні: далі чинити опір виселенню; продовжувати переговори з польським протибольшевицьким підпіллям; посилювати пропаганду в польському середовищі, спрямовану на поліпшення польсько-українських взаємин; розширювати роботу серед чужинців; організовувати пропагандивні рейди відділів УПА в Чехо - Словаччину та Польщу. На випадок цілковитого виселення українців перекинути відділи УПА і кадри підпілля в Україну, а тут залишити тільки таку кількість підпільників, яка необхідна для підтримування зв'язку між Україною і закордоном та для роботи серед іноземців. “Перебийніс” обговорив з “Орестом” дії УПА та організацію підстаршинських шкіл на Закерзонні.

Десь наприкінці листопада “Тарас” і “Перебийніс” рушили через Чехо-Словаччину на Захід. Перед їхнім відходом я дав “Тарасові” адресу “Марічки” в Єленій Гурі та кличку до неї. Це полегшило б їм дорогу через Польщу, оскільки обидва вільно володіли польською мовою.

Напровесні 1946 р. “Стяг” передав мені сумну звістку про загибель обох керівників. Маївський загинув 19 грудня 1945 р. при спробі НКГБ (Народного комісаріата государственной безопасности) і чеських прикордонників захопити постанців живцем на чесько-австрійському кордоні, а Грицай відібрав собі життя у празькій тюрмі 22 грудня 1945 р., напередодні вивозу до Москви.

Національно-визвольний рух утратив одразу двох видатних діячів. Дмитро Маївський визначався талантом політика і публіциста, умінням аналізувати складні ситуації, прогнозувати їх розвиток. Дмитро Грицай був досвідченим військовим організатором, мужнім революціонером. Їхня смерть зобов'язувала нас, живих, до ще більшої праці.

Побоюючись, що НКГБ може розшифрувати адресу “Марічки” в Єленій Гурі, я листом відкликав її на Лемківщину, де перебував ту зиму.

У серпні 1945 р. на Лемківщину прибув із Дрогобиччини курінь УПА “Підкарпатський” під командуванням Павла Вацика – “Прута”. Згідно з наказом “Шелеста”, курінь мав здійснити рейд у Словаччину. Повстанців зустрів місцевий надрайонний провідник “Зорич” і командир ТВ “Лемко” “Рен”. “Зорич” проінструктував командирів куреня про нашу політичну лінію щодо польського

протибільше

-Вацик Павло (1917–1946) – в УПА з осені 1943 року. 3 листопада 1944 р. – командир сотні “Змії” куреня “Скажені”, з січня 1945 р. – курінний “Прикарпатського” куреня. Загинув у сутичці з НКВД.

Мене повідомили про прихід куреня та його завдання. Я зустрівся з “Прутом”, поцікавився рівнем підготовки до рейду і тут же написав “Вказівки для тих, що йдуть у рейд на Словаччину” (вони були надруковані в наших виданнях за кордоном) і листівку до словаків, а також передав дещо з нашої літератури, яка була під руками. Слід відзначити, що керівником політично-пропагандивної роботи під час рейду був Ярослав Вітовський – “Андрієнко” (“Зміюка”), син Дмитра Вітовського.

Рейд пройшов успішно. Політична пропаганда наших повстанців викликала відгук у засобах масової інформації Чехо-Словаччини, а також західних країн. Повернувшись на Лемківщину, курінь отаборився на горі Хрещата і продовжував вишкіл вояцтва. Повстанці провели декілька вдалих боїв із ВП, військами НКВД і прикордонниками.

У жовтні 1945 р. “Прут”, домовившись із “Реном” і “Коником”, здійснив напад на гарнізон у містечку Бірча – опорний пункт шовіністичних груп, які постійно тероризували на українські села. Курінь за участю місцевих підрозділів УПА бравурним наступом здобув периферійні позиції ворога, знищив вогневі точки і після короткого бою відступив, захопивши декілька десятків полонених, яких після відповідної бесіди звільнили. У кінці жовтня або на початку листопада 1945 р. курінь “Прута” відійшов на свої терени.

Окрему сторінку нашого повстанського життя становили релігійні та національні свята, головним чином ті, що припадали на весняно-літню пору. Природні умови дозволяли масово відзначати Великдень, Свято героїв (остання неділя травня), Свято зброї (31 серпня). На лісових галявинах збиралися дві-три сотні УПА, боївки, керівники підпільних клітин. На узліссях виставляли застави, а в підлісних селах установлювали сигнальні знаки. Священики, ризикуючи життям, приходили до лісу, щоб відправити службу Божу, поговорити з повстанцями. Таке спілкування рядових і командирів, чоловіків і жінок створювало атмосферу єдиної великої родини, допомагало розслабитися після нелегких буднів.

Наступив 1946 рік, який приніс нам багато успіхів, бойових перемог, але приніс і немало болючих утрат. Почався він нападом на ворожий осередок Бірчу. Після акції куреня “Прута” бірчанський гарнізон, підкріплений новими силами, й далі робив набіги на довколишні села. Командир “Коник” звернувся до мене з пропозицією атакувати противника в його лігві. Я був проти з уваги на те, що позиції ворога укріплені і здобуття їх забере багато наших людей. “Коник” відповів, що боїв без жертв не буває, до того ж сотенні командири вимагають дії. У сотнях було немало вояків, чиї родини вимордували військові частини саме цього гарнізону. “Ми не маємо морального права пасивно спостерігати за діями поляків проти нашого населення”, – переконував “Коник”. Акція була узгоджена з командиром ВО “Орестом”, але остаточне рішення залишалося за мною. Я ще розпитав, чи є точні дані розвідки про сили противника та інші деталі, і дав свою згоду.

Напад на Бірчу відбувся в ніч із 6 на 7 січня 1946 р. Його наслідки були невтішними, а втрати – болючими. У бою загинули командир “Коник”, сотенний

Дмитро Караванський – “Орський” і понад 20 воїнів. Аналізуючи події, ми зробили висновок, що противник, імовірно, був попереджений про дату акції, бо надвечір того ж дня до Бірчі прибуло значне військове підкріплення.

На місце полеглого в бою “Коника” командиром Перемишльського куреня було призначено Петра Миколенка – “Байду”. Він керував відділами УПА на Перемишльщині й одночасно виконував обов’язки заступника команданта ТВ “Лемко”, поки влітку 1947 р. не відійшов із рейдуючими відділами до Західної Європи.

Незважаючи на великі втрати, ми не припинили боротьби. У 1946 р. на всьому Закерзонні спротив виселенській акції та репресивним діям противника досягнув найвищої точки. Ми вдавалися до нищення транспортних засобів, призначених для вивозу населення, до захоплення й ліквідації документів т. зв. переселенських комісій, атак на військові частини, що брали участь у насильницькому виселенні, та масової політичної пропаганди серед поляків та чужинців.

Упродовж зими 1945–46 рр. ми провели інтенсивну підготовку до рейду відділів УПА у Словаччину. На той час там відбувалась напружена боротьба між національно-патріотичними силами на чолі з президентом Бенешем і міністром закордонних справ Яном Масариком, з одного боку, та пробольшевицькими силами, очолюваними місцевою компартією, з другого боку. Наближався день виборів до чехо-словацького парламенту, тож нашим завданням було допомогти тамтешнім мешканцям розкрити справжню суть російсько-большевицької політики та її п’ятої колони в Чехо-Словаччині.

Крім мене, учасниками підготовки рейду були “Рен”, “Вадим”, “Григор” і “Мар”. “Рен” формував особовий склад відділів, добираючи найбільш політично грамотних командирів і вояків, обновлював обмундирування та озброєння. Командиром рейдуючого загону УПА він призначив сотенного “Мирона”. “Вадим” підшукував належного рівня політвиховників-пропагандистів, проводив з ними вишколи й давав інструкції щодо пропагандивної роботи під час рейду. “Григор” керував видавництвом літератури і листівок словацькою та чеською мовами. “Мар” допомагав харчами. Він надрукував “Посвідчення”, яке наші вояки мали вручати словакам за пожертвуванні продукти. У “Посвідченні” висловлювалася подяка за допомогу і вказувалось, що вартість пожертвування буде в майбутньому компенсована Українською суверенною державою.

Зауважу, що під час рейдів на чужі території однією з найделікатніших проблем було харчування. Одна справа – послухати, що говорять вояки чужої армії, а зовсім інша – годувати їх. Тому ми дали наказ не затримуватися в одному населеному пункті довше, ніж один день. Крім того, на перший день видали воякам харчі, а також із десяток коней, аби їх продати в Словаччині і за рахунок цього поповнити продовольчі запаси.

Я написав листівки до словацького та чеського населення, до чехо-словацьких вояків, міліції і лист до президента Бенеша, схвалений “Стягом”*. Ми повідомляли, що приходимо до них як друзі, як гості, щоб попередити про небезпеку встановлення на їхніх землях тоталітарного большевицького режиму, поділитися досвідом боротьби проти нього. Ми закликали їх не вступати в бої з нашими повстанськими відділами.

Я написав також доповнення до “Вказівок для тих, що йдуть в рейд на Словаччину” у формі листа до командира “Мирона”, де докладно пояснював, що і як робити.

Завданням рейду було розгорнути антибольшевицьку пропаганду не тільки на території, якою проходили відділи, але також використати словацьке населення і пошту на всій території країни. Ми бажали продемонструвати перед світом, що Україна не скорилася советському окупантові й продовжує боротьбу за свою державність. Повстанці несли засторогу іншим народам перед навислою загрозою з боку агресивного російського большевизму.

Згідно з тактичними вказівками, повстанці мали: охопити якнайбільшу територію, не затримуючись довго на одному місці; утримуватись від боїв із чехо-словацькими військовими частинами; відразу по приході роздавати селянам наші листівки, роз'яснювати, що ми не збираємося воювати проти них; інформувати про цілі нашої боротьби і знаходити прихильників серед інтелігенції.

Повстанці пройшли через 49 словацьких сіл, дійшовши до околиць м. Кошиці. Рейд тривав два тижні, минув без боїв і жертв, окрім двох малих сутичок з колишніми червоними чеськими партизанами. Словацьке населення поставилось прихильно до наших повстанців, допомагало у пропагандивній роботі.

Інформацію про рейд повідомляла словацька, чеська і польська преса, а також газети й радіостанції західних держав. Словацькі демократичні видання спростовували брехню комуністичних газет про поведінку повстанців. Негативно оцінює рейд відділів УПА автор книжки “Бандерівці” Б. Хньоупек. Він пише: “Якраз перед першими виборами у травні 1946 р. ... Мирон із сотнями Кармелюка і Біра мав перетнути наш кордон і швидкими переходами охопити якнайбільше території аж до Пряшева, пропагувати український націоналізм, зміцнити реакцію (так автор називає словацькі прогресивні сили – В. Г.), підтримати Демократичну партію і залякати (? – В. Г.) населення, щоб не обирало комуністів”. Як видно, навіть через туман брехні словацького комуніста проривається правда про нас.

Рейд та відгуки у світовій пресі про нього позитивно вплинули на вояків, командирів і підпільників. Вони відчували вагомість нашої визвольної місії серед інших народів, побачили прихильне ставлення до наших визвольних ідей.

Одною з важливих подій 1946 р. був спільний збройний напад відділів УПА та АК-ВІН на місто Грубешів.

Весною 1946 р. на Грубешівщині відновились переговори з представниками АК-ВІН. Перша зустріч відбулась 2-го квітня, друга – 18-го травня, яка в польській літературі отримала назву конференції. На нарадах розглядались питання політичної та військової співпраці. До складу української делегації входили референт пропаганди ОУН ІІІ-ої округи “Равич”, його заступник “Певний” і “Хмарний”. Польську сторону представляли шеф пропаганди Люблінської округи ВІН “Остоя”, шеф Замоїського інспекторату “Вирва”, комендант Грубешівського району ВІН “Азія”. На цій нараді було прийнято рішення про напад відділів УПА та ВІН на Грубешів. Метою операції було захопити тюрму і звільнити в'язнів АК та УПА, знищити документи виселенської комісії, розгромити опорний пункт УБ і НКВД.

Акцію було проведено 27 травня 1946 р. З'єднанням УПА, що брало участь в операції, командував “Прірва”, відділом АК-ВІН – Юзеф Домбровський – “Азія”. У результаті в'язнів було звільнено, приміщення УБ і ППР знищено. Станцію НКВД не вдалося здобути. Акція мала великий політичний резонанс: вона зламала лід польсько-української неприяності. У статті “Пани і різуні” польські публіцисти пишуть: “Варто згадати, що в боях не брав участі 5-й полк піхоти ВП, що знаходився у грубешівських казармах. Усе вказує на те, що розвідка АК переконала вояків ВП дотримуватись

нейтралітету. Цікаво, що в цей час офіцером розвідки 5-го полку піхоти був поручник Войцех Ярузельський, президент Польщі в останні роки комуністичного режиму”.

Зиму 1945–46 рр. я перебував на Лемківщині в невеличкій лісовій криївці з бойовиком “Грабом”, родом із с. Березниця Вижня. Він полагав, що мені зв’язки, доставляв харчі. Це був чесний, відданий нашій справі воїн. Загинув він у бою з ВП під час акції “Вісла” в 1947 р. На той час перебував у зв’язковій групі “Зорича”.

Навесні виникла необхідність повернутись на Перемишльщину, щоб зручніше було зустрічатися з людьми, які працювали в Польщі. Мені була потрібна більша криївка з умовами для редакторської праці, з бібліотекою та друкарською технікою. “Рен” і “Байда” виділили рій вояків з Лемківщини, і вони під керівництвом “Птаха” за кілька тижнів побудували таку крийку в Корманицькому лісі біля Перемишля.

Повертаючись на Перемишльщину, під час відвідин сотні “Хріна” я зустрівся зі “Степовою”. Згадали про пережите впродовж цих двох років, поклонились пам’яті “Черемоша”, говорили про їхню матір, що від’їхала з переселенцями в Україну з підробленими документами, тривожились за її долю. Ця мужня дівчина усім еством вросла в нашу боротьбу, наші ідеї, вирізнялась з-поміж інших здібністю висловлювати проникливі думки про большевицьку політику в Україні та нашу боротьбу. Про що б не говорила, вона “прив’язувалась” до обставин у Східній Україні, тамтешніх людей. Завжди повторювала: “Не записуйте всіх комсомольців і навіть членів партії до ворогів ідеї української державності. Більшість із них не вступали туди з ідейних мотивів”. “Степова” рекомендувала проникати головним чином у молодіжне середовище, бо це найбільш активний суспільний елемент. Вона вже й раніше просила відправити її на схід. Я пообіцяв виконати її прохання, як випаде нагода. Та не судилось...

Оселившись у новій криївці, я взявся до інтенсивної праці. Зі мною жила дружина “Марічка”, яка виконувала роль друкарки і помічниці в редагуванні матеріалів, командир зв’язкової служби й охорони “Птах” та бойовики “Пімста” і “Крук”.

“Тарас”, провідник надрайону “Холодний Яр”, організував паспортне звено, де виготовлялись документи для підпільників, здебільшого для дівчат, які легалізувались у Польщі, та для кур’єрів.

У серпні або на початку вересня 1946 р. до нас від “Чупринки” прибула Ірина Савицька – “Бистра”. З поштою та усними дорученнями від керівників УГВР та ОУН на рідних землях вона прямувала до керівництва ЗП УГВР і ЗЧ ОУН. У записці до мене “Чупринка” просив допомогти “Бистрій” добратися до Західної Німеччини. Він писав, що згідно з остаточним рішенням Проводу ОУН я повинен ранньою весною 1947 р. перейти в Україну на нове місце роботи.

Я не знав “Бистрої” раніше, однак вирішив прийняти її у своїй криївці. Як тільки “Птах” із “Круком” привели її, вона привіталась і... кинулась в обійми “Марічці”. Виявилося, що вони знайомі: “Бистра” була зверхницею “Марічки” в Юнацтві ОУН у Львові. Зав’язалася жвава розмова про спільних знайомих. Брат її загинув в УПА, а стару матір НКВД запроторило до тюрми. Нікого з рідних у неї не залишилось. Трохи відпочивши, розповіла нам про важке життя друзів у підпіллі в Україні.

Поки ми обдумували варіанти переправи “Бистрої” на Захід, вона перебувала в нашій криївці, відтак відійшла на деякий час до “Стяга”. Тим часом “Марічка” поїхала до Кракова, зустрілася з о. Грабом і дізналася, що з Пряшева в Словаччині прибув священник, якому о. Граб беззастережно довіряв. Вона зустрілася з тим священником, поговорила, і той погодився допомогти нашому кур’єрові пробратись через територію

Чехо-Словаччини у Західну Німеччину. “Бистра” погодилася на цей маршрут зі священником. Щасливо добравшись до пункту призначення, вона, згідно з рішенням закордонного керівництва, там і залишилась. Після відходу “Бистої” прибули на пункт зв’язку кур’єри з-за кордону. Я зустрівся з ними і після розмови відправив до “Стяга”.

Після загибелі “Тараса” і “Перебийноса” керівництво визвольного руху в Краю і ми на Закерзонні більше не пробували монтувати постійну лінію зв’язку через територію Чехо-Словаччини, тому що МГБ могло підслати свого агента. Ми надавали перевагу змінним маршрутам, призначеним тільки для разового переходу.

Траплялися й провали. Про два такі випадки пише згаданий Б. Хньоупек у своїй книзі “Бандерівці”. Перший стався у травні – червні 1946 р. За словами чеського історика, наш кур’єр попався випадково. Автор не вказує ні прізвища, ні псевдо кур’єра, ні від кого він ішов: “Бандерівський кур’єр переносив звіти до Баварії, на кордоні заблуdivся, повернувся до нас і попав прямо в руки нашим прикордонникам...”

Другий випадок стався у січні 1947 р. Я вислав нашого кур’єра Івана Жилінського зі звітами за кордон. Однак він не дійшов до Мюнхена, по дорозі його схопили. Ми не знали причин провалу. Хньоупек з цього приводу подає цілу детективну повість про викриття наших зв’язкових пунктів у Чехо-Словаччині. Проте у словах чеського автора багато вигадки й фальсифікації.

Головними персонажами повісті Хньоупека виступають українські церковнослужителі: парох церкви св. Климентія у Празі Павло Гучко, настоятель греко-католицького чину василіян Севастіян Саболь, пряшівський єпископ Гойдич та інші. Відомо, що українські священники допомагали чим могли нашій визвольній боротьбі. Але поголовного втягування їх у підпільну роботу, як це змальовує Хньоупек, не було. Мабуть, автор навмисне приписує багатьом служителям греко-католицької церкви зв’язки з підпіллям, щоб виправдати репресії комуністичної влади Чехо-Словаччини проти них.

Називає Хньоупек також прізвища багатьох людей світського стану, начебто причетних до цієї справи. У самому кінці переліку прізвищ – швець Іван Продан, який жив у селищі Нижній Жандов. Він проводив наших людей до чесько-німецького кордону. Як стверджує автор, Продан, попрощавшись із нашим кур’єром за 100 метрів до кордону, пішов собі додому, а Жилінського схопили чеські прикордонники.

Скільки в цьому істини, скільки вимислу, зможуть сказати ті, хто вивчить архівні матеріали у Празі та Братиславі. Неправдою є твердження автора, що Жилінському “Орлан дав на дорогу сто доларів”. У мене ніколи доларів не було. Ми забезпечували кур’єрів тільки польськими і чехословацькими грішми, інша валюта була їм непотрібна. Крім того, Хньоупек необ’єктивно подає тогочасні події, зосереджуючи увагу тільки на невдачах наших кур’єрів. Очевидно, були також успішні акції, однак історик чомусь про них не говорить.

У зв’язку зі сказаним доречно буде хоч би в загальних рисах змалювати систему зв’язків між керівництвом ОУН та УПА Закерзоння і верховними керівними органами УГВР, ОУН і УПА в Україні й за кордоном, а також між керівництвом Закерзонського краю та його нижчими ланками.

Між Закерзонням і УГВР, Проводом ОУН та Головним командуванням УПА в Україні діяли три лінії зв’язку.

Перша лінія йшла від крайового провідника “Стяга” на Любачівщину, перетинала

совєтсько-польський кордон в околицях Рави-Руської і прямувала на Львівщину.

Друга лінія виходила з Перемишльщини, перетинала кордон поблизу Добромиля і на території Мостиського району розгалужувалась на дві гілки. Одна йшла на Львівщину, а друга прямувала через Самбірщину й Дрогобиччину в Карпати (в район Сколе) до Головного осередку пропаганди (ГОСП) при Проводі ОУН, тобто до Петра Федуна – “Полтави” і “Горнового”. Цією лінією я, головним чином, і користувався, пересилаючи в ГОСП звіти із Закерзоння, пресу і все, що ми зі “Стягом” писали, видавали, передруковували з центральних і закордонних видань. Зворотним зв’язком я отримував з ГОСПу центральні підпільні видання, методологічні пропагандивні вказівки, офіційні документи верховного керівництва нашого руху, а також особисту кореспонденцію від “Полтави” і “Горнового”. Восени 1947 р. цією лінією я пройшов зі своєю групою із Закерзоння в район ГОСПу.

Того ж року відгалуженням лінії на Львівщину перейшли із Закерзоння в Україну окружний провідник Перемишльщини “Григор”, окружний референт СБ “Старий”, районний Перемишчини “Луговий” та кілька десятків інших підпільників і боївок.

Третя лінія починалася на східній Лемківщині у районі Лісько, перетинала кордон на південь від Хирова і прямувала через Самбірщину і Дрогобиччину до ГОСПу. Тією лінією у вересні – жовтні 1945 р. проходили член Проводу ОУН “Тарас” і шеф ГВШ УПА генерал “Перебийніс”, що прямували в Західну Німеччину. Користувалися цим коридором й відділи УПА, що перебиралися на Лемківщину із Самбірщини.

Між окремими підпільними клітинами діяли ще т. зв. мертві пункти зв’язку – дупло в дереві, закопана скринька для обміну поштою тощо.

Лінії зв’язку, що пролягали через кордон, обслуговувалися спеціальними боївками з 4–5 мужніх бойовиків, які досконало знали місцевість, усі лазівки й пастки большевицького кордону. Боївку зв’язківців на лінії, що виходила з Перемишльщини, очолював “Сокіл”. Вони передавали пошту на перший пункт після переходу кордону. Далі місцеві зв’язкові передавали пошту з одного пункту до наступного аж до адресата.

За таким же принципом діяли внутрішні лінії зв’язку на території Закерзоння. Вони йшли від крайового проводу до округ, з округ – до надрайонів, далі – до районів, куштів. Найбільш навантаженою була лінія зв’язку між “Стягом” (Любачівщина) і мною (Перемишльщина – Лемківщина). Її особливість полягала в тому, що цим шляхом проходили пошта і кур’єри з-за кордону до “Стяга” і в зворотному напрямку. Між нами відбувався постійний обмін написаним, надрукованим тощо. Існував ще й спеціальний кур’єрський зв’язок від “Стяга” до мене з контактним пунктом у Перемишлі. Командири УПА користувались зв’язковими лініями клітин ОУН.

Крім того, до середини 1946 р. через Закерзоння пролягала лінія зв’язку між УГВР, Проводом ОУН та ЗП УГВР і ЗЧ ОУН у Західній Німеччині. Зв’язкову групу до друга “Крайнього”, що приймав пошту на першому пункті зв’язку на території Словаччини в с. Комарник, очолював “Чумак”. Крім нього, до групи входили “Ворон” та “Довбуш”, а іноді й “Пімста”. Подальші пункти зв’язку мені невідомі. Хто й коли організував цю лінію, не знаю. Правдоподібно, нею проходили восени 1945 р. провідники “Тарас” і “Перебийніс”. Після їх загибелі більше ніхто цією лінією не користувався, але пакети з поштою раз чи два пройшли нею в обох напрямках. Ми здогадувалися, що МГБ (у тому, що це справа саме його рук, ми не сумнівалися) навмисне пропускає пошту, щоб не розконспіровувати своєї агентури на лінії й переконати нас у випадковості загибелі двох провідників. Таким чином ворог

розраховував піймати кого-небудь на гачок. Десь у червні 1946 р. “Крайній” повідомив “Чумака”, що агент, очевидно, діє на пункті у Празі, тому лінію необхідно закрити.

Лемківську групу зв’язкових, яка допомагала обслуговувати зв’язок на цій лінії і брала участь у побудові бункера під час перебування “Тараса” і “Перебийноса” (вони спорудили його, коли поверталися в Україну), очолював “Дем’ян”. До її складу входили бойовики “Дух”, “Медвідь” і “Хрущ”. Мирон Мицьо – “Дух” описав ці події у своїх споминах “Нерозгадана таємниця Хрещатой”.

Узагалі, 1946 рік, незважаючи на посилену виселенську акцію, був роком найбільших наших успіхів як у політично-пропагандивній роботі, так і в бойових акціях, за винятком наступу на Бірчу 6 січня 1946 р. У лісових масивах ми були повними господарями. Облави, що їх проводило ВП, не були ефективними. Наша розвідка та інформатори з польського середовища попереджали нас про кількість облавників та напрям їх переміщення. У таких випадках відділи УПА переходили в інші ліси, а після облави поверталися на свої бази.

У 1946 р. в нашому особистому з “Марічкою” житті сталась подія, з якої молоде подружжя за нормальних обставин радіє – дружина завагітніла. Наша ж ситуація була іншою. У ту пору вирішувалася справа мого переходу в Україну. Я був готовий до цього, але “Старух” не хотів мене відпустити. Він доводив “Чупринці” необхідність моєї присутності на Закерзонні у зв’язку з політично-пропагандивною роботою, яку ми розгорнули на території Польщі й Чехо-Словаччини. Мій відхід був відстрочений на один рік, але записка, яку принесла “Бистра”, визначала крайній реченець мого відходу – рання весна 1947 р. І це було необхідно. Керівні кадри на підбольшевицькій території гинули частіше, і моє місце було там, на головному полі бою. А поки тривала зима, відредагував десятки пропагандивних матеріалів, звітів, готуючись відійти в Україну.

Я вирішив, що “Марічка” з дитиною залишиться в Польщі. Як вона зреагує на це, я ще не знав. До того часу не хотів їй говорити про це, щоб не тривожити її на шостому місяці вагітності.

15 грудня 1946 р. “Марічка” народила сина і назвала його Зеновієм. Ще в листопаді вона виїхала до міста Гнезно у Західній Польщі. Там поселилась у своїй шкільної подруги Лінки Длябога, що жила зі своїм чоловіком та півторарічним сином. Вони й стали хрещеними батьками нашої дитини.

Виждавши місяць, я повідомив “Марічку” про дату мого відходу в Україну і попросив приїхати, коли розтане сніг, попрощатися.

Тим часом події розвивалися бурхливо й трагічно. У лютому 1947 р. приїхала з Лемківщини “Христя” і привезла невтішні вісті. 23 січня на горі Хрещатій була розбита криївка-шпиталь. Кілька годин медичний персонал і поранені повстанці, що перебували на лікуванні, героїчно відбивали атаки ворога. Але сили були надто нерівні. Загинуло 13 повстанців, лікар “Арпад”, його заступник “Рат”, його дружина санітарка Анна Скірка – “Дора”, родом із с. Коровники коло Перемишля, фармаколог “Орест”, санітарки “Пчілка” та “Наталка”. Це був найбільший наш шпиталь. Він складався з кількох просторих кімнат. Побудував його зі своїми вояками бунчужний сотні “Громенка” Юрій Борець – “Чумак”.

Друга вістка додавала болю. На початку лютого 1947 р. в бою з ВП біля села Святкова Горлицького повіту загинули надрайонний провідник “Верховини” (Західна

Лемківщина) Степан Ярошевич – “Роберт” і референт пропаганди того ж надрайону “Степова”, родом із Полтави. “Роберт” народився 1922 р. в с. Перекопань біля Перемишля, закінчив перемишльську гімназію. В ОУН вступив у 1941 р. У 1944 р. став організаційним референтом надрайону “Холодний Яр” (Перемишльщина). Від 1946 р. був провідником надрайону “Верховина”. “Роберт” і “Степова” були талановитими керівниками підпілля. Після їхньої загибелі єдиною з керівників надрайону залишилась “Христя”. Порадившись з окружним керівником “Григором”, ми призначили її надрайонним провідником “Верховини”. На цьому посту вона працювала до вересня 1947 р.

Тільки-но відправили “Христю”, як “Птах” повернувся із с. Корманичі й доповів, що з Польщі приїхала “Малуша” і просить зустрічі зі мною. За документами полька, вона держала зв’язковий пункт у Лодзі, а пізніше розповсюджувала нашу літературу серед поляків і чужинців. У дорозі до Перемишля її затримали, а через деякий час відпустили.

Арешт і звільнення підпільника ускладнювали його становище. Усе залежало від знання людини, ступеня довіри до неї. Я довіряв “Малуші” і вирішив сам розібратись у її справі. Доручив “Птахові” привести її до криївки, але – з потреб безпеки – із зав’язаними очима. З розповіді “Малуші” виходило, що при ній не було жодних компрометуючих матеріалів, її прийняли за польку-спекулянтку. Згодом вона повернулася в Польщу із завданням легалізуватись поблизу польсько-чехо-словацького кордону. Наприкінці вересня 1947 р. була заарештована, пройшла тюрми і ГУЛАГ.

Почастішали облави, бої відділів УПА з ВП. Напрвесні у бою в с. Тисова на Перемишльщині загинув Ярослав Пеців – “Вадим”. Походив він з Івано-Франківщини. У 1944 р. на Перемишльщині здобув середню освіту і тут же пішов у підпілля. Талановита людина, він був редактором журналу “Перемога”, політвиховником ТВ “Лемко”. Багато труду вклав у підготовку і проведення рейду у Словаччину навесні 1946 р.

11 квітня 1947 р. було знищено криївку-шпитальку в Корманицькому лісі (Перемишльщина). Загинув лікар “Нехрист”, фармаколог Леся Гайдукевич – “Богдана” і кілька поранених воїнів.

Били нас, але вдарили по ворогові й ми. 28 березня 1947 р. польські й західні радіостанції сповістили, що в бою з відділами УПА біля Балигорода загинув заступник міністра оборони комуністичної генерал Польщі Кароль Сверчевський. Він був убитий у ході акції, проведеної відділом УПА під командою “Хріна”. Це була відплата за наших поранених воїнів та медичного персоналу, що загинули у двох шпитальках, а також свідченням того, що Україна не скорилась і продовжує боротьбу проти своїх окупантів.

Варшавське радіо та преса захлинались від ненависті до українського визвольного руху, всіляко розпалювали шовіністичні настрої серед поляків. Польська влада розпочала широкомасштабні репресії проти українського населення, що залишилось після виселення попередніх років: арешти, побиття, грабунки, масові облави на села й ліси. На терени наших дій почали прибувати військові з’єднання. Було ясно, що ворог посилює боротьбу проти нас.

У розпал цих подій, перед Великоднем, приїхала до Перемишля “Марічка” з дитиною. Вимучена дводобовою дорогою, змарніла, вона приїхала показати сина перед моїм відходом в Україну. Побули ми разом кілька годин, попрощались, і

дружина з дитиною подалась до Гнезна.

28 квітня 1947 р. грянула акція “Вісла”, тобто стовідсоткове виселення людей з теренів наших дій, що супроводжувалося блокуванням сіл, лісів, масовими облавами, засідками на всіх можливих переходах і навіть бомбардуванням із літаків розвіданих або ймовірних місць базування відділів УПА.

“Птах” і “Пімста” пішли ввечері до села на контакт і повернулися з вісткою, що всі навколишні села пусті, всіх виселено. У лісі повно ворожого війська. Завзято розшукують криївки.

Після короткої наради ми вирішили покинути свою схованку. Закопали архівні документи, а ті, що призначалися для пошти, забрали з собою; прихопили залишки харчів і вийшли на поверхню. Тут при зустрічі з ворогом можна було звести бій, а то й прорватись. У криївці ж таких шансів не було.

Облави відбувалися одна за одною. Ми маневрували, змінювали місця постою, перебували то з відділами УПА, то з боївками, то з групами теренових керівників. Вийшли на поверхню зі своїх крийвок окружний “Григор”, надрайонний “Тарас” та інші. Я зустрівся з ними, провів нараду. Усі запитували, що робити. Я вирішив так: відділи УПА і кадри підпілля нехай перейдуть в Україну, на Закерзонні залишаться невеликі групи підпільників для підтримки зв'язків між Україною і закордоном та для іншої роботи. Подальші вказівки дам після контакту зі “Стягом”.

Тепер уже мови не могло бути про мій відхід в Україну ранньою весною, як було наказано. Не можна було залишати підпорядкованих мені людей без конкретних інструкцій. Я робив спроби сконтактувати зі “Стягом” і з Лемківщиною, але зв'язкові гинули у дорозі або з протилежної сторони ніхто не з'являвся. Надія була на живий зв'язковий пункт у Перемишлі. Нарешті туди прибула зв'язкова від “Стяга”. Він викликав мене на зустріч і вказував, що на зустрічі усе вирішимо, а поки що усім залишатись на своїх місцях.

Щоб розрядити нервову напругу серед повстанців та підпільників і підняти їхній дух, 1 травня 1947 р. я звернувся до них листівкою від імені крайового проводу Закерзоння:

“Тереновим провідникам, командирам УПАрмії, усім членам ОУН і повстанцям до відома! ...Вже не раз кидав ворог проти нас цілі дивізії свого бандитського війська, при вжитті всіх родів зброї. Накінець наміряє змусити нас голодом до залишення цих теренів, перемінивши їх у пустиню... Повних три роки кипіла тут кривава і завзята боротьба... Ми не тільки ставили успішну оборону проти переважаючих сил ворога, але нерідко громили його таки в його гніздах... Це засоби, якими Москва думає поконати або бодай “присмирити” революційно-визвольний рух українського народу. Але ми маємо право сказати, що і тим разом Москва свого не досягне... Якщо в новій обстановці ми будемо змушені поменшити свої сили на цьому терені, то боротьба тут і там, куди перейдемо, все одно буде продовжуватися. А рішення, хто і коли має перейти, видадуть наші керівні органи. До часу такого рішення стійте твердо на дотеперішніх своїх стійках. Зносить, поконуйте всі невигоди та труднощі, як пристало славним українським революціонерам... Бо ж ідея, за яку боретеся – це ідея свята, це само життя української нації в майбутньому!...

Від імені КП – Н(азар)”

Конкретні вказівки з конспіративних міркувань передавались в усній формі.

Керівництво розуміло складність становища, у якому опинилися відділи УПА і члени збройного підпілля після цілковитого виселення українців. Найдошкульніше

постала проблема харчування. У перші дні деякі продукти вдалося захопити з того, що залишило населення; частину брали з власних запасів; решту здобували зі зброєю в руках. Та з кожним днем ставало важче. Переходити масово на територію УРСР було в той час нерозумно: на нас чекали підсилені большевицькі прикордонні війська й загони МВД, що розташувались у прикордонній смузі. Відділам УПА рекомендовано було пробиватись із зони скупчення ворожих сил на територію Словаччини і в райони, заселені поляками. Ми гадали, що відділам УПА легше буде прориватися в УРСР через Словаччину, що пізніше і зробили лемківські відділи з куреня командира “Рена”. Поки що треба було маневрувати, зводити бої і навіть голодувати.

Рішення про рейд визрівало впродовж тривалого часу. Уперше я порушив це питання на відправі-наradі, яку з керівництвом Закерзонського краю проводили в жовтні 1945 р. на Лемківщині член Проводу ОУН “Тарас” і шеф ГВШ УПА “Перебийніс”. Але, на думку керівників, спрогнозувати ставлення американської окупаційної влади в Західній Німеччині до появи там відділу УПА було надто складно. Не було впевненості, що американці не видадуть наших повстанців у руки Москви на її вимогу. Нам же були відомі насильницькі методи видачі большевикам українських емігрантів і т. зв. “переміщених осіб”.

По-друге, ми передбачали, що Москва вживе всіх заходів, щоб не допустити на Захід живих учасників збройної визвольної боротьби українського народу, свідків большевицького тотального терору в Україні. А пройти рейдом довелось би понад 1600 км серед чужого населення. Гостро стояла проблема лікування поранених повстанців і харчування вояків. Розраховувати на добровільні пожертвування з боку чеських селян не було підстав, а грошей, аби платити за продукти, підпілля не мало.

Ми дійшли висновку, що здійснити такий рейд іще не настав час. “Тарас” і “Перебийніс” сподівалися зібрати на Заході інформацію про можливу реакцію американської адміністрації в Німеччині на прихід наших повстанців. Та в грудні 1945 р. при спробі перетнути чесько-німецькому кордон і потрапити на Захід обидва керівники загинули.

Щоб не послаблювати опір виселенню, “Стяг” і я вирішили поки що не заводити розмов про рейд. До того ж масовий відхід наших кадрів із Закерзоння на Захід був би аморальним вчинком щодо наших друзів, які боролись і гинули під большевицькою окупацією. Тому ми повсякчасно орієнтували наші кадри на перехід в Україну при виникненні критичної ситуації на Закерзонні.

Після успішного рейду відділів УПА у квітні 1946 р. до Словаччини “Стяг” повідомив мене, що центральне керівництво визвольного руху апробувало план рейду відділів УПА в Західну Європу. У зв’язку з тим, що навесні 1947 р. я мав відходити в Україну, він разом із командиром ВО “Сян” “Орестом” і командиром ТВ “Лемко” мали вирішити, кому й коли вирушати.

Протягом травня 1947 р. я мав декілька зустрічей із командирами відділів УПА Перемишльського куреня “Бурлакою”, “Крилачем”, “Громенком” і “Ластівкою”. На одній з них, коли були також присутні окружний ОУН “Григор” і надрайонний “Тарас”, ми обговорили варіант такого рейду, проаналізувавши різні ситуації, які можуть виникнути під час його проходження. Я висвітлив усі труднощі, з якими доведеться зіткнутися, підрахував кількість можливих жертв. Окремо ще зустрічався з “Бурлакою”, оскільки він мав очолювати рейдуючі відділи і координувати їхні дії. Урешті прибула кур’єрка від “Стяга”. Він просив прибути до нього, щоб вирішити, кому і куди переходити. До того часу усі мали залишатись на місцях.

Ми готували до рейду чотири сотні Перемишльського куреня (а не один-два відділи, як ухвалили Головний командир УПА та керівник УГВР), передбачаючи, що не всім відділам, які прорвуться на територію Словаччини, удасться пробитися в Західну Німеччину. Ми прагнули, щоб у Західну Європу повстанці прийшли не як група втікачів, а цілісний військовий підрозділ Української Повстанської Армії; щоб командири і вояки гідно репрезентували себе; щоб роз'яснили чужинцям ідейно-політичну платформу українського національно-визвольного руху. Ми остерігали учасників рейду, щоб ні в якому випадку не дали втягнути себе в міжпартійні суперечки еміграційних угруповань і твердо стояли на позиціях ОУН, УПА та УГВР в Україні. Цей рейд мав бути політичною акцією і сприяти успішній визвольній боротьбі українців.

Враховуючи те, що ВП повсюдно заблокувало села, лісові масиви, шляхи і в зв'язку з цим я міг затриматися в дорозі або взагалі загинути, перед відходом я зустрівся з "Григором", який залишався на Перемишльщині найвищим керівником. Йому я залишив розпорядження: не доходяючи мого повернення, передати командирам "Бурлаці", "Троменкові", "Ластівці" і "Крилачу" наказ вирушати в рейд на Захід. Координатором рейдуючого куреня призначити "Бурлаку". На території Словаччини кожен командир залежно від ситуації мав сам вирішити: пробиватися йому в Західну Європу чи прориватись на схід, на Батьківщину, де їм мали допомогти місцеві керівники підпілля і командування відтинка УПА "Маківка". Відділи УПА на Лемківщині, згідно з нашим планом, мали перейти в Україну. Вони були гірше підготовлені політично. До того ж недоцільно було кидати всі сотні УПА ТВ "Лемко" в горнило боротьби, на територію Чехо-Словаччини. Ми враховували, що головним нашим противником буде не Прага чи Варшава, а Москва, яка спрямовуватиме всі сили своїх сателітів на те, щоб не допустити українських повстанців у західний світ. Усі підпільні кадри мали залишатись на своїх місцях, доки "Стяг" не вирішить, кому залишатись на Закерзонні, а кому перебиратися в Україну.

Перед відходом до "Стяга" я написав прощальну записку до командирів "Троменка", "Бурлаки", "Ластівки" і "Крилача":

"Друзі командири!... Прийшов час, коли ворог вжив останнього засобу... Досі вславили Ви свої імена в змаганнях за наше майбутнє, досі несли Ви гідно прапор революції у своїх дужих руках. Пам'ятайте, що своїми вчинками Ви пишите найсвітліші сторінки нашої історії. Тепер жде Вас тяжке завдання, яке мусите виконати з честю.

Відходите туди, куди велить наказ!

Я теж відходжу в далеку важку дійсність, де впало вже багато Друзів, одначе вони не схилили вниз гордо і велично піднесених визвольних прапорів... То ж прощайте Друзі і міцно та високо тримайте незаплямлений прапор нашої революційної боротьби аж до перемоги. Бажаю Вам блискучих бойових успіхів та багато особистого щастя. Слава Україні! Назар. Постій, дня 25.5.47 р."

Листа "Григор" передрукував на машинці і вручив згаданим командирам. Цей лист був остаточним рішенням щодо відходу відділів УПА в рейд у Західну Європу.

При зустрічі "Стяг" повідомив мені, що йому вдалося отримати від Головного командира УПА, секретаріату УГВР і Проводу ОУН дозвіл на відправлення в політично-пропагандивний рейд кількох відділів УПА. Мій наказ про відхід повстанських загонів "Стяг" визнав правильним. Апробацію цього рейду верховним керівництвом визвольного руху підтвердив також командир УПА полковник Василь

Кук – “Василь Коваль”.

15 травня 1947 р. “Птах” вийшов на пункт контакту біля Перемишля. Перед світанком він повернувся і привів... “Марічку” – покалічену, з чорним синцем під оком.

– Де дитина? – було моє перше запитання.

Вона розридалася. Трохи заспокоївшись, розповіла свою драму. Повертаючись до Польщі після останньої нашої зустрічі, вона затрималась у Кракові в о. Граба. 12 травня 1947 р. УБ і МГБ заблокували помешкання священика. Усіх, хто приходив, впускали, але з помешкання не випускали нікого. “Марічка” за документами була полькою. На запитання, що тут робить, відповідала, що затрималась тут випадково, прямуючи в Західну Польщу.

На третій день “котла” на приходство зайшли троє емгебістів. Вони вже знали, хто така “Марічка”, наказали їй збиратись. Коли спитала, що буде з дитиною, відповіли, що це вже не її справа. Усвідомлюючи, що сина не врятує, дружина вирішила прориватися. Сказала, що хоче скупати дитину, і вийшла в кухню набрати води. Миттю кинулась у коридор і вискочила з вікна на подвір’я. Далі – цілий ланцюг пригод. Вийшла за місто, сіла на поїзд. Коли помітила, що емгебісти слідкують за нею, на повному ходу вискочила з поїзда. Знесилена, пройшла 30 кілометрів пішки, поки добралася до пункту зв’язку.

Незважаючи на облави, у кінці травня я вирушив до “Стяга”. Забрав із собою “Марічку” і “Птаха” на випадок, якщо “Стяг” вирішить відправити мене в Україну своєю лінією зв’язку. Дорога була важкою, всюди підстерігали засідки, ліси прочісували численні ворожі загони.

Щодалі на північ ставало складніше, тож я вирішив завернути “Марічку” і “Птаха” на Перемишльщину і йти тільки зі зв’язковими. Дорогою ми зупинились у невеличкій лісовій криївці, де в той час перебувала колишня окружна провідниця УЧХ та жіночої сітки Ярославщини Марія Ровенчук – “Ірина”. Тепер вона виконувала важливі доручення “Стяга” на території Польщі, які стосувалися, головним чином, контактів із чужинцями та розповсюдження нашої літератури. Тут ситуація була така ж, як і в південних округах. Через облави і втрату зв’язку мені довелося затриматись на кілька тижнів.

Залишивши “Ірину”, ми переднювали в лісі з групою повстанців, командиром якої був “Кора”. Якимось біля полудня пролунали серії пострілів з боку нашої застави, а вслід за ними – ураганний вогонь.

– На прорив! – дав команду “Кора” і вказав напрям.

Ми відкрили вогонь і розстрільною почали відступати, прокладаючи собі шлях автоматними чергами. Бій тривав не більше ніж п’ять хвилин. Стрілянина втихла, ми відв’язались від противника і після однієї чи двох ночей маршу дісталися до лісової криївки провідника “Стяга”.

“Стяг” уже знав, що ми потрапили в засідку. Виявилося, що в цій перестрілці загинув “Кора”, який ніс за кордон пошту від Проводу ОУН та УГВР. “Стяг” розповів ще одну неприємну новину. За невідомих обставин до рук ворога попав господарський референт Перемишльської округи Ярослав Гамівка – “Вишинський”. Тепер він ходив з опергрупою УБ-МГБ, видаючи криївки, зв’язки і знайомих членів та симпатиків підпілля.

“Вишинський” був у підпіллі від 1944 р. У 1945 р. його призначили

господарським референтом округи. Працював успішно, мав широкі знайомства серед населення, діставав усе, що було важко роздобути іншим: папір, друкарські фарби, ліки, медичні інструменти. Робив послуги також “Стягові”. Один раз навіть зустрівся з ним. Опинившись в руках противника, видав зв’язок до “Стяга”. Група УБ-МГБ повела “Вишинського” туди начебто з поштою та усною інформацією від мене. Не підозрюючи зради, “Стяг” вийшов на зустріч у ліс, де раніше з ним зустрічався. Своїм зв’язківцем наказав привести одного “Вишинського”. Перші слова “Стяга” були: “Давайте записку від “Орлана”. Той почав нервуватись, пояснюючи, що залишив записку у зв’язкових і зараз принесе. “Стяг” зорієнтувався, що перед ним провокатор, і, відіславши “Вишинського” по записку, зник разом зі своїми бойовиками.

Мене дуже стривожила ця новина. Я уявив собі, якої шкоди може завдати “Вишинський” на Перемишльщині: він працював там і чимало знав про тамтешнє підпілля.

Я відзвітував “Стягові” про ситуацію на південному Закерзонні, про рейд УПА на Захід. Ми детально обговорили справи кадрів. У перемишльській окрузі мали залишитись надрайонний провідник Петро Кавула – “Тарас” (“Руслан), надрайонний референт СБ Василь Цап’як – “Потап” і ті підпільники, яких вони самі визначають. Усі інші повинні були перейти в Україну. Ті, хто залишиться, мали поводитись вкрай обережно, забезпечитись криївками і харчами, підтримувати зв’язок із проводом Закерзон-ня, з Україною, між собою і нашими людьми, легалізованими в Польщі. Подальші вказівки вони мали отримати від “Стяга” або інших керівників Закерзонського краю. Я повинен був повернутись на Перемишльщину, передати його інструкції, доповнити, якщо виникне потреба, і тільки після того відійти в Україну.

Ми попрощалися, потиснули один одному руки. “Стяг” підійшов до мене (його променистий погляд світився щирим душевним почуттям) і промовив тихо: “Дорогий друже, передаю вам своє серце. Віднесіть його в Україну”. У нас обох очі заблестіли сльозою. Ми обнялись і розійшлися, розуміючи, що, можливо, більше ніколи не побачимося.

Криївка, де жив “Стяг”, знаходилась у лісовому масиві, вхід закривався вічком. Вона складалась з двох кімнат. В одній працювали “Стяг” і друкарка, у другій – його помічники і зв’язківці. Воду брали з потічка, що протікав неподалік. Оскільки криївкою користувались уже два роки і “Вишинський” привів опергрупу до сусіднього лісу, ворог мав змогу визначити приблизне місце знаходження укриття. Я звернув на це увагу товариша й порадив перейти в інший район. Старух відповів, що в теперішніх умовах побудувати криївку для редакторської і друкарської праці неможливо, а сидіти наверху й чекати, що тебе якийсь “ванька підстрелить” – це не для нього. “Крім того, – сказав весело, – криївка так замінована, що у випадку розкриття ми всі злетимо прямо в небо”.

17 вересня 1947 р. це й сталося. Згідно з рапортом офіцера УБ, який очолював операцію, вся команда, відспівавши гімн “Ще не вмерла Україна”, підірвала міні. Разом зі “Стягом” загинули “Ігор”, “Яремко”, “Чорноморець” і “Донський”.

На Перемишльщину я повернувся на початку серпня. Відділи УПА, що діяли на цій території, зазнали втрат у численних боях. Найбільше постраждала сотня “Ластівки”, загинув у бою й сам її командир. Сотні “Бурлаки”, “Крилача”, “Громенка” на початку червня подалися з боями в Карпати. Зв’язки з ними обірвалися. У червні поліг у бою сотенний “Крилач”. Незабаром на сторінках польської комуністичної преси стали з’являтися вісті про бої цих сотень на території Чехо-Словаччини.

За моєї відсутності приїжджала з Лемківщини “Христя”. Вона перебувала із сотнею Романа Гробельського – “Бродича”, що діяла у віддалених районах Західної Лемківщини. “Христя” привезла свіжі вісті. Сотні УПА під командою “Хрі-на”, “Біра”, “Мирона” і “Стаха”, а також частина вояків “Ластівки” і “Крилача” після кровопролитних боїв пробилися в Україну. Доля бійців “Бурлаки”, “Громенка” і тієї частини повстанців із сотень “Ластівки” і “Крилача”, що приєдналась до них і перейшла на територію Словаччини, залишалась невідомою. Частина надрайонного проводу ОУН із надрайону “Бескид” також перейшла у Словаччину з наміром податися до Західної Німеччини. Сотенний “Бродич” зі своїм відділом теж прямував на Захід. “Рен”, не діждавшись моїх інструкцій (залишатись на місці чи переходити в Україну), перейшов в Україну з підрозділом вояків УПА.

“Христя” повернулася на Лемківщину, щоб передати зв’язки до “Тараса” тим групам підпільників, які не відійшли в еміграцію. “Тарас” тепер став головним керівником колишньої Перемишльської округи. Сама ж “Христя” мала легалізуватись у Польщі і діяти за вказівками Закерзонського проводу. Ждали мене на Перемишльщині ще й “Зоя” і “Малуша”, викликані з Польщі для встановлення контактних пунктів між ними і “Тарасом”.

До того часу ми купили на понімецьких землях Польщі хату в селі Пташин, недалеко від міста Єленя Гура. У ній під виглядом переселенок проживали “Малуша” й Ірина Козакевич – “Роксоляна”. До них приєдналось подружжя Василя (“Лісовик”) і Катерини (“Галка”) Наконечних. Вони мали вивчити кордон, щоб переправляти зв’язкових. У Єленій Гурі легалізувалась Павлина Сорока – “Галина”, сестра “Птаха”. Вона розповсюджувала нашу літературу у Польщі. “Зоя”, що мала займатись дипломатичними представництвами, також зупинилася в Єленій Гурі у свого родича.

Перед самим відходом в Україну я зустрівся з Іваном Кривуцьким – “Аркадієм”, референтом з особливих доручень у Перемишльському надрайоні. Він відмінно володів польською мовою. Я відправив “Аркадія” до Західної Польщі з завданням осісти поблизу польсько-чеського кордону, перезимувати і влітку 1948 р. пробратися в Західну Німеччину, відзвітувати керівництву ЗЧ ОУН і ЗП УГВР про ситуацію на Закерзонні, передати інформацію про те, як будемо контактувати в майбутньому. Однак “Аркадієві” не довелося виконати свою місію. Улітку 1948 р. він був заарештований, згодом чеська поліція передала його КГБ. Далі – тюрми, допити, ГУЛАГ.

Дівчатам, що легалізувались, я дав кількадесят тисяч злотих. Найбільшу суму дав “Зої” і “Малуші” з уваги на важливість їхньої роботи. “Зоя” мала займатись тільки дипломатичними представництвами. Вона зупинилася в Єлейній Гурі у свого родича Миколи Крупи. Я строго наказав їй зняти для себе окреме мешкання, ні перед ким не розкривати своєї адреси і характеру роботи. Про зв’язок з “Тарасом” у Перемишлі домовилися “Зоя”, “Малуша” та інші. Здавалося, усе налагоджено, система повинна працювати. На жаль, наші підзвітні не завжди дотримувалися строгих правил конспірації. Життя в легальних умовах притупляло обережність. Зустрівшись із подругами-підпільницями, дівчата іноді ділилися тим, що треба було тримати в таємниці.

Останньою від’їхала до Польщі “Христя”. Через кілька днів вона повернулася з новиною: “Зою” заарештували в Єленій Гурі. “Христя” дізналась про це випадково від робітника-поляка, що проживав у тому ж будинку, що й “Зоя”. Про її арешт я повідомив “Стяга” і “Тараса”.

З такими невтішними вістями я покидав місця, де провів п'ять років праці і боротьби. Перед відходом в Україну я ще написав рекомендаційні листи тим керівникам підпілля, які мали переходити в Україну. Попрощались ми з друзями – і в дорогу. Зі мною відходили “Марічка”, “Птах” і бойовики “Буква” та “Ігор”.

Та перш ніж попрощатися з Закерзонням, у загальних рисах окреслю для необізнаного читача історичну долю цього краю.

Закерзоння – це західна окраїна українських земель, що простягається від Підляшшя і Холмщини на півночі, через Любачівщину, Ярославщину, Перемишльщину до Лемківщини на півдні. На початку першого тисячоліття ця територія входила до складу Київської Русі-України. Тут великий київський князь Володимир Великий заснував Перемишль, Ярослав Мудрий – Ярослав, а галицько-волинський король Данило – Холм. Ці міста служили оборонними форпостами на західному пограниччі.

У 1387 р. ці землі, як і інші галицькі області, загарбала Польща, скориставшись ослабленням української держави в результаті виснажливих війн з татаро-монголами. Незважаючи на те, що польська окупація тривала кілька століть, місцеве українське населення витримало натиск колонізаторів, зберегло свою ідентичність, почуття спорідненості з рештою українського народу.

Назва “Закерзоння” походить від імені Джона Керзона, міністра закордонних справ Англії в 1919–24 рр., члена Ради послів держав Антанти. Під час наступу Червоної армії на Польщу влітку 1920 р. Керзон висунув ультимативну вимогу, щоб Росія зупинила свій наступ на лінії Гродно – Брест-Литовськ – Устилуг – на схід від Грубешова – на захід від Рави-Руської – на схід від Ярослава і Перемишля – до кордону з Чехо-Словаччиною на півдні. Ця лінія увійшла в історію як “лінія Керзона”.

У 1939 р. в результаті пакту Молотова-Ріббентропа приблизно по цих точка проліг кордон між ССРСР та гітлерівською Німеччиною, а в 1944 р. з деякими змінами – між ССРСР і комуністичною Польщею. Українські землі, що за волею Москви опинились на захід від кордону, у середовищі нашого визвольного руху стали називати Закерзонням.

9 вересня 1944 р. керівник польського комуністичного уряду Осубка-Моравський та М. Хрущов від імені УСССР уклали договір про переселення українців із Закерзоння до УСССР, а поляків – із УСССР до Польщі. Таким чином, поляки поверталися з колись загарбаних українських земель на свою батьківщину. Українців же без їхньої згоди виганяли з рідної землі.

1944 р. у 22-ох повітах, які входили до Люблінського, Ряшівського і Краківського воєводств, проживало 700–750 тисяч українців. За віросповіданням на Підляшші і Холмщині переважали православні, на Любачівщині, Ярославщині, Перемишльщині і Лемківщині – греко-католики.

Виселення українців розпочалося 15 жовтня 1944 р. і з кожним тижнем дедалі більше перетворювалося з “добровільної”, як зазначалось у договорі, у насильницьку акцію. Арешти, побиття, грабунки і винищення українців цілими селами були справою рук як польської влади, так і підпільних шовіністичних груп.

Згідно з офіційними даними, за період від жовтня 1944 р. до кінця 1946 р. в УСССР було переселено понад 480 тисяч осіб. У перші місяці найбільше українців виселилось із Підляшшя і Холмщини, де ватаги польських шовіністів ще з 1943 р. палили села, руйнували церкви, мордували тисячі українців і робити це до 1945 р.

Отже, на 1 січня 1947 р. на Закерзонні мало б залишитись 220–270 тисяч осіб. Однак за офіційною статистикою їх налічувалося 150 тисяч. Куди ж поділась решта? Значить, польська і советська влада навмисно занижувала кількість українців на цих землях. Більше того, советська сторона вважала, що українців переселено всіх, а тих, що залишились, віддала на поталу польським шовіністам.

Тому вже в січні 1947 р. на засіданні ЦК ПОПР було ухвалено рішення про примусове виселення решти українського населення на понімецькі землі Польщі, щоб провести стовідсоткову етнічну чистку на Закерзонні і таким чином остаточно полонізувати його. Для прикриття геноциду польський режим використав загибель генерала Свєрчевського від рук вояків УПА. Згідно з виданою інструкцією, виселених належало розпорошити по 2–3 родини на село. Позбавлення будь-яких прав на власне культурно-освітнє життя сприяло цілковитій асиміляції українців. Методи виселення, що розпочалось 28 квітня 1947 р. під назвою “акція “Вісла”, були вкрай брутальними. Крім того, понад 4 тисячі українців запроторили до концтабору Яво-жно, де від тортур, знущань і голоду загинуло понад 700 в’язнів. Акція тривала ще й у 1948 р., коли польські шовіністи виловлювали окремі українські родини.

Чи була необхідною збройна боротьба ОУН і УПА на Закерзонні? Безумовно, так.

По-перше, підпільна боротьба УВО та ОУН за здобуття Української держави розпочалась тут, як і на інших українських землях, з моменту виникнення цих організацій, тобто в 1920 і 1929 роках. Вона продовжувалась проти польських, німецьких і большевицьких окупантів, незважаючи на штучний поділ української землі. Іншого шляху до визволення наш народ не мав. Ворожа влада не давала змоги застосовувати легальні форми і методи боротьби. Поляки називали Західну Україну “Малопольска Вєсходня”, вважаючи цю територію своєю, а українців трактували як елемент, який треба знищити або полонізувати. Про російських окупантів нічого й говорити. Вони завжди діяли за принципом: “Не било, нет і бить не может...” Отже, відмовитись від радикальних форм боротьби означало примиритись зі смертю нас як народу.

По-друге, чи можна було пасивно спостерігати, як польські шовіністи й загони солдатів і поліціантів винищували українське населення? Гинути, опустивши руки і голову, покидати рідну землю і нажите добро? Люди, які поважають себе, боротимуться всіма засобами навіть тоді, коли нема перспективи виграти бій. Так чинили й українці Закерзоння, масово приєднуючись до підпілля й УПА. Силою в ліс ніхто не тягнув – молодь сама брала зброю в руки, щоб відстояти свою гідність, свою землю, свій народ.

Уся територія Закерзонського краю була поділена на 3 округи, 6 надрайонів, 26 районів:

1-ша округа (Перемишльщина і Лемківщина) Надрайон “Холодний Яр” – 5 районів “Бєсکید” – 5 “Верховина” – 3 “2-га округа (Ярославщина і Любачівщина)

Надрайон “Батурин” – 5 районів 3-тя округа (Холмщина і Підляшшя) Надрайон “Лиман” – 5 районів “Лєвада” – 3 “

У середньому район нараховував 12 сіл. Отже, усіх сіл, охоплених діями підпілля й УПА, було десь 312. Райони поділялись на кущі, яких налічувалося 104. Зазвичай кущ складався з трьох сіл.

Оскільки в мене немає статистичних даних про стан збройного підпілля та відділів УПА у другій половині 1945 –пер-шій половині 1946 р., скористаюся підрахунками істориків. Уважаю це необхідним тому, що в різноманітних українських

і польських виданнях кількість підпільників і повстанців на Закерзонні здебільшого завищується. Точніші цифри наводять дослідники Євген Місило і Богдан Гук із Польщі та Петро Содоль зі США. Отже, чисельність підпілля у цей період була такою:

рівні осередки Крайового проводу, округ, надрайонів і районів – близько	180 осіб
групи зв'язкових	– 150
техзвена	– 25
боївки СБ у районах	– 160
санітарна служба	– 70
господарська служба	– 110
майстерні пошиття і ремонту одягу, взуття, ремонту зброї	– 30
легалізовані підпільники у Польщі	– 25
рядові члени підпілля	– 1250
Усіх разом	– 2000

На той час УПА на Закерзонні складалася з 20 сотень, у кожній із яких було в середньому 120 вояків. Тож загальна кількість бійців становила близько 2400.

Самооборонні кушові відділи (СКВ) були організовані на початку 1945 р., у час посиленних нападів польських шовіністичних банд і міліції на українські села. Оскільки більшість українців Холмщини і Підляшшя була виселена ще в 1944 р., а надрайон “Верховина” був створений в 1946 р., самооборонних кушових відділів на цій території майже не було. Вони діяли в 15 районах, або в 180 селах. Один такий відділ налічував щонайменше 60–70 осіб. Отже, загалом у самообороні було задіяно 3600–4200 чоловік.

Таким чином, чисельність усіх бойових відділів на Закерзонні становила:

Збройне підпілля – близько 2000 осіб

Відділи УПА – “ 2400 ”

СКВ – “ 3600–4200 ”

Усього – “ 8000–8600 ”

Наведені цифри стосуються організаційно сформованих підрозділів. Фактично ж у визвольному русі брало участь майже все населення, жертвуючи своїм оборонцям їжу, одяг, допомагаючи у розвідці та встановленні зв'язку.

Напередодні акції “Вісла” на Закерзонні залишалось 1200–1300 учасників підпілля та 18 сотень УПА, у поріділих рядах якої налічувалося не більше ніж 1800 воїнів. Разом – 3000–3100 осіб. Частина рядових членів за рекомендацією керівництва виїхала зі своїми або іншими родинами до СРСР. Багато повстанців загинуло. Загальна чисельність визвольного руху зменшилася також унаслідок виселення двох третин населення та відсутності СКВ. Деякі місцеві мешканці, головним чином чоловіки старшого віку, теж виїхали з родинами. Молодь влилася у відділи УПА.

Із 3000–3100 осіб до УССР перебрався приблизно 760 осіб (сотні “Хріна”, “Біра”, “Стаха”, “Мирона”, частина сотні “Ластівки”, що вирвалася з оточення, чота сотні “Крука” з Любачівщини, боївки СБ і провідні кадри з Перемишльщини). 140 воїнів УПА, за даними Петра Содоля, пробилися рейдом у Західну Європу. Кілька груп повстанців і підпільників пробрались на Ольштинщину. Дехто подався в УССР шукати односельців, інші переховувались на Закерзонні. Крім того, для продовження

роботи там мало залишитися близько 200 підпільників. 1600–1700 воїнів УПА і членів підпілля загинули в боях, потрапили в полон на території Чехо-Словаччини і Польщі, були заарештовані або зникли безвісти.

Хоч ворог, кинувши проти нас понад шість дивізій своєї армії, переміг фізично, усе ж моральна і політична перемога була на нашому боці. Усі верстви українського населення виступили єдиним фронтом проти насильницького виселення з рідних земель. У ряди УПА вступала патріотична молодь, у самооборонні кушові відділи ввійшла більшість боєздатних чоловіків, допомагало, чим могло, жіноцтво. Наша боротьба дала світові переконливі докази нездоланності української нації. Наші жертви будуть наснажувати майбутні покоління у праці для добра українського народу.

У той же час відділи УПА пробивались у Західну Європу. Деталей про рейд повстанців у 1945–47 рр. територією Чехо-Словаччини ми тоді не знали. Ця тема ще чекає своїх дослідників.

Кордон ми перетнули наприкінці вересня 1947 р. біля с. Військо на Перемишльщині. Усіх нас було восьмеро. Проводила нас через кордон боївка мужнього воїна “Сокола”. Їй доводилось переходити через це поле смерті щонайменше два рази впродовж місяця. Як тільки стемніло – обережно підсунулися до кордону. Перейшли зорану смугу, обережно переступили дроти з прикріпленими ракетами. На відстані одного кілометра стирчала дротяна засіка. Хлопці вирізали в ній “вікно”. Пролазили одне за одним на другий бік засіки. Знову бігли, щоб до світанку відійти якнайдалі.

Перед досвітом добрели до якогось села. Розмістились у двох хатах, де жили знайомі “Сокола”. Прийняли нас гостинно, почастували смачними стравами. Наступної ночі нас перебрав командир боївки зв’язківців на Мостищині “Хмара”. На день заквартирували в лісі. Із самого ранку мали пригоди зі збирачами грибів. “Хмара” знав тих жінок і запевняв, що вони не вчинять нам зла.

Від “Хмари” нас перебрав Дмитро Стисло – “Інгул”, районний провідник на Самбірщині. З ним ми познайомилися давніше. Зустріч була теплою. Його дружина Ірина жила в Перемишлі і перед нашим відходом народила донечку. “Марічка” передала йому цю радісну вістку. Він аж засяяв від щастя. На жаль, 1947 р. він загинув у бою з військами НКВД.

На Самбірщині мені повідомили, що недалеко в лісі знаходяться сотні “Хріна” і “Мирона”, що прорвалися з Лемківщини під час акції “Вісла”. Як стемніло, я подався до них. Полились розповіді про бої, про загиблих наших воїнів і командирів, про долю наших селян. Слід відзначити, що командир “Хрін” був одною з найяскравіших постатей у когорті командирів УПА в південній частині Закерзоння. Талановиті воєначальники, усі вони становили кістяк нашої повстанської армії, зробили вагомий внесок у створення нової школи, нової стратегії і тактики партизанської війни у винятково складних умовах.

Крім згаданих сотень, на Самбірщину пробивалися також сотні “Біра” і “Стаха” та підрозділи інших сотень, які після проривів не змогли приєднатися до своїх відділів, а також теренові боївки і підпільники. Серед прибулих зустрів районну УЧХ Надію Партикевич – “Марійку” та Ярославу Філь – “Марту”. Я наказав відправити їх на Захід.

У розмові з вояками я пояснив, що нашим обов’язком є продовжувати боротьбу

тут, під большевицькою окупацією, поряд з місцевими повстанцями. Прибулі відділи були вже підпорядковані командуванню ТВ “Маківка”. Тепер основною проблемою було розмістити їх на зимівлю і забезпечити продуктами. Я попрощався з цими мужніми воїнами, синами Лемківщини, які не занепали духом від того, що довелося покинути рідні села і міста. Вони були готові до подальшої боротьби, бо й тут була їхня Батьківщина. Роздумував над долею відділів, що пішли у рейд на Захід. Наскільки важчим, складнішим буде цей перехід! Серед відділів УПА, що пробились у Західну Німеччину, був відділ під командою “Гро-менка”.

До нашої групи долучилися “Хрін” і “Мирон”. Вони теж прямували на зустріч із “Полтавою”, який мав вручити їм постанову УГВР про нагородження Золотим хрестом бойової заслуги за бої з окупантами.

Хочеться додати ще кілька завваг щодо самої особи “Хріна”. Він був одною з найяскравіших постатей серед керівників УПА у південній частині Закерзоння. Його відвага, постійний зов до бою з ворогом, тактична винахідливість, уміння власним прикладом підбадьорити вояків і повести в атаку в кілька разів більші сили противника приносили відділові перемогу за перемогою. Сам “Хрін” був кілька разів поранений, в тому числі важко в обидві руки. Рани заживали – і він знову йшов у бій. Правда, безпосередні його військові та організаційні зверхники не завжди були ним задоволені. Буйний характер командира, недостатня гнучкість у політичних питаннях призводили іноді до вчинків що йшли всупереч субординації, до конфліктів. Доводилося гасити їх і мені. Але я його, як і інших, поважав і цінував.

Потім нас перебрав надрайонний провідник “Зов”. Зустрічалися ми й з іншими керівниками підпільних клітин. Нарешті прибули в район Сколе до кущового провідника “Біра”. Від нього мене і “Марічку” привели до бункера “Полтави”. “Птах” і “Буква” повернулись у Добромильський район. Там вони мали перезимувати і навесні прибути зв’язком до “Біра”.

Бункер, у якому жив і працював “Полтава”, знаходився в лісовому масиві Карпат. Біля входу стояла озброєна варта. У бункері було дві кімнати. Крім “Полтави”, тут працювали Богдана Світлик – “Доля”, Степан Кузьма – “Степовий”, родом з Одещини, секретарки “Надя” і “Дарка”, а також охорона, яку очолював “Мирон”. Незабаром прибув “Горновий”, криївка якого була в іншому місці. Зраділи зустрічі, переповіли одне одному про пережите, згадали друзів, що загинули.

На той час “Полтава” та “Горновий” очолювали Головний осередок пропаганди (ГОСП) при Проводі ОУН та Інформаційну службу УГВР і УПА. Обидва були талановитими публіцистами, їхні праці не втратили актуальності й у наші дні. “Полтава” й “Горновий” поряд із Дмитром Маївським – “Думою” та Ярославом Старухом – “Ярланом” відіграли помітну роль у розвитку національно-державницької політичної думки, а також у популяризації основних програмних документів і постанов верховних органів ОУН, УПА, УГВР. На жаль, їхні праці ще мало відомі масовому українському читачеві.

З “Полтавою” і “Горновим” ми обговорили тенденції розвитку політичної ситуації у світі, в СРСР, в Україні, а також у сусідніх сателітних країнах. З особливою увагою розглянули головні напрямні нашої виховної та пропагандивної роботи, зокрема серед мешканців Східної України (населення Західної України мужньо витримувало терор і здирства большевицької влади, що підтверджував спротив колективізації і бойкот т. зв. виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р.). В аналітичних дискусіях ми сходились на тому, що наше живе і друковане слово треба

спрямовувати перш за все до українців східних областей, з урахуванням їхнього світогляду, ментальності, рівня національної свідомості. Потрібно не тільки декларувати свої ідеї, але й умотивовувати їх. Аргументацію розгортати у трьох площинах: протибольшевицькій, протиімперсько-російській та українсько-державницькій.

У протибольшевицькій площині необхідно переконувати людей у тому, що основний постулат комуністичної ідеології – створення таких суспільно-виробничих відносин, у яких кожна людина буде працювати за своїми можливостями, а отримувати за своїми потребами, – абсурдний, нездійсненний. Такої людини, яка визначила б межу своїх потреб, ніколи не буде. Отже, ніколи не буде й комунізму. Тим більше, якщо ці “спроможності” і “потреби” визначатиме панівна большевицька партія. Проповідуючи рівність, керівна партійна кліка закріпила за собою право розподіляти матеріальні блага, створені народом, дбаючи в першу чергу про свої інтереси. Отже, влада перетворилася в експлуататора.

Завдання протиімперіялістичної аргументації ми вбачали у викритті справжнього обличчя російського большевизму. Прикриваючись маскою інтернаціоналізму, советська влада з самого початку провадить російську імперіялістичну політику у всіх сферах життя: політичній, військовій, економічній, культурній. Усі загарбницькі війни царської Росії большевицькі ідеологи трактують як “прогресивні”, як акти “собіранія земель руских”. За цією ідеологією комуніст-тарарин з-над Волги повинен визнати, що завоювання і знищення Казанського ханства у 1552 р. Іваном Грозним, кількастолітня окупація і колонізація Татарстану, русифікація населення були не трагедією, а щастям для татарського народу. Комуніст-українець зобов’язаний визнати, що політика Петра І була “реформаторською”, і не вірити Шевченкові, який гнівно засудив Петра як ката українського народу. Комуніст-українець повинен називати “зрадником” кожного гетьмана, політичного діяча, який виступав проти гнобительської політики російських володарів, і взагалі вважати ворогом кожного, хто в будь-якій формі відстоював українські національні інтереси. Він зобов’язаний визнати, що все російське вище за своїм рівнем, ніж українське, більше відповідає комуністичній ідеології. Усе це, як і планова русифікація неросіян під маскою творення “советського народу” у практичній політиці, свідчить, що ми маємо справу з чистокровним російським імперіялізмом. Отже, наше завдання – демаскувати його перед усіма поневоленими Москвою народами та світовою громадськістю загалом і боротися проти нього.

У плані поширення національно-державницької ідеї ми дійшли висновку, що, на жаль, багатьом українцям ще треба доводити необхідність здобуття власної держави як передумови створення і забезпечення повноцінного життя як одиниці, так і всього народу; переконувати в тому, що альтернативою злидням, русифікації, теророві чужої влади може бути тільки Українська Самостійна Соборна Держава. Таким чином, життєвою необхідністю кожного українця є боротьба за здобуття власної держави.

Обговорювались і методи пропагандивної роботи на СУЗ у середовищі інших підсоветських народів. Найбільш ефективними було визнано особисті зустрічі, розповсюдження нашої літератури підкиданням, висиланням поштою. Дехто віддасть її в руки МВД, але стимул для критичних роздумів залишиться.

Порушували ми також таку проблему: чи зобов’язані члени ОУН визнавати тільки ідеалістичну філософію. Йшлося про ідеалізм та матеріалізм як філософські категорії, які пояснюють у науці першооснову життя і природи, а не про так званий історичний матеріалізм у большевицькому трактуванні.

Ведучим у цій темі був “Горновий”. Він одразу конкретизував питання: що є рушійною моральною силою у боротьбі для кожного її учасника – визнання того або іншого філософського напрямку чи ідея української державності, ідея життя і розвитку української нації? Відповідь для всіх нас була однозначною: здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї – ось першооснова нашої ідеології. Основна маса членів ОУН не засвоїла ні тієї, ні іншої філософії, а боролась і вмирала за волю Батьківщини. Суперечку щодо первинності основ буття ми вважали за доцільне залишити вченим.

У боротьбі з большевицькою ідеологією було вирішено не зосереджувати увагу на марксистській теорії, а безжально викривати антинародну, експлуататорську, імперіялістичу суть большевизму щодо всіх поневолених і загрожених Москвою народів; наголошувати на проблемах, найбільш дошкульних і очевидних для кожного громадянина ССРСР.

Не обійшлося без дискусії щодо необхідності ширшого висвітлення нашого ставлення до російського народу, а також до росіян, які живуть в Україні. Ми постановили формувати нову, протилежну імперській політичну думку у російському середовищі, корисну для самих росіян. Необхідно було роз’яснювати основні положення наших офіційних документів – постанов III-го НВЗ ОУН, Платформи УГВР – щодо ставлення українського визвольного руху до всіх національних меншин в Україні. У цих документах вказувалося, що ми боремося за побудову незалежних держав усіх народів на їхніх етнічних землях. Наша боротьба спрямована не проти російського народу, а проти російського імперіялізму. Треба було пропагувати думку, що Російська держава в межах своїх етнічних земель буде достатньо багатою і сильною, щоб забезпечити своїм громадянам належний рівень життя і повагу народів світу; ламати стереотип мислення, який втовкмачує в голови росіян їхня панівна кліка, нібито сила і велич Росії – у загарбанні чужих земель під ширмою “возз’єднання”, “визволення”, “братньої допомоги” тощо.

Щодо росіян, які проживають в Україні, у наших документах зазначалося, що в Українській державі всі її громадяни будуть рівні перед законом, матимуть рівні права. Дискутуючи на цю тему, ми розуміли, що більшість росіян заражена вірусом месіанізму, “старшобратства”, але для нас як політичної організації недоцільно було позбавляти частину росіян шансів знайти у фронті поневолених народів своє місце і побачити вигідну перспективу свого державного існування після ліквідації імперії.

Аналізуючи суть і методи большевицької пропаганди проти українського національно-визвольного руху, ми дійшли висновку, що потрібно ширше і послідовніше висвітлювати в розмовах і літературі нашу соціальну і політичну програму. Постало питання, під якою назвою популяризувати серед широких мас ідеї нашого визвольного руху. Червоноармійці, що два рази проходили українськими землями, спричинилися до того, що назва “бандерівці” стала найбільш поширеною серед народів ССРСР. Та й уся наша політична і збройна боротьба останніх семи років була пов’язана з іменем Степана Бандери. Ми зійшлись на думці, що треба написати і масовим тиражем видати брошуру під назвою “Хто такі бандерівці і за що вони борються”, де розкрити, якою буде Українська держава, що вона дасть кожному громадянину і суспільству загалом; протиставити большевицькій тоталітарній системі демократичні засади устрою майбутньої Української держави.

Обговорюючи ту чи іншу тему, ми часто порівнювали свої погляди з позицією деяких наших представників в еміграції. Нас украй дивувало, чому багато хто з них не

погоджувався з соціальною програмою ОУН, затвердженою ІІІ-м НВЗ ОУН в 1943 р. Те саме стосувалося й інших позитивних нововведень демократичного характеру, які відбувались у Воюючій Україні.

Під час мого перебування у ГОСПі я написав обширний звіт про останні події на Закерзонні та долучив його до передзимової пошти, яку “Доля” відвозила від “Полтави” і “Горнового” до пров. Романа Шухевича – “Тура”.

Закінчувався жовтень 1947 р. Нам треба було прямувати в інші місця на зимівлю. Мене і “Марічку” передали зв’язковій групі, яку очолював “Байда”. Після довгого виснажливого маршу горами ми прибули до нового місця призначення.

Бункер був невеликий, недобудований. Хлопці – “Байда”, “Іскра”, “Чорнота” і “Мороз” – готували його для себе, але нас прийняли дружелюбно. Усі взялися до роботи, закінчили будову бункера. Я вимурував піч. “Марічка” наводила порядок в нашій хаті. “Іскра”, інвалід з простріленою ногою, постійно перебував з нами, а троє інших ночами ходили в села на заготівлю харчів на зиму. А тут в горах зима тягнеться довгих шість місяців, тому треба було спішити, бо ось-ось мав випасти сніг. Коли випаде сніг, то вийти з бункера можна тільки в час сильної хуртовини, що може замести сліди.

Наприкінці листопада за моєю згодою хлопці привели до нас на зимівлю окружного провідника Дрогобиччини “Нечай” з двома бойовиками. Його бункер опинився під загрозою, і він мусів його залишити. Отже, ми всі дев’ятеро розміщались у бункері, призначеному для чотирьох. Поки не випав сніг, взялись додатково заготовляти харчі. Вилазки робили кожної ночі. Коли землю вкрила снігова пелена, ми вже були менш-більш забезпечені продуктами. Переважали крупи, ячмінна мука, з якої пекли паляниці, бо хлібних сухарів не було. Мали також небагато картоплі, м’яса, трохи сушених грибів, пару кілограмів цукру. Харчовий раціон був строго визначений на кожний день. Виняток зробили тільки для Різдвяних свят. Крім того, запаслися нафтою для освітлення. “Полтава” передав зі своєї бібліотеки трохи книжок, довідкової літератури.

Життя в бункері було чітко розплановано. Збройну варту біля бункера несли всі чоловіки зі щогодинною зміною. Їжу варили, прибирали також по черзі. Спали в дві зміни, бо не вистарчало місць на двоповерхових нарах. “Марічка”, “Нечай” і я проводили заняття з бойовиками. Тематами навчання були історія та географія України, економічна географія СРСР та інших країн світу, основи математики, програмні матеріали ОУН та УГВР. Освітній рівень бойовиків зростав на очах. Узагалі, вишколи в підпіллі перетворювали колишніх малоосвічених сільських хлопців на грамотних пропагандистів національно-визвольних ідей. У вільний від занять і побутової роботи час читали, грали в шахи. Я написав нарис історії національно-визвольної боротьби на Закерзонні та підбирав матеріали для статті “Форма і тактика боротьби ОУН під сучасну пору єдиноправильні”

За пару днів до Різдва розбушувався сніговий буран. Хлопці кинулися поповнювати запас дров. Буря не втихала. З’явилася спокуса пробратися до найближчого села, прихопити щось із харчів та зібрати новини. Мовляв, снігова буря триває не менше, ніж три доби. Порадилися, вирішили ризикнути. Пішли “Байда”, “Мороз” і “Чорнота”.

Хлопці мали повернутись у ніч з 5-го на 6-те січня. Нараз на другу добу буря зтихла. Вони не повернулись. Настав Свят-вечір. Приготовлені “Марічкою” пиріжки,

кутя та інші ласощі не радували. Хвилювалися за хлопців – хоч би не загинули. Минуло Різдво, вночі знову знялась снігова буря, появилась надія. Тієї ж ночі хлопці таки прийшли. Вони на півдорозі змушені були заднювати у копиці сіна, поки затихла снігова віхола. Раділи ми, як діти приходові мами. Тепер уже і заколядували.

Зима пройшла спокійно, за працею і наукою. У квітні почав танути сніг. “Нечай” відійшов зі своїми бойовиками у терен, поновилися весняні зв’язки.

Уже до цього часу ми з “Марічкою” дуже нервувалися: за всіма ознаками вона завагітніла. В умовах підпілля, та ще й після втрати першої дитини це була для нас мало не трагедія. Вирішили, що вона поїде до Львова і зробить аборт. Хлопці роздобули посвідку в сільраді. “Марічка” поїхала, але зважитися на аборт не змогла. Розуміючи моральні мотиви дружини, я примирився з її рішенням: хай буде те, що буде. Зустрівшись із батьками, перебирала родичів і знайомих, у яких можна було би примістити дитину. Повернулася в Карпати разом з батьком, який прагнув подивитися на свого зятя, щоб упевнитись, чи в добрі руки попала його улюблена дочка. Я поговорив із тестем, відкрив душу, намагався переконати його в тому, що жертви, на які ми йдемо і волею-неволею наражаємо рідних, необхідні для визволення нашого народу. Селянин із мозолистими спрацьованими руками, “Маріччин” батько і сам не сумнівався в цьому. “Маріччин” батько щасливо повернувся додому, але пізніше за нашу зустріч отримав 10 років тюрми.

Наближалися Великодні свята. “Байда”, “Мороз” і “Чорнота” ввечері у Страсний четвер пішли до села Кам’янка. Минула ніч, а вони не поверталися. Щойно на другий день прийшов “Мороз” і розповів, що в селі вони потрапили в засідку опергрупи МВД. Їх обстріляли з близької відстані. “Чорнота” загинув на місці, “Байда”, важкопоранений, застрілвся. “Морозові” вдалося відірватись від ворога.

У п’ятницю прибув зв’язком “Горновий” із “Надею”. Він приніс ще одну болючу вістку. У вересні 1947 р. на Закерзонні загинув у своїй криївці крайовий провідник “Стяг”. Я згадав, як умовляв його покинути цю криївку. Думав про тих людей, що залишились на Закерзонні. Уся їхня надія була пов’язана зі “Стягом”.

Ще не затих біль по втраті Ярослава Старуха, як із Добро-мильщини прибув мій помічник “Птах” із поштою від надрайонного провідника Перемишльщини “Тараса”. Провідник повідомляв про смерть командира боївки “Сокола” і про загибель своєї дружини “Святослави,” яка при спробі арешту в Перемишлі вискочила з третього поверху. Дитину забрали убісти. Сам “Тарас” загинув у квітні 1948 р. в бою з прикордонниками.

Під кінець “Нечай” привів до мене “Рена”, мудрого і мужнього командира. “Рен” сказав, що численні спроби зв’язатися зі мною на Закерзонні виявилися невдалими. Він відправив лемківські відділи в Україну, і сам сюди перейшов. Тепер він став командиром тактичного відтинка ВО-5.

Прибув на зв’язковий пункт і “Полтава”. Ми вже дізналися від “Горнового”, що він та його команда мало не загинули. У зв’язку з облавою в районі їхнього базування вони залишили бункер. Маневрували голодні в засніженому лісі, повному ворожих військ. Бункер облавники знайшли.

У середині травня 1948 р. “Полтава”, “Горновий” і я вирушили на Львівщину, щоб зустрітися з провідником Романом Шухевичем – “Туром”. Дорога була форсовна. Переправились через річку Стрий, обійшли Дашаву, перебралися через Дністер і дісталися зв’язком до призначеного місця.

Нас зустрів провідник Львівського краю Зеновій Тершаковець – “Федір”. У нього

був збірний пункт для тих, хто прибував на нараду. Прийшов також провідник Подільського краю Василь Бей – “Улас”. “Федір” розказав про своє горе. Недавно КГБ заарештувало його дружину, яка, легалізувавшись, жила у Львові з двома дітьми. Дітей забрали невідомо куди. “Улас”, родом із с. Литвинів Підгасцького району, розповів про долю наших спільних знайомих – Григорія Голяша – “Бея”, Івана Шанайду – “Данила”, Ярослава Скаськіва – “Моряка” та інших. Усі вони загинули.

На постої чотого “Біра” я залишив “Марічку”, “Птаха” і “Букву”. Сам подався на нараду. На цьому ж постої зустрівся з закерзонцями “Григором” і “Старим” та їхніми боївками. Вони мали відійти до Тернопільщини на нові місця праці.

Нарада відбулась у Миколаївському лісі на Львівщині. Її учасниками були “Чупринка”, “Полтава”, “Горновий”, “Федір”, “Улас” і я.

“Чупринка” охарактеризував політичну ситуацію у світі й в Україні, з’ясував причини переходу від партизанської до підпільної збройної боротьби, до якої мала долучитися УПА. Він підкреслив, що, незважаючи на великі жертви, підпілля діє, зв’язки з усіма клітинами функціонують.

“Полтава” говорив про необхідність посилити вишкільно-виховну роботу серед кадрів, підготувати їх до затяжної підпільної боротьби.

“Горновий” присвятив свій виступ визначенню напрямних політично-пропагандивної роботи в дусі питань, обговорюваних у ГОСПі. Зазначив, що редакційні групи працюють, друкується підпільна преса, нелегальні видання.

“Улас” зробив огляд діяльності ОУН і УПА на СУЗ. Він зауважив, що працю необхідно продовжувати у двох площинах: розбудовувати організаційні клітини і безперервно проводити виховну роботу, головним чином, серед молоді інтелігенції.

“Федір” поінформував про стан справ у Львівському краю, відзначивши посилення арештів серед української інтелігенції, насаджування на керівні пости росіян. Така ж політика проводилася і в районних та промислових центрах.

У своїй доповіді я висвітлив події на Закерзонні. Відзвітував про здобутки у поліпшенні польсько-українських взаємин, у пропагандивній роботі серед західних дипломатичних представників і журналістів; про рейди відділів УПА на територію Чехо-Словаччини та відгуки на них; про акцію “Вісла” і про рейд відділів УПА в Західну Німеччину. На тому нарада-відправа закінчилася.

“Полтава” і “Горновий” повідомили мене, що за рішенням Проводу ОУН мене відправляють на Волинь обійняти пост крайового провідника північно-західних українських земель. (До організаційної структури ПЗУЗ належали Волинська, Рівненська, Житомирська області, а також райони, які були заселені українцями і входили до складу Білоруської республіки, – Берестейщина, Кобринщина, Пінщина). Точніший інструктаж повинен був передати член Проводу ОУН Василь Кук – “Леміш”. До нього я й мав відійти.

“Марічка” залишалась у Галичині. Я попросив “Федора” і “Горнового” допомогти їй влаштуватись. Обидва пообіцяли це зробити. “Федір” роздобув для неї документи. Вона домовилася контактувати з ним через його зв’язкову “Наталку”. Але я розумів, як важко доведеться “Марічці”. Дружина дала мені адресу одного зі своїх родичів, на яку я мав повідомити пункт зв’язку зі мною. На тому ми розпрощались. Тривогу за її долю я поніс із собою.

Приблизно в середині червня 1948 р. я прибув до “Леміша” в район, що межував з Рівненською областю. “Леміш” теж офіційно повідомив мене про нове призначення. Микола Козак – “Смок” (“Вівчар”), який дотепер виконував обов’язки крайового

провідника ПЗУЗ, був призначений моїм заступником, а Іван Литвинчук – “Дубовий” – командиром УПА-Північ. Безпосереднім моїм зверхником став “Леміш”. Це мене радувало, бо з попередніх зустрічей знав його як гуманну людину, талановитого керівника й організатора, який володів багатющим досвідом підпільної роботи, зокрема на СУЗ. Аналітичний розум, уміння конкретизувати завдання, винахідливість вирізняли його серед інших керівників.

“Леміш” охарактеризував перебіг боротьби ОУН та УПА на ПЗУЗ у 1942–46 рр. і теперішній стан підпілля. Картина була невтішною. Треба було шляхом виховної роботи, особистими контактами, практичними діями відновити взаємне довір’я серед кадрів. Детальнішу інформацію я мав отримати від “Смока” і “Дубового”. Моїм головним завданням на ПЗУЗ було зняти психологічне напруження серед кадрів, викликане чистками в боротьбі з агентурою, та загасити конфлікт між керівництвом ПЗУЗ і референтом СБ Степаном Янішевським – “Далеким”, що міг призвести до розколу.

Прибув я на Волинь у липні 1948 р. Перша зустріч відбулася в лісовій криївці окружного провідника південної Рівненщини Анатолія Маєвського – “Уліяна”. Крім нього, у криївці жили двоє бойовиків – “Чумак” і “Крук” та друкарка “Оксана”, родом із Київщини. Тутешній стиль життя і роботи відрізнявся від умов, які були на інших теренах. Підпільники мешкали й працювали тільки в криївках, виходили звідти лише вночі. Кожний вихід на зв’язок і до населених пунктів заздалегідь ретельно відпрацьовувався. Конспіраторів такого професійного рівня я не зустрічав, за винятком провідника “Леміша”.

Через кілька днів прибув Микола Козак – “Смок”, старший за мене на шість років. Він знав про моє призначення і прийняв мене нормально. Я вручив йому записку від “Леміша”, у якій було визначено мій та його ранг в організаційній структурі.

Ми обговорили, в першу чергу, кадрові питання. Після розформування відділів УПА в збройне підпілля було переведено найстійкіших вояків і командирів. Із провідних кадрів, крім “Смока” і “Дубового”, залишились такі провідники: Рівненсько-Здолбунівської округи – “Уліян” Сарненсько-Костопільської – “Слюсар” Ковельської – “Ярий” Луцької – “Аркас” (“Ярош”) Брестсько-Кобринської – “Борис”.

Надрайонні та районні провідники збереглися не всюди. Найбільша кількість підпільних кадрів залишилась у південних округах Рівненщини і Луччини. Окремі групи діяли і в північних районах. Зв’язки функціонували відносно нормально.

“Смок” розповів про найболючіше, що довелось пережити національно-визвольному рухові на ПЗУЗ, – про боротьбу з агентурою МВД-МГБ.

Повстанський рух на Волині та Поліссі був численнішим, ніж в інших областях, і розгортався у складніших умовах. Кадрів ОУН, які становили ідейний кістяк, тут було менше. Масовість руху мала позитивні і негативні наслідки. Позитивні полягали в тому, що до повстанської боротьби долучилося багато молоді й чоловіків боєздатного віку. Вони, взявши зброю в руки, давали відсіч большевицьким і польським партизанським загонам, що грабували, розстрілювали українське населення. Повстанці громили опорні пункти німецької адміністрації та поліції, а в окремих районах створювали повстанські республіки. Такою стала Колківська республіка (від назви селища Колки Волинської області), що існувала у травні – грудні 1943 р. На цій території, згідно з розпорядженням командира УПА-Північ Дмитра Клячківського – “Клима Савура”, було встановлено адміністрацію, організовано школи, промисли і

майстерні для виготовлення необхідних речей для УПА й населення. Безземельні та малоземельні селяни наділялися ґрунтом.

Негативними наслідками масовості повстанського руху треба вважати цілковите нехтування правилами конспірації. Доступ до відділів УПА було відкрито ненадійним, неідейним елементам, а то й агентам ворога. Не було встановлено належної перевірки осіб, які називали себе втікачами з німецького полону, переховувались від вивозу в Німеччину на каторжні роботи чи від мобілізації до ЧА. Крім того, не було своєчасно розпочато боротьбу з агентурою, розбудованою офіцерами-енкаведистами, які очолювали большевицькі партизанські відділи в загонах Бегми, Федорова, Сабурова, що вдерлись на територію Полісся з російських та білоруських областей. Загальновідомо, що НКВД-НКГБ вербувало людей, шантажуючи покаранням за участь в УПА, за проявлений патріотизм. Цим большевики ламали слабкодушних, робили їх своїм слухняним знаряддям, обіцяючи “прощення”. Таким чином ворогові вдалося насадити агентуру у відділах УПА.

Советські служби не нехтували навіть найбруднішими засобами. Переодягнені повстанцями терористичні групи грабували, вбивали невинних людей, гвалтували жінок. Під виглядом боївки СБ большевики арештували й катували своїх жертв та розстрілювали начебто за співпрацю з НКВД. Дії цих провокаційних груп з часом набрали такого розмаху, що військовий прокурор військ МВД українського округу полковник Кошарський був змушений звернутися до секретаря ЦК КП(б)У Хрушова з рекомендацією припинити цей бандитський розгул провокаторів, бо населення вже зорієнтувалося, хто керує цими групами, і тепер їхня діяльність іде на шкоду “советской власті”. Ось один із прикладів, які прокурор навів на восьми сторінках свого повідомлення:

“У ніч на 23 липня 1948 р. та ж спецгрупа з с. Підвисоцьке привела до лісу гр. Ріпницьку Ніну Яківну, 1931 р. нар.

У лісі була піддана тортурам.

Допитуючи Ріпницьку, учасники спецгрупи тяжко її били, підвішували догори ногами, вводили у статевий орган палицю, а потім по черзі гвалтували.

У безпорадному стані Ріпницьку було кинуте в лісі, де її знайшов чоловік і доправив до лікарні, у якій Ріпницька тривалий час перебувала на лікуванні”.

Таке траплялося не тільки на Волині.

Робота ворожої агентури спричиняла численні жертви як серед повстанців, так і серед цивільного населення. Бувало, що повстанський відділ упродовж дня два-три рази потрапляв у вороже оточення. Гинули переважно командири, яким внутрішні агенти під час бою стріляли у спину. З незрозумілих причин ворог виявляв магазини з харчами і зброєю. Складалося враження, ніби він усе бачить, усе знає. Необхідно було посилити боротьбу з ворожою агентурою, використовуючи ті сили й ті умови, які в нас були. Політична і моральна відповідальність за долю тих чесних борців визвольного руху, які по-геройськи билися проти стократ потужніших сил окупанта, спонукала керівництво ОУН і УПА на ПЗУЗ вдатися до рішучої протидії. Серед перших жертв були й деякі невинні люди. Керівники большевицьких репресивних органів наказували своїм агентам у випадку розкриття СБ “сипати”, тобто називати прізвища і псевдо осіб, які насправді були чесними революціонерами. НКГБ застосовувало й інші варварські способи. Наприклад, у 1944 р. на Кременеччині енкаведисти під виглядом командирів УПА організували “повстанський відділ” із юнаків, які переховувалися від мобілізації до ЧА, зібрали їх у лісі, а потім оточили

своїми військами і розстріляли.

Після дводенної розмови “Смок” відійшов. Перед відходом ми розробили план дій, домовилися про зв’язок через “Уліяна”. Я передав “Смокові” деякі примірники наших центральних видань (“Ідея і Чин”, “Платформа УГВР”, “Повстанець”) для передруку і пересилки на СУЗ. Я залишився вивчати стан визвольної боротьби на ПЗУЗ.

“Уліян” розповів історію опозиційної групи “Далекого”. Вона виникла у Рівненській області, що у підпільній структурі мала назву краю “Одеса”. На цій території діяла група УПА “Заграва”, яку очолював “Дубовий”. “Далекий” виконував там функції референта СБ. З приходом большевиків підпілля й відділи УПА зазнали великих втрат. Знищувати повстанців військам НКВД допомагала внутрішня агентура. Так, у лютому 1945 р. загинув “Клим Савур” (“Охрім”), командир УПА-Північ. Упродовж січня – липня 1945 р. загинули референти СБ ПЗУЗ “Мітла” і “Модест”, начальник штабу УПА групи “Завихост” “Голо-бенко”, командир бригади “Помста Круг” “Крига”, відтак наступний її командир “Верховинець”, референт УЧХ ПЗУЗ “Верба”, а також понад 40 командирів УПА різних ступенів, багато окружних, надрайонних провідників ОУН, референтів СБ, політвиховників, сотні рядових воїнів УПА і членів підпілля. Крім того, ворог масово арештовував і вивозив на Сибір родини, які допомагали повстанцям.

Дії агентури загрожували самому існуванню організації. Така загроза викликала в нашому середовищі зворотну реакцію – розкривати і знищувати ворожих агентів. Там, де керівники й референти СБ були мудрими й досвідченими людьми, “чистки” проходили не так боляче й атмосфера була не такою напруженою. На жаль, так було не всюди. Референт СБ краю “Одеса” “Далекий” замість того, щоб коригувати дії працівників СБ і провідників тих земель, де не було референтів СБ, став в опозицію до керівництва краю і до керівництва визвольного руху на ПЗУЗ. Позицію “Далекого” можна було б виправдати, якби він звернувся до Проводу ОУН, Головного командування УПА з доказовими матеріалами про неправильні дії цих керівників. Але він цього не зробив, а відразу пішов в опозицію.

Провід ОУН і командування УПА намагалися погасити конфлікт на ПЗУЗ. Особливо багато зусиль доклав член Проводу “Леміш”, але навіть його авторитет не вплинув на “Далекого”. На виклики Проводу ОУН приходили “Смок”, “Дубовий”, а “Далекий” не з’явився ні разу. Найбільшою помилкою “Далекого” було те, що він відірвався від Проводу ОУН і почав діяти на власний розсуд, хоч перед своїми підлеглими й населенням твердив, що саме він, “Далекий”, діє за вказівками центрального Проводу ОУН, а не “Смок” і “Дубовий”.

Більша частина кадрів підпорядковувалася законному прововоді збройного підпілля на ПЗУЗ. У той час “Смок” виконував обов’язки провідника ОУН на ПЗУЗ, а “Дубовий” – командира УПА-Північ. “Далекого” підтримувало близько сотні підпільників, у тому числі теренові провідники “Зимний”, “Тарас”, “Підгайний”, “Крук”, “Ярослав”, “Бурлій”, “Обережний”, які до конфлікту були йому підпорядковані і довіряли як розумній і чесній людині. “Далекий” видав письмовий наказ, датований 5 грудня 1945 р., у якому закликав кадри ОУН і УПА не виконувати наказів проводу ПЗУЗ, порвати з ним зв’язки. Люди “Далекого” почали розповсюджувати листівки, організовувати публічні виступи, на яких засуджували дії керівників ПЗУЗ і закликали до непокори.

Не добившись особистої зустрічі з “Далеким”, Провід ОУН визнав його дії

розкольницькими і шкідливими для Організації й восени 1945 р. усунув його з посади референта СБ краю “Одеса”. Але й після того Провід рекомендував керівникам ПЗУЗ продовжувати спроби полагодження конфлікту. Проте опозиційний референт не припиняв своєї діяльності. Упродовж 1946–47 рр. частина його прибічників перейшла в підпорядкування керівництва ПЗУЗ. Інші загинули в боротьбі з ворогом або були захоплені живими. Коли я прибув на ПЗУЗ влітку 1948 р., то ще декілька невеликих груп “Далекого” діяли у північних районах Рівненщини (Деражне, Костопіль, Людвипіль). За всіма ознаками “Далекий” був ще живий. Пізніше я зустрічав колишніх його прихильників, які повернулись у ряди підпілля і навіть працювали на керівних постах.

Наприкінці серпня 1948 р. я встиг провести нараду з керівниками ПЗУЗ “Смоком”, “Дубовим”, “Уліяном”. Не прибув референт СБ краю “Дніпро” Петро Ковальчук – “Залісний”, бо запізно отримав повідомлення. “Залісного” ми заочно призначили референтом СБ на ПЗУЗ. Нарада відбулась у лісовій криївці Мізоцького району. Було розглянуто питання подальшої підпільної праці й визначено такі її напрямні:

- постійно проводити вишкільно-виховну роботу з керівниками та рядовими членами збройного підпілля, насамперед під час зимових місяців. Не залишати людей без духовної підтримки. На відправах і зустрічах коментувати ситуацію у світі та Україні. Навчати кадри критично аналізувати події і робити висновки. Зміцнювати взаємну довіру, ідейну єдність;

- удосконалювати виховну роботу серед молоді. Кожний керівник району чи групи повинен підібрати і вишколити двох-трьох юнаків. Спілкуватися індивідуально, не групувати у звена. У підпілля приймати не охочих, а стійких і мужніх;

- проводити виховну роботу з родинами, з якими контактуємо. Навчати їх правил конспірації при виконанні послуг для повстанців. Викривати антиукраїнські дії большевицького режиму, переконувати в необхідності нашої боротьби;

- розширювати зв'язки з українцями із СУЗ, особливо з мешканцями сіл. Проводити з ними розмови за змістом підготовленої програми, давати нашу літературу. Щоб уникнути провокацій і засідок опергруп НКВД, з'являтися несподівано, без попередньої домовленості;

- збільшити тиражі видань, призначених для СУЗ. Друкувати тільки після узгодження з проводом ОУН на ПЗУЗ. Публікувати, головним чином, матеріяли, які розкривають гнобительську суть большевицької політики, та наші програмні документи, у першу чергу такі: “Чи большевики ведуть до комунізму”, “Колоніальна політика большевиків на Україні”, “Україна помирає, хто винуватий тому?”, “Платформа УГВР”, “За що бореться УПА”, “Наше становище до російського народу”. Для місцевого вжитку літературу друкувати на циклостилях (ротаторах). Я мав очолити редакційну групу для випуску журналів “За волю нації”, що видавався до того часу, і “Молодий революціонер”, призначеного для молоді. Дописувачами могли бути всі охочі;

- постійно старатися проникати в глибину Житомирської та Київської областей. Діяти конспіративно, підбирати найпевніших із молоді, практикувати тільки індивідуальні контакти, виховувати, не давати завдань, які могли б їх передчасно деконспірувати. Перекинути із ПЗУЗ у згадані області декого з досвідчених організаторів і пропагандистів;

- дотримуватись якнайстрогіших правил конспірації, зокрема обмежити вихід з

криївок у зимові місяці. Щодо методів конспірації та протидії ворожій агентурі найбільш кваліфіковані рекомендації давав “Уліян”.

Чим більше я заглиблювався в проблеми Волині й Полісся, тим краще розумів складну історію цих земель. Тут колонізація була масштабнішою, полонізація – жорстокішою, ніж в Галичині. Наприклад, ті українські газети і журнали, які видавались у Галичині, волинська влада трактувала як нелегальні і забороняла. Така ж політика провадилася і щодо українських культурно-освітніх установ.

У 1942 р. на цих землях Тарас Боровець – “Бульба” організував партизанські відділи. У кременецьких лісах діяли повстанські відділи, що підпорядковувались ОУН під проводом А. Мельника. Коли визвольний рух став усенародним, перші й другі злились в одну Українську Повстанську Армію.

Як я вже згадував, на Волинь і Полісся було заслано численні відділи большевицьких партизанів. Крім того, тут діяла 27-ма дивізія Армії Крайової (АК) – польське партизанське з’єднання, яке вважало ці землі польськими і тому поборювало все українське, призивши до українсько-польського кровопролиття.

Усе це сплелось в один вузол. Суперечності в українському середовищі вдалося залагодити мирно. Натомість чужі сили, вороже налаштовані до самої ідеї української державності, нав’язали нам жорстоку війну. Керівники визвольного руху на ПЗУЗ не завжди вміли розв’язувати проблеми найоптимальнішими засобами. Траплялися крайнощі, були й жертви, у тому числі невинні. Щоб правильно оцінити тогочасні події, слід пам’ятати: ми вели боротьбу на своїй землі, за своє національно-державне визволення, тому всі, хто протистояв цьому законному змагання, були агресорами, загарбниками. Це вони нав’язали нам цю боротьбу.

У криївці “Уліяна” працювала друкарка Людмила Фоя – “Оксана”. Народилася вона 1922 р. у Ставищі Київської обл. Була членом комсомолу, навчалася у Київському медичному інституті. За німецької окупації вступила в ряди ОУН, працювала серед студентів. Була секретаркою провідника ПЗУЗ “Смока”. З приходом большевиків НКВД заарештувало “Оксану” й вирішило використати для агентурної роботи. Дізнавшись на допитах, що вона контактувала з підпіллям на Волині, її послали до Луцька начебто від керівника ОУН в Києві, щоб установити зв’язок. Насправді МГБ хотіло проникнути в оточення “Смока” і “Дубового” та знищити їх. “Смок” зустрівся з “Оксаною”, вислухав її розповідь і відверто сказав, що за всіма ознаками її прислало МГБ з агентурним завданням. Вона відразу розкрила всю правду. “Смок” відправив “Оксану” до Києва по цього т. зв. керівника ОУН у столиці. Йшлося про провокатора, який видав МГБ багато патріотичної молоді. “Оксані” вдалося його привезти, і він дав багато інформації про агентурну мережу в Києві.

“Оксана” залишилась у підпіллі. Я залучив її до редакційної роботи. Дівчина талановито писала нариси, оповідання на повстанську тематику. Вона допомагала готувати журнал для дітей “Юні друзі”, її твори публікувалися в журналі “Молодий революціонер”. Особливу популярність мав нарис “Повстанська торба”. Писала “Оксана” під літературним псевдонімом “М. Перелесник”.

Живучи в криївці “Уліяна”, я мав нагоду провести з “Оксаною” багато розмов про нашу боротьбу, нашу програму, а також почути її розповіді.

У 1949 р. “Оксана” й “Ат”, окружний провідник Костопільської округи, одружились. До останніх днів свого життя вона працювала як літератор. Загинула восени 1950 р. у Совпенському лісі в бою з опергрупою МВД.

“Уліян” був яскравою особистістю серед керівників підпілля на ПЗУЗ. Освічений, здібний організатор і виховник, а понад усе – чесна й добра людина. Виховував людей власним прикладом, тому й мав пошану у підлеглих. Він підібрав криївку, де я мав зазимувати. Вона знаходилась у вдови на хуторі, що стояв на межі Гоцанського і Костопільського районів. Мені довелося провести виховну роботу з членами родини, у якої була криївка. До господарів хати часто навідувалась опергрупа МВД, щоб після засідок погрітись, а то й поспати перед ранком. Тепер виникла потреба навчити їх не нервуватися через появу большевиків.

Господарями криївки були надрайонний провідник Костопільщини “Микола”, його референт СБ “Кнопка” та бойовик “Чмелик”, родом із Сокальщини. Два перші походили з навколишніх сіл. Усі вони зустрічалися та проводили бесіди з українцями-східняками, які проживали на цьому терені. Розповідали мені про цікаві діалоги з ними. Найчастіше їхні співрозмовники висували заявлене большевицькою пропагандою звинувачення, ніби ОУН і УПА співпрацювали з німецькими окупантами. Наші радили їм розпитати місцеве населення про бої УПА з німецькими окупантами тут, на Волині і Поліссі, про розстріляних німцями 1943 р. в Рівному 43-ох членів ОУН та її прихильників, про розгром німецьких гарнізонів, адміністрації та звільнення від ворога цілих районів. “Ви люди освічені. Зібравши факти, самі зможете зробити належні висновки і дізнатися правду, хто ми і за що боремося”, – говорив “Кнопка”.

Ще восени 1948 р. я зустрівся з кількома вчителями зі східних областей, які працювали на Волині. Двоє з них мою розмову сприймали мовчки, видно було, що страх паралізував їхню здатність мислити. Не відомо, кого вони більше боялись, – нас чи МГБ, коли завтра там узнають про наші відвідини. Третя вчителька була більш самовпевнена. Вона мала років 25, звалася Анною. Була комсомолкою, українкою, але російськомовною. Розмову з нею я зосередив на двох питаннях: чому ми боремося проти большевицького режиму і чому боремося саме за Українську самостійну державу. Анна слухала уважно, під кінець запитала: “Яка гарантія того, що ваша партія, виборовши владу, створить кращу для народу систему, ніж радянська?” “Ми боремося і гинемо не за владу, а за здобуття Української Самостійної Соборної Держави, – пояснив я. – За владу можна боротися тільки у власній суверенній державі. А в нас, українців, її ще немає. УСССР не є українською державою, лиш провінцією Російської імперії під назвою СРСР. Україною править не український уряд, а губернаторське правління, яке слухняно служить інтересам Росії. У нас український поет навіть вірш “Любіть Україну” не може написати: Москва кваліфікує це як злочин. Систему політичного й економічного устрою суверенної Української держави будете вирішувати ви і мільйони таких, як ви, громадян України. Це тема обширна, і колись ми продовжимо розмову про це”, – сказав, закінчуючи бесіду.

Згодом “Микола” і “Кнопка” декілька разів зустрічалися з Анною. Вона ставила багато запитань, сперечалася. Помітно було, що в неї формувались антибольшевицькі погляди, бо й сама дійсність сприяла цьому. Щойно потім почало просинатись національне почуття. Над вихованням Анни варто було потрудитися. Ми вирішили привести її на два дні до криївки. По-перше, там можна було у спокійній обстановці подискутувати. По-друге, ми хотіли показати, у яких умовах живемо, працюємо, боремося.

Невдовзі Анну за її згодою привезли до криївки, очевидно, із зав’язаними очима. У розмовах я порушував такі питання: Чому нашому народові потрібна українська

суверенна держава? Чому Україну не влаштовує статус радянської республіки, невід'ємної частини ССРСР? Чому необхідно боротися за цю державу нелегальними і збройними методами?

Чи можливий союз України з Росією на платформі, нав'язаній Москвою? Якими були наслідки Переяславського договору між Україною і Росією 1654 р.?

Большевики будують комунізм чи розширюють і зміцнюють Російську імперію?

Ми аналізували політику большевиків щодо України, зокрема захоплення української території в 1918 р. збройними силами большевицької Росії; українізацію та її завершення (доля Хвильового, Шумського, Скрипника); фізичне винищення української інтелігенції; голод 1932–1933 рр.; масові розстріли 1937–38 рр.; окупація ЗУЗ; боротьба проти українського національно-визвольного руху; масова депортація українців до Сибіру; русифікація під маскою советизації.

У бесідах я наголошував: усі колонізовані народи світу взяли до зброї. У їхніх визвольних змаганнях домінує національна ідея. Чому ж боротьбу цих народів за державну незалежність большевицька влада називає національно-визвольною, а нашу боротьбу за ці ж ідеали називає бандитизмом?

Незабаром Анна вирішила повернутись у Дніпропетровськ. Ми поблагословили її на дорогу. Анна дала адресу своєї знайомої, на яку можна було писати. Улітку 1949 р. я відіслав Анні листа з проханням приїхати. Вона не приїхала. Пізніше її сестра повідомила, що Анну заарештували і засудили за “співпрацю з бандерівцями”. Що стало причиною арешту, невідомо.

До лютого 1949 р. було спокійно, масових облав не було, хоча рейди, засідки опергруп стали постійним явищем. У перших числах лютого мої бійці вийшли на зв'язок із “Птахом”, який зимував окремо з місцевими бойовиками. Хлопці повернулись і привели... “Марічку”. Глянувши на неї, я зрозумів: трапилося щось страшне. Лице було змарніле, бліде, аж сіре. Вона розповіла, що сталося.

Після того, як я розпрощався з “Марічкою” на Львівщині, вона мешкала в родині наших прихильників на Самбірщині, Ходорівщині, постійно змінюючи місце проживання, щоб уникнути арешту. Хоч у дружини були документи переселенки, при детальній перевірці, яку проводили органи МГБ, вони не гарантували безпеки. Живучи в постійних поневіряннях, ховаючись від частих облав і перевірок населення, “Марічка” 18 жовтня народила сина. Назвала його Тарасиком. Перебувати в чужих людей з немовлям стало ще складніше. Порадившись із мамою, вирішила примістити дитину у своїй родині.

Дружина подалась у моє родинне село Олесин Козівського р-ну Тернопільської обл. до сестри Поліни. Сестра прийняла її без застережень. Там, а також у селі Геленка того ж району “Марічка” перебула до 19 січня 1949 р. У той день вона домовилася зустрітись з батьками у Львові. Приїхавши, побачилася з сестрою Олесею. Та передала їй листа від мене, що прийшов на домовлену адресу. Місце, де дружина зустрічалася з сестрою, знала також “Зоя”, яку заарештували в 1947 р. на Закерзонні.

“Марічка” вже мала виходити з хати, як з'явилась “Зоя”. Привітались, і вона попросила “Марічку” вийти з нею на вулицю поговорити. На вулиці емоційно схопили їх і запхали в машину, що дожидала біля тротуару. Привезли в управління МГБ. Там розмова була однозначна: повернутись у підпілля і переконати мене, щоб погодився на співпрацю з ними. Тоді, мовляв, усе вам пробачиться й заживете щасливо. “Марічка” побоялася, що МГБ навіть без її участі зможе прокласти стежку до мене з допомогою адреси, яку в неї знайшли. Вибравши менше зло, дружина

погодились іти до мене “намовляти, переконувати”. Через місяць повинна була повернутись до цього кабінету і доповісти. Якщо не повернеться, то вони все одно знайдуть нас, повбивають, а потім візьмуться за дітей і родину.

Опинившись за тюремною брамою, “Марічка” кинулась у першу чергу рятувати дитину. Можна собі уявити душевний та фізичний стан жінки-матері, переслідуваної, гнаної ворогом, яка втратила першого сина, а тепер може втратити другого. Йому ж усього три місяці! Схопивши Тарасика, дружина разом зі своєю сестрою Стефою поїхала до моїх родичів. Подумки “Марічка” вибрала мою двоюрідну сестру Анастасію Мартиновську, з якою познайомилася під час попереднього перебування в Олесині. “Хоч би погодились, хоч би не відмовила зі страху перед МГБ”, – тривожилася Марічка. Анастасія жила зі своєю матір’ю, восьмирічним сином і своїм чоловіком Феліксом, який у 1945 р. повернувся з німецького полону в Освенцімі хворим на туберкульоз легенів. Хоч у цих людей вистачало свого горя, вони наважилися прийняти дитину.

Після цього “Марічка” подалася на Волинь. Через кілька днів зустрілася з “Птахом”, розповіла йому, як була заарештована і з якою умовою звільнена. Після всіх цих жахливих митарств вона нарешті опинилася в мене.

Для нас це був черговий, але далеко не останній удар. Я зрозумів, що тепер МГБ кине свої війська на облави і пошуки моєї криївки, хоч викрита адреса була в сусідньому, Костопільському районі. “Марічці” я довіряв беззастережно і не сумнівався, що вона розповіла правду. Попросив її описати все до найменших дрібниць, і передав інформацію своїм верхникам з першою весняною поштою. Повідомив про це “Полтаву” і “Горнового”.

Наступила друга половина березня. Ми ждали акцій МГБ. Попередили господарів, аби строго дотримувалися умовних сигналів. Нараз одного дня почули домовлений стук: “Опергрупа зближається”. Через деякий час залунала російська мова, грюкіт. Значить, шукають. У напруженні минуло години дві, відтак усе затихло. Прозвучав сигнал господарів: “Відійшли”. Увечері дізнались про перебіг обшуку. Господиня розповіла, що в селах і лісах повно ворожого війська. Усюди шукають кривок. Облави все ще тривали, емгебісти по два-три рази обнишпорили одне й те ж господарство, але нічого не знайшли.

Надвечір 23 березня господиня повідомила болючу вістку. У селі Матіївці знайшли на городі крийку підпільників. Їх було четверо, усі застрелились. Перед смертю ще й співали. Ми відразу здогадалися, що то була група “Птаха”. Разом з ним загинули “Буква”, що прибув з нами із Закерзоння, та два місцеві бойовики – “Стецько” і Василь Довгалець із с. Мощони, 1928 р. нар. Для мене це був страшний удар. Я втратив друга й помічника, з яким пройшов важкий шестирічний шлях боротьби від Закерзоння до Волині.

Мирослав Сорока – “Птах” народився 1922 р. в с. Се-лиська біля Перемишля. Закінчив 6 класів гімназії. У віці 15 років став членом Юнацтва ОУН, тоді ж був заарештований польською поліцією. Як неповнолітнього його звільнили, побивши до нестями. 1940 року, після виклику в НКВД, перейшов німецько-большевицький кордон і став працювати у клітинах ОУН в Любліні. У серпні 1941 р. повернувся до рідного села, провадив там громадську роботу. 1944 р. у складі сотні “Бурлаки” здійснив рейд Карпатами. Повернувшись із рейду, перейшов у мою групу як шеф зв’язку, командир боївки і секретар. Був розумним, інтелігентним, коректним у стосунках з іншими підпільниками. Повністю віддавався своїй роботі. Мав дружину

під псевдо “Перелка”, родом із с. Станіславчик на Перемишльщині, і донечку. “Перелку” разом із сім’єю виселили під час акції “Вісла” у глибину Польщі. Батьків “Птаха” вивезли до Сибіру ще в 1940 р. Батько там помер, а мати три рази втікала із заслання, три рази її ловили і відправляли назад. Була у “Птаха” сестра Павлина, інвалід на ногу. Працювала спеціальним кур’єром у моїй групі, розвозила підпільну літературу. У вересні 1947 р. в м. Єленья Гура Павлину заарештували разом з “Малушею”. Польський УБ передав їх НКВД. Обоих засудили в Києві на 25 років. На волю Павлина вийшла в 1956 р. Отака історія родини Сорок.

Коли МГБ серед загиблих ідентифікувало особу “Птаха”, то зрозуміло, що десь недалеко перебуваю і я. Тепер облови й обшуки набрали ще більших масштабів. З’явилося начальство і спеціалісти з Києва. Головну увагу ворог зосередив на селах, розташованих поблизу Костопільського району. Родина, яка надавала нам притулок, ставала нервуватися. Ми вирішили покинути криївку і подались у Совпенський ліс. Було ще холодно і мокро.

Упродовж зими, крім вишкільної роботи з хлопцями, я займався редагуванням матеріалів для журналу “За волю нації” та перших номерів журналу для юнацтва “Молодий революціонер”. Марічка друкувала їх на машинці, після чого видання треба було розмножувати і розповсюджувати. У лісі, хоч було й незручно, готував звітні матеріали з ПЗУЗ для Проводу і ГОСПу, щоб відправити весняною поштою.

У лісі я зв’язався з надрайонним “Миколою” та окружним Костопільщини “Слюсарем”, уродженцем Закарпатської області. “Слюсар” відзвітував про ситуацію в окрузі. На ту пору місцеві клітини (надрайони, райони) не були повністю укомплектовані кадрами, багато людей загинуло. Організовані групи підпільників діяли, головним чином, у південних районах (Костопіль, Деражне, Бережне, Степань). Менші групи діяли в північних районах (Сарни, Рокитно, Дубровиця, Володимирець, Зарічне). Упродовж зими втрати були незначні.

Важливу роль у житті округи відігравала наша підпільна друкарня, яку після мого приходу на ПЗУЗ вдалось організувати завдяки “Вівчареві” й “Слюсарю”. “Слюсар” доповів, що для СУЗ протягом зими надруковано статті та брошури “П. Полтави”, “Горнового”, а також “Платформу УГВР”. Усе було готове до відправлення. Ми визначили матеріали і тираж, які в майбутньому друкуватимемо саме для СУЗ.

Я докладно розпитав “Слюсаря” про теренових керівників із групи “Далекого” з наміром установити особистий контакт із ними. Написав листівку до всіх тих, хто ще залишався у цій групі, із закликом повернутись у ряди організованого підпілля. Поцікавився, як діє лінія зв’язку між Костопільщиною і Житомирською областю. Роботою на цій лінії керував “Богдан”, людина працювита, хоч і хвора на туберкульоз. Я викликав його на зустріч, щоб довідатися про умови праці. Він виявився небагатослівним, але діловим. Я запитував, скільки точок зв’язку діє між Костопільським і Новоград-Волинським районами; скільки осіб обслуговує їх; чи надійні ці люди; де і в яких умовах переховується пошта і пакети літератури; де перебувають зв’язкові; яким чином контактують з населенням тощо. Як я довідався, відстань між крайніми точками становила 3–4 нічні переходи. “Богдан” не раз переносив пошту від першого до останнього пункту. Зиму перебували, як правило, у криївках у населених пунктах. Почувши частий кашель “Богдана”, я запропонував йому змінити вид занять: мовляв, часті переходи з великим вантажем шкодять його здоров’ю. Запропонував роботу в техзвені. “Богдан” категорично відмовився. Так він і загинув на цьому посту, попавши в засідку опергрупи МВД, мабуть, того ж року.

У квітні прийшла пошта від “Уліяна”, а з нею – вістка про загибель 8 лютого 1949 р. “Смока” у криївці в с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл.

Микола Козак – “Смок”, (“Вівчар”) народився 1914 р. в с. Рахиня Долинського р-ну Івано-Франківської обл. У лави ОУН вступив іще 1934 р., будучи учнем гімназії. У 1937 р. за революційну діяльність поляки засудили його до ув’язнення. Із тюрми вийшов після окупації Польської держави в 1939 р. У 1941–42 рр. працював окружним провідником на Вінниччині, у 1943–44 рр. – референтом СБ ВО “Заграва”, у 1945 р. – референтом СБ у Проводі ОУН на ПЗУЗ, а з середини 1945 р. до середини 1948 р. виконував обов’язки провідника ОУН на ПЗУЗ. Вінис на своїх плечах увесь тягар боротьби з агентурою МГБ.

Виникла потреба побачитися з “Уліяном”. Я забрав “Марічку” і подався до нього. Через кілька ночей ми зустрілися, проаналізували ситуацію, яка склалась після зими, відіслали пошту до Проводу. Оскільки я постійно прагнув поживавити роботу, спрямовану на поширення наших впливів на СУЗ, то доручив “Уліянові” створити лінію зв’язку, що проходила б з районів південної Рівненщини (Мізоч – Острог) до північних районів Кам’янець-Подільської (тепер Хмельницької) області (Славута – Шепетівка). Лінія мала слугувати для транспортування і розповсюдження нашої літератури в суміжних районах СУЗ. Групу зв’язківців цієї лінії очолив співробітник “Уліяна” “Мороз”, людина з досвідом пропагандивної роботи. “Мороз” влаштував собі базу в Славутському р-ні і звідти розповсюджував наші видання, використовуючи пошту і дівчат, яких організував для розвезення друкованої продукції всіма видами транспорту. Бували й невдачі, бо МГБ посилювало перевірку пасажирів.

Від “Уліяна” ми подались на північний захід Рівненщини, щоб перейти у Волинську область. Там я планував зустрітися з тереновими провідниками, провести вишколи. Під час дороги мав зустріч з “Атом”, який у той час очолював техзвено і друкарню на Костопільщині. Мені не вдалося встановити його імені та прізвища. Він був інтелігентною людиною років сорока, колись учився в духовній семінарії. Поговоривши про роботу в друкарні, “Ат” яскраво розповів про бої відділів УПА, про побут повстанців. Я був радий, що зустрів ще одного співредактора підпільних журналів, просив, щоб описував усе, що знає про повстанське життя.

Тут я ще раз попрабував нав’язати контакти з людьми “Далекого”. Написав листівку, у якій виклав позицію Проводу ОУН, Головного командування УПА та УГВР і запевнив, що ніхто з людей, які підпорядкувались “Далекому”, не буде покараний, якщо перейде на бік керівництва ОУН на ПЗУЗ. Написав записку і до “Далекого”, але відповіді не отримав. Зате рядові члени з його групи приєднувались до нас, бо ми знали одні одних із перших днів повстанської боротьби.

Ми попрямували у Волинську область, де базувався командир “Дубовий”. Він повідомив мене запискою, що збирається на зустріч до провідника “Леміша”. Отже, я мав поспішати, щоб зустрітися з ним до відходу і передати свіжу інформацію для “Леміша”. По дорозі затримались у криївці “Назара”, командира зв’язкових ліній між Рівненською та Волинською областями, а також від ПЗУЗ до Проводу ОУН. Колишній чотовий УПА, він був природженим керівником, вирізнявся працьовитістю: керував зв’язками, займався закупівлею паперу, забезпечував харчами, будував криївки. Користувався авторитетом серед підпільників і серед населення. Він мав зв’язки з людьми “Далекого”, і через нього я передавав свою листівку.

Одного разу “Назар” приніс листа від надрайонного Клеванини “Зінька”, що підтримував “Далекого”. Як повідомлялося в листі, ще восени 1948 р. “Далекий”

загинув або потрапив до рук ворога. “Зінько” висловив бажання своє і всієї групи перейти в підпорядкування проводу ОУН на ПЗУЗ. Я відразу відповів “Зінькові”, що його пропозицію приймаємо, що не збираємось притягати будь-кого з них до відповідальності і вважаємо їх рівноправними членами ОУН і УПА. Їм наказували діяти на тих теренах, на яких діяли дотепер, підпорядкуватись тим клітинам ОУН (район, група), на території яких перебувають, і виконувати накази своїх зверхників. “Зінько” залишався на своєму посту і мав підкорятися окружному провідникові “Слюсарю”. Крім того, я доручив “Зінькові” передати мого листа “Будькові” – окружному провідникові ОУН на Житомирщині, який пристав до “Далекого”, і допомогти йому зустрітись зі мною або хоч письмово сконтактувати. Мене особливо цікавили “далеківці” (так наші називали тих, хто до 1949 р. підпорядковувався “Далекому”), які діяли на СУЗ. Вони були менш поінформовані про конфлікт і вважали, що підкоряються справжньому Проводові визвольної боротьби.

У зв’язку з тим, що люди “Далекого” поводитись не завжди конспіративно, були підстави гадати, що у їхнє середовище МГБ впровадило свою агентуру. Тому я наказав “Слюсареві” не змішувати наших людей із ними: нехай до певного часу діють окремо, але під нашим керівництвом; а також не проводити жодних перевірок, бо це викличе паніку. Так ми й вчинили. Більшість далеківців були стійкими революціонерами і загинули в боях із ворогом.

Ще перед відходом до “Дубового” я зустрівся в лісі з двома юнаками, вихованцями “Назара”, які жили легально. Хлопці віком 17–18 років виявилися сформованими патріотами, готовими до діяльності в лавах підпілля. Та й не диво: вони зростали в атмосфері повстанської боротьби проти німецьких і російсько-більшевицьких окупантів, бачили, як по-геройськи борються й гинуть у боях повстанці. Вони були свідками жорстокого знущання ворогів над народом, масових арештів і вивозів на Сибір, насильного створення колгоспів. Я старався закріпити в хлопців непохитну впевненість, що боротьба за Українську самостійну суверенну державу – це боротьба за життя українського народу, української нації і що в цих умовах наші методи боротьби єдино можливі і єдино правильні. Практичні вказівки щодо роботи і поведінки давав їм “Назар”.

Прибули зв’язкові з Луцької округи “Лебідь” і “Лемко”. Крім них, нас проводжав “Назар” зі своїми двома бойовиками. Ми всімох вирушили в дорогу. Йшли мокляками, втомилися, але з останніх сил поспішали, щоб затемна переправитись через річку Стир. Переправа через ріку була завжди для нас складною справою, бо ми з “Марічкою” не вміли плавати, а крім того, на переправах опергрупи часто робили засідки. Зупинились, визначили збірний пункт на випадок засідки. “Назар” встановив порядок підходу до річки: “Назар”, “Лебідь”, та “Орлик” ідуть першими, а на деякій відстані – я, “Марічка”, “Савка” і “Лемко”. Посувалися тихо й обережно. Нараз спалахкотіла ракета, затаракотіли автомати. Ми залягли. Передня наша стежа – “Назар”, “Лебідь” та “Орлик” – відповіла автоматною чергою. Вони прийняли вогонь на себе, щоб дати нам можливість відступити. Учотирьох ми вийшли з-під вогню і попрямували до лісу, з якого вийшли вчора ввечері. Літня ніч коротка, тому необхідно було йти форсованим маршем. Найбільше виснаженою була “Марічка”, але й вона збрала останні сили і долала разом з нами важкий шлях. Уже засвітла ми добрали до лісу.

Надвечір прийшли до криївки “Назара” з надією, що він теж сюди прийде, якщо буде живий. Так і сталося: через кілька днів з’явилися “Назар” та “Орлик”. “Назар”

був поранений у м'яз руки. Лікувала його “Марічка”. Та він не чекав, поки рана зовсім заживе, і ходив на контакти з підв'язаною рукою. “Лебідь” залишився в іншому місці лікувати рану в плечі.

Наступного зв'язку до “Дубового” треба було чекати місяць. Тим часом я ще раз зустрівся з “Атом”, уточнив, як проходить друкування літератури для СУЗ, скільки вже відправлено на схід. Несподівано для мене “Ат” попросив дозволу на одруження з “Оксаною”. Я благословив їх.

Незважаючи на небезпеку засідок, ми знову готувались до маршу на захід, знову мали прямувати до цієї злочасної річки Стир. До нас прибули зв'язкові з-за Стиру, з Луцького району. Через річки переправлялись ми не раз у різну пору року й по-різному: убрид, дерев'яним, надувним човном. Бувало й таке, що лізли в річку, розбиваючи крижинки льоду. Остання засідка внесла деяку тривожність. Справа ще й у тому, що “Лебідь”, відступаючи під кулями і відстрілюючись скинув наплічник, у якому була друкарська машинка, з якою я не розлучався, і мої рукописи. Мій почерк МГБ знало і таким чином установило б, що я пробиваюсь у Волинську область і прагну переправитись через Стир. Значить, доцільно робити засідки. Йшлося, звичайно, не про мене самого: полюючи за мною, МГБ створювало труднощі для праці місцевим підпільникам, а нерідко це призводило й до жертв. Тому я старався якнайменше контактувати з населенням і втаємничувати в напрями своїх маршрутів та місця постою. Та все ж час від часу в руки ворога попадала небажана інформація.

Зв'язкові, що прибули за нами, раніше мали свій надувний човен, але минулого місяця також влізли на засідку, будучи вже на воді. Самі врятувались, але човен пропав. Усе ж повстанці народ винахідливий і сміливий. Засідки засідками, а працювати треба. На цей раз нас переправили за допомогою надувних гумових камер і закріпленої на них дошки.

Провідник Луцького надрайону “Дем'ян” відпровадив мене до криївки “Дубового”, яка була в с. Гірко-Полонка. “Марічку” поселили з дівчатами-підпільницями. “Дубового” я не застав: він, не діждавшись мене, відійшов на зустріч з провідником “Лемішем”.

Криївка “Дубового” складалася з двох кімнат. Найціннішим, що я там побачив, була доволі солідна бібліотека. На той час у криївці працювала тільки друкарка “Ганна”. Опинившись у таких сприятливих умовах, я старався підготувати матеріяли для майбутніх статей. Через деякий час районний “Антон” привів до криївки “Марічку”. Вона допомагала мені у складанні анотацій до необхідної літератури.

Нарешті з'явились і господарі криївки – “Дубовий” і “Катерина”. З “Дубовим” я познайомився на минулорічній зустрічі. Його дружину бачив уперше. Дубовий не зустрівся з “Лемішем”, бо унаслідок загибелі зв'язкових обірвався зв'язок. Оскільки відновлення зв'язку затягнулося, він вирішив перезимувати на своєму терені.

Після появи “Дубового” з його бадьорою вдачею життя в криївці пожвавилось. Щодо принципових питань ми відразу знайшли спільну мову, але наші погляди на політичну тактику деколи розходились.

Ми продовжували обговорювати процес боротьби на ПЗУЗ. “Дубовий” надавав перевагу всьому, що було пов'язане з УПА. Він був одним з її творців і командирів. Пережив усі етапи становлення Армії: виникнення, військовий вишкіл, забезпечення зброєю та військовим спорядженням, організацію підстаршинських та старшинських шкіл, санітарної та господарської служб, створення різно-профільних майстерень і

промислів. “Дубовий” брав участь у переході фронту, у боях із німцями, большевицькими партизанами, польськими терористичними ватагами, у тому числі в одному з найбільших боїв УПА проти кількох дивізій НКВД під Гурбами у квітні 1944 р. “Дубовий” розповідав про перебіг цього бою так емоційно, наче заново переживав його.

Тоді проти заблокованих у кременецьких лісах відділів УПА большевики кинули танки, літаки, артилерію, мінометні підрозділи. Ворог замкнув кільце, завоювавши села Гурби, Мости, Святе та інші на лінії Обгів – Острог – Шумськ – Кременець. Запеклі бої відбувалися неподалік лісу в селах Антонівці, Забара, Андрушківка, Обгів. 23 квітня 1944 р. ворог почав звужувати кільце. Курені УПА під командуванням “Сторчана”, “Лиха”, “Мамая”, батарея командира “Ворона”, підрозділ мінометників зайняли позиції на узліссі. Командир “Ясень” обходив позиції, вносив корективи в розташування вогневих точок. Те саме робив “Дубовий” на своєму відтинку. На той час у штабі з’єднання УПА перебував член Проводу Василь Кук – “Леміш” і керував усією операцією.

24 квітня, о 7-й годині, після обстрілу лісу з гармат, танків та мінометів ворог розпочав з усіх сторін наступ. Повстанці мовчали, поки червоні не наблизились, тоді вдарили з усіх видів зброї. Перша і друга лінія противника були скошені прицільним вогнем. Від сіл Черняви і Хинівки в наступ пішли ворожі танки. Прямою наводкою вдарили наші гармати й протитанкові рушниці. Три танки було підбито, інші повернули назад.

Упродовж дня повстанці героїчно відбивали атаку за атакою. Щойно ніч принесла передишку, яку наші бійці використали для прориву кільця. Прорвавшись, відділи звели ще кілька боїв з гарнізонами військ НКВД і подалися на Полісся. Большевики недорахувалися понад сотні бійців. Зазнали втрат і відділи УПА, але ворогові не вдалося нас заблокувати.

Спілкуючись із “Дубовим”, я хотів більше довідатись про причини і перебіг українсько-польського конфлікту на Волині.

“Щодо загострення українсько-польських відносин не скажу нічого нового, – сказав “Дубовий”. – Факти, що стали причиною цього, відомі. Неприязнь між українцями і поляками накопичувалася віками, ще з часів, коли значна частина української території опинилася під польською окупацією. На наші землі ринули польські поміщики з челяддю і військовими гарнізонами, маси колоністів. Від того часу в Україні запанували поляки, всіляко експлуатуючи українців. Козацькі повстання проти окупантів охопили також Волинь і Полісся. Отже, українське населення цих земель із покоління в покоління жило в атмосфері постійної борні з поляками. Навіть тоді, коли Волинь і Полісся входили до складу Російської імперії, польські поміщики були другою гнобительською силою. Після відновлення в 1919 р. своєї державності Польща загарбала Західну Україну і з особливою інтенсивністю стала колонізувати й полонізувати саме волинські землі, населяючи вихідцями з корінної Польщі. Міста заповнили польські чиновники, школи – польські вчителі. Виховані в дусі ненависті та зневаги до українців, вони стали активним знаряддям окупаційної влади у гнобленні українського населення.

Під большевицькою та німецькою владою, – провадив “Дубовий”, – поляки, хоч і самі попали під окупацію, не змінили свого ворожого ставлення до українського народу та його боротьби за свою державність. Західну Україну далі вважали територією Польщі. Ті з поляків, які служили в большевицькій та німецькій

адміністрації, поліції, використовували всяку можливість, щоб руками окупантів знищувати наших людей. Створені на Волині й Поліссі збройні загони та боївки АК, НСЗ разом із цивільними бандами стали грабувати, убивати патріотично налаштованих українців. Еміграційний уряд створив на Волині спеціальний орган – Делегатуру, яка керувала антиукраїнськими акціями. З появою большевицьких партизанів польське підпілля і населення почало співпрацювати з ними, головним чином, у боротьбі проти українців. Тим самим польська сторона приєдналася до інших ворогів нашого народу – німців і большевиків.

Наведу декілька прикладів, – мовив далі “Дубовий”. – У вересні 1943 р. польський партизанський загін напав на українське село Руда, замордував 12 його мешканців і спалив частину села.

На початку жовтня 1943 р. польська озброєна банда вчинила жорстоку розправу над 22 українцями села Замостя на Володимирщині. Кількома днями пізніше в Горохові польські карателі на німецькій службі без слідства і суду повісили на телефонних стовпах 50 заарештованих українців. Такі акції терору відбувалися в багатьох селах і містах Волині.

До загострення українсько-польських відносин спричинився ще й такий факт. Щоб помститися за дії большевицьких партизанів, з якими співпрацювали поляки, німці почали масово розстрілювати українців, палити села. До цієї катівської роботи змушували й українську поліцію. Та відмовилась. За непослух гітлерівці розстріляли у червні 1943 р. у Здолбуніві 12 українських поліцаїв. Тоді керівник ОУН на ПЗУЗ наказав усій місцевій українській поліції (близько 5 тисячам осіб) перейти зі зброєю і спорядженням до лав УПА. Німці в поспіху організували поліцію з поляків. Запаморочені ненавистю до українців, вони разом із німецькими поліційними загонами кинулись на українські села. Почалася різня. Ми стали озброювати наших селян та організовувати самооборону. Узявши в руки зброю, розлючені українці не тільки оборонялись, але й наступали, мстилися за своїх братів, сестер, дітей, жінок. Хоч провід ОУН на ПЗУЗ та командування УПА-Північ старалися тримати ситуацію під контролем, їм це не вдавалось. Боротьба ставала дедалі запеклішою. Щоб уникнути невинних жертв, полякам було рекомендовано не встрявати в німецько-большевицьку боротьбу проти українців і виїжджати на батьківщину, до Польщі.

Не навчила поляків історія, що не можна на чужій, завойованій землі безкарно знущатись над її народом. Рано чи пізно наступить час розплати. Протипольські виступи на Волині спровокували самі поляки своєю політикою, спрямованою на повторне загарбання Західної України. Може, тепер, опинившись під російсько-большевицьким пануванням, опам’ятаються і перестануть прагнути чужого”, – закінчив “Дубовий”.

Наближалась зима. Ми відійшли в Сенкевичівський район. В одному з тамтешніх сіл для нас була приготована криївка. Супроводив нас районний “Дорош” та його бойовики “Борис” і “Тиміш”. По дорозі зупинилися в с. Несвіч. “Марічка” там залишилась, а я подався на відправу-нараду з керівниками Луцької округи.

На Волині в цей час була в розпалі насильницька колективізація. При цьому влада застосовувала ті ж методи, що й у всій Україні та за її межами. На заможніших накладали такі непосильні податки, що, виплативши їх, сім’ї довелося б помирати з голоду. До того ж людям постійно погрожували вивозом у Сибір із тавром куркулів. Тому ця категорія селян швидко ламалась і вступала до колгоспу. Бідняки й середняки

чинили запеклий спротив колективізації. Їх саджали на кілька діб до пивниці, держали без їжі й води, били, погрожували Сибіром, поки вони не погоджувалися підписати заяву про вступ до колгоспу. Після того забирали в селянина реманент, худобу, зерно. Усе це зводили і звозили на колгоспний двір. Кинуте під відкритим небом господарське знаряддя ржавіло, ненагодована худоба ревла. Але большевицьких чиновників це не хвилювало. Головне, що вони зламали спротив селян, “виграли битву за побудову соціалізму”. На Волині одночасно з колективізацією влада проводила ще й ліквідацію хутірнього господарства, зганяла людей зі своїх домівок у села, бо так зручніше було тримати населення під наглядом.

На зустрічі з керівниками підпільних груп було проаналізовано ситуацію, що склалася в результаті колективізації; розглянуто становище з підпільними кадрами, яких ставало щораз менше. Основними завданнями було визначено такі: посилити конспірацію; підбирати молодь і вишколювати її; проводити виховну роботу серед наших симпатиків, зустрічі зі східняками, поширювати серед них нашу літературу. Я прокоментував розвиток міжнародних подій, обґрунтував доцільність нашої боротьби, дав вказівки щодо конкретної роботи з кадрами. Говорив також про тактику агентури МГБ та заходи протидії з нашого боку.

Я повернувся до криївки, де мав зимувати. Вона була нова, маленька, мала вхід із комірчини. Як і в кожній криївці, найвразливішим місцем були продухи, необхідні для циркуляції повітря. Вони мусили бути відкритими, і ворог це знав.

Невдовзі “Дорош” дістав друкарську машинку, радіоприймач і дещо з літератури, потрібної мені для праці. Радіо було необхідне не тільки для того, щоб самим бути в курсі подій. Я постійно редагував інформаційні огляди міжнародної ситуації для підпільників. Хотів, аби повстанці не обмежувалися побутовими справами і мали об’єктивну інформацію про все, що відбувається у світі і в Україні, щоб відчували, що поряд з ними керівники. Крім того, при зустрічах із населенням бійці могли повідомити новини, не спотворені большевицькою пропагандою.

Ще потрібнішою була друкарська машинка. Надруковане розмножували в техзвенах на цикльостилі і розповсюджували серед людей. Без поширення політичної інформації, без постійного “випромінювання” революційного духу така політична організація, як наша, жити не могла.

Через деякий час прибула “Марічка”, і ми приступили до інтенсивної праці. Я відредагував зібрані в дорозі матеріали для свіжих чисел журналів “За волю нації” і “Молодий революціонер”, склав звіти, огляди подій і життя на ПЗУЗ. “Марічка” безперервно передруковувала все це на машинці, деколи помагала і в редакторській роботі.

З нами постійно був місцевий бойовик “Тиміш”, який знав зв’язки до інших керівників і груп підпільників. Я прибув на Волинь уже в таку пору, коли ходили тільки вночі і то лише змінними стежками. Доводилося весь час держати при собі зв’язкового.

Господарі, у яких ми жили, були добрими людьми, патріотами. Узагалі, наші селяни, які погоджувались на побудову криївки у своїй садибі, – герої. Вони ризикували волею, а то й життям усієї сім’ї. В один ряд із ними можна поставити й тих людей, які допомагали харчами, робили покупки та виконували всякі інші послуги для повстанців.

“Дорош” і “Борис” декілька разів відвідували нас. У них була готова нова криївка для зимівлі, і я настоював, щоби вони якнайшвидше перебралися до неї, бо криївкою в

Несвічі користувались давно і сексоти могли вистежити приблизне місце квартирування зв'язкових. Крім того, хлопці, повертаючись до криївки, наткнулися пізньої ночі в сусідньому хуторі на дівчину-комсомолку та ще й зробили дурницю – попередили її, щоби нікому не говорила про те, кого і де бачила. Саме попередження вказувало на те, що цей район для повстанців має важливе значення. Я насварив хлопців за таку необачність і наказав негайно покинути стару криївку.

Тим часом я одержав пошту від “Уліяна”. Він повідомляв, що в листопаді 1949 р. в Совпенському лісі загнули окружний провідник “Слюсар” і надрайонний “Микола”, з яким я зимував у Гощанському районі. Мабуть, сексот вистежив їхнє місце постою, бо загін емведистів оточив їх. Пробиваючись з оточення, “Слюсар”, “Микола” та ще один бойовик загинули, інші прорвалися. Смерть “Слюсаря” і “Миколи” була для мене дуже дошкульною. На них трималася робота в окрузі, друкарня, зв'язки з Житомирською областю.

Наступив 1950 рік. Ми готувалися зустріти Різдво Христове. Хоч у підземеллі важко справляти свята, але ми завжди їх відзначали. Якусь частину святкового настрою вносила родина, у якій ми жили, а решту доповнювали ми своїми спогадами про святкування в родинному колі та в перші роки боротьби.

Та радіти нам не довелось. Напередодні Різдва господарі повідомили, що в Несвічі викрили криївку і троє повстанців загинуло. Родину заарештували. Наступного дня дізналися про деталі. Опергрупа емведистів оточила хутір. Хлопці вискочили запасним виходом на поверхню і почали відстрілюватись. “Борис” упав відразу, прошитий кулеметною чергою. “Семен” і “Дорош” прорвалися. Під час погоні загинув “Семен”. “Дорош” добрався до сусіднього хутора, схопив коня і поскакав у напрямі лісу. Ворожа підмога перетнула йому дорогу і важко поранила вершника й коня. Після короткого бою “Дорош” дострелив коня й останнім набоем обірвав своє життя. Отак до книги пам'яті було записано імена ще трьох наших друзів.

Проаналізувавши обставини, ми ждали акцій з боку МГБ. Адже ворог, дізнавшись від господарів, що восени в цій криївці перебувала “Марічка”, міг зробити висновок, що десь недалеко зимую і я. До того ж у криївці знаходилася пошта для мене, якої “Дорош” не встиг передати. Невідомо, що хлопці знищили, а що попало до рук ворога.

Довго чекати не довелось. У другій половині січня 1950 р. господарі повідомили, що в села Сенкевичівського р-ну наїхало дуже багато військ МВД-МГБ. Почались облави. У нашому селі вони охопили спочатку протилежний до нашого хутора кінець. Господар повідомив, що шукають дуже ретельно, зривають підлоги. У нього було три дочки. Наймолодша від нервового напруження і страху захворіла. А що буде, коли почнуть шукати тут? Яку ж силу волі необхідно людині мобілізувати, яку витримку проявити, щоб приховати перед досвідченим ворогом своє хвилювання!

Порадившись, ми вирішили покинути криївку. “Тиміш” знав ще одну, яку хлопці тільки-но побудували. За словами господарів, у тій частині району, куди ми планували податись, облава вже минула. Упродовж ночі ми дійшли до хутора села Шклин, де й була згадана криївка. Криївкою ще не користувалися, вхід замерз, довелося сокирою і ломом його продовжувати.

Однак неприємності не покидали нас. Удень господар передавав нам через продуху інформацію про те, що діється наверху. Саме тоді на подвір'я непомітно зайшов сусід і побачив цю картину. Увечері ми повернулися назад у свою криївку.

Минали дні, а облави не припинялися. Та нерви притупились, і ми працювали далі. Настав лютий. Нараз одного дня господар дав сигнал тривоги: “Наближаються

облавники”. Через деякий час зверху задудніло, загупало. З продухи посипалася земля. Стало ясно, що продуху знайшли і нас відкопують. Ми почали рвати на дрібні кусочки документи, фотографії, листи. Робили це мовчки. Я по-простому, без патетики сказав: “Ми не перші і не останні гинемо за нашу велику справу, то ж будьмо мужні до кінця... Стріляємось тоді, коли відкриють криївку”.

Але цього разу смерть відступила. Під вечір усе затихло. Господар розповів подробиці обшуку. Дівчата повідомляли про обшуки в інших господарствах, у ближніх селах. Масштаб і ретельність акцій свідчили про те, що шукають мене. Як довго МГБ проводитиме їх, було невідомо. Після докладного аналізу ситуації я вирішив покинути Сенкевичівський район.

За тих обставин єдиною можливістю для маневру був перехід у Луцький район до “Дубового”. А тут, як на зло, настала відлига, земля перетворилася на рідке болото. Та ми все-таки вирушили в дорогу. З неймовірними зусиллями над ранок добились до криївки “Дубового”. У той час на Луччині було відносно спокійно. Але зваживши на деякі факти, я прийшов до висновку, що МГБ збирає інформацію про місцеперебування “Дубового” і будь-якої миті може розпочати пошуки.

Як тільки почорніла земля і відновились перші весняні зв’язки, я покинув бункер і подався в ліс на зустріч із підпільними керівниками. “Дубовий” готувався відійти на зустріч із “Лемішем”. Я передав через нього свій звіт. “Марічка” на деякий час залишилася з жінками.

Найперше я зустрівся з заступником окружного провідника Житомирщини “Романом”. Його прислав до мене окружний “Будько” ще минулої осені. Однак тоді ми не зустрілися, бо “Роман” при підході до річки Горинь попав у засідку і був поранений. З великим зацікавленням я вислухав його звіт про організаційну роботу на СУЗ, про умови життя населення, про ставлення тамтешніх людей до нашого визвольного руху, до ідеї української державності. Ось що він розповів:

– Ми підібрали більше десятка молодих хлопців віком 20–25 років. Зустрічаємось з ними тільки індивідуально, проводимо вишкільно-виховні розмови, даємо читати нашу літературу, навчаємо правил конспірації. Усі вони формально комсомольці. Маємо кілька десятків симпатиків. Це, головним чином, люди середнього віку, що побували на фронтах, брали участь у боях з німцями, бачили життя в інших країнах. Вони, як і більшість їхніх ровесників, критично ставляться до большевицького режиму, але не мають цілісної системи національно-державницьких переконань. Їхня протибольшевицька настроєність обмежується побутовими питаннями. Мовляв, змінити б оте й оце в советській системі – і можна було б жити. Найчастіше невдоволення викликає низька оплата праці, великі податки й позики, безгосподарність партійних чиновників, постійні репресії МВД-МГБ. Українська самостійна держава здається їм недосяжною мрією. На їхню думку, у найближчому майбутньому здійснення цієї мрії неможливе, тому що побороти велику російську імперію в українського народу не вистачить сил. Щойно після багатьох розмов, прикладів з історії боротьби за свою державність інших народів у наших співрозмовників починає формуватись українська державницька думка. Виникає розуміння, що тільки у власній державі наш народ зможе організувати своє життя в інтересах всіх і кожного.

– Чи зустрічали ви людей, які б засуджували большевицьку русифікаторську політику в Україні, фальсифікацію нашої історії, нищення наших історичних пам’яток? – запитав я.

“Роман” відповів:

– Така категорія людей трапляється серед української інтелігенції, що працює в освітній галузі й безпосередньо має справу з українознавчими предметами. Безумовно, серед науковців, письменників, інтелектуалів вищого рівня таких людей багато, але я характеризую те середовище, в якому працюю. Більшість простих людей цього не зауважує або ухиляється від розмов на цю тему. Масовий безперервний терор большевицької влади породив психоз страху. Найменший прояв національного почуття кваліфікується як страшний злочин і карається довголітнім ув’язненням, репресіями всієї родини. Тому в більшості людей національне почуття заховане в тайниках душі або заглушене зовсім, хоча, безперечно, є й винятки. Свою етнічну окремішність усвідомлюють усі. Але для участі в революційно-визвольній боротьбі цього замало. Найбільш збольшевізована і зрусифікована чиновницька верства, починаючи від ЦК і закінчуючи головою колгоспу. Вона присмокталася до корита, користується всякими привілеями. Їй начхати на все, що не дає особистої вигоди.

Є категорія і так званих “радянських патріотів”. Вони начебто українці, не відрікаються від українськості, але вважають, що та доля, яку визначила Україні Москва, найщасливіша. Хто не поділяє такої думки, той ворог. Вони часом кажуть, що УССР у складі ССРСР і є Українською державою.

Усе це вимагає копіткої роз’яснювальної роботи. Лихо в тому, що в советських умовах можливості дуже обмежені, бо МГБ всюди розставляє агентурні сильця. І все-таки ми працюємо, – закінчив “Роман”.

Ми обговорили ще цілий ряд проблем, пов’язаних з організаційною роботою, зв’язками, розмножуванням підпільної літератури на Житомирщині. Я передав йому пакунки літератури, що була надрукована для СУЗ на Волині. Підібрав кількох підпільників-пропагандистів з Рівненщини і передав їх “Романові” для підсилення роботи на сході. На тому ми розпрощались.

Я повернувся на постій у групу “Ата” й офіційно призначив його окружним провідником ОУН Костопільщини, а “Зінька”, який раніше підпорядковувався “Далекому”, – надрайонним того ж терену. “Ат” відзвітував про зустріч із “Зіньком” і про його роботу. За словами “Ата”, “Зінько” немовби вдруге народився: вдячний за довіру до нього, працює з повною самовіддачею. “Слава Богу, що хоч оті неприємні внутрішні конфлікти закінчилися мирно”, – думалось мені.

З першою весняною поштою я отримав повідомлення про загибель “Тараса Чупринки” – Головного командира УПА, Генерального секретаря УГВР, Голови Бюро Проводу ОУН на рідних землях. Сталося це 5 березня 1950 р. в с. Білогорща біля Львова. То була втрата болюча й велика. Не стало воїна-революціонера, керівника національно-визвольної боротьби українського народу впродовж 1943–1950 років – найбільш величного за напругою і масштабами збройного змагання проти двох імперіялістичних потуг – фашистської Німеччини та большевицької Росії.

Ми, живі, віддали честь його світлій пам’яті і продовжували боротьбу за ті ж ідеали, за які віддав своє життя наш легендарний генерал Тарас Чупринка. Його постать, його ім’я стане бойовим прапором для майбутніх борців за волю України.

Одночасно я отримав повідомлення бюро інформації УГВР, у якому мовилося, що всі функції і повноваження, які виконував “Тарас Чупринка”, передаються його заступникові, членові Проводу ОУН полковникові УПА Василеві Ковалю – “Лемішу”.

На ПЗУЗ в рядах підпілля була ще одна знаменита постать – Ніл Хасевич, що виступав під псевдом “Бей-Зот”. Народився він 1905 р. в с. Дюксин на Рівненщині, в

родині священика Української Автокефальної Православної Церкви. Випускник Академії мистецтв у Варшаві, Ніл Хасевич став відомим художником-графіком ще до Другої світової війни, про що свідчить географія виставок його творів: Львів, Варшава, Луцьк, Рівне, Прага, Берлін, Лос-Анджелес, Чикаго, Париж. Він зробив вагомий внесок у визвольну боротьбу українського народу, відтворивши її у своїх художніх творах.

Як тільки у 1943 р. УПА розгорнула дії проти німецьких окупантів, Ніл Хасевич став у її ряди як воїн-художник. Незважаючи на інвалідність (ампутована нога), він не подався на еміграцію, хоч йому пропонували, а твердо вирішив залишитись на рідній землі і віддати свій талант визвольній боротьбі свого народу. Митцям його рівня, мабуть, важко уявити, як можна було творити такі шедеври художньої графіки в умовах підпілля, та ще й у підземеллі, при світлі нафтової лампи. А “Бей-Зот” зумів пристосуватись до обставин і плідно працювати. Тематику його робіт були боротьба УПА, голод в Україні 1932–33 рр. та інші. Митець майстерно втілював у художніх образах ідеї провідних гасел: “Воля народам! Воля людині”, “За Українську Самостійну Соборну Державу”, “СССР – тюрма народів”, “Колгоспне рабство”. З його дереворитів робили кліше і друкували у виданнях ОУН і УПА. Крім того, Ніл Хасевич навчив мистецтва дереворитів кількох підпільників. Одного з них я відправив разом із “Романом” на Житомирщину.

З “Бей-Зотом” я особисто не зустрічався з конспіративних міркувань. Не хотів показувати стороннім навіть район його криївки. Художник перебував із двома зв’язковими, які забезпечували його харчами, фарбами, папером та всім необхідним для життя і праці. З ними контактував тільки командир зв’язкових ліній “Назар”.

З 1948 р., коли я прибув на ПЗУЗ, ми часто листувалися з “Бей-Зотом”, який протягом 1943–1952 рр. був членом крайової референтури пропаганди ПЗУЗ. Він з повагою ставився до “Смока”, цінував його мужність у боротьбі з ворожою агентурою. На знак пошани до “Смока” після його смерті в 1949 р. художник зробив дереворит-портрет загиблого героя, який було надруковано у некролозі.

У другій половині 1949 р. я передав “Бей-Зотові” для ознайомлення і підпису “Звернення Воюючої України до всієї української еміграції” разом зі своєю запискою. Він підписався під зверненням і в записці-відповіді висловив свій біль та обурення з приводу роздорів у закордонному політичному середовищі в час, коли Україна змагає у важкій кривавій борні з окупантами. Я порадив йому сприймати факт розколу в еміграції як такий, що шкодить нашій діяльності, але не послабить монолітної єдності революційних сил в Україні. Ми будемо продовжувати боротьбу, спираючись на ідейно-політичні та програмні постанови ІІІ-го НВЗ ОУН і ВЗ УГВР.

Ми постійно обмінювались думками щодо нових робіт. Я пропонував митцеві зосередити увагу на антибольшевицькій тематиці, зобразити національне та соціальне становище народів СРСР, урахувуючи при цьому ментальність українців східних областей. Невдовзі з-під його різця вийшли картини, що розкривали експлуататорську суть совєтської системи (“Людей у ярма запрягли” та інші). Щоб дати художникові конкретний матеріал для композиції своїх творів, я пересилав йому копії найцікавіших звітів з різних областей України, у тому числі і східних, які промовисто свідчили про антинародний характер політики московського уряду. Крім того, що “Бей-Зот” був автором численних дереворитів, які використовувалися в листівках УПА, він також розробив проект повстанських нагород. Загинув художник у 1952 р.

Тим часом прибула друга пошта від провідника “Леміша” й “Горнового”. “Леміш” повідомляв, що мене кооптовано до УГВР. Обидва вітали мене з почесним призначенням. З поштою прибули нові підпільні видання, випуски Бюро Інформації УГВР, преса, що виходила в еміграції. Повідомляли мене також і про наших спільних знайомих керівників підпілля, які загинули в боротьбі.

Улітку я вирішив провести нараду-відправу з окружними Волинської області та Берестейщини. На відправу прибули окружні “Ярий”, “Борис” та “Аркас”. Із конспіративних міркувань інструктаж я проводив із кожним окремо, тому й зустріч затягнулася на тиждень.

На нараді було розглянуто такі питання:

1. Поповнення підпілля молодими членами ОУН, яким загрожував арешт (нерозконспіровані мали залишатися на легальному становищі).
2. Реорганізація Ковельської та Берестейської округ. Переміщення частини підпільних кадрів із названих округ на Житомирщину і Київщину.
3. Організація друкарні у Ковельській окрузі, яка видаватиме листівки для розповсюдження в таборах ЧА, розташованих на поліських та білоруських землях.
4. Створення невеликої бойової групи для рейду в Білорусь, а якщо вдасться пробитись, то і в Литву.
5. Вдосконалення методів підпільної роботи з урахуванням тактики МГБ у боротьбі з нашим рухом.

У підпілля я наказував приймати тільки сміливих, кмітливих і витривалих юнаків; за кожним новачком закріпити старшого підпільника, взірцевого виховника і друга; навчати молодь усім тонкощам підпільної роботи і конспірації; на контакти відпускати тільки групами.

У зв'язку з тим, що на Берестейщині залишилось мало підпільників, було ухвалено перетворити округу в надрайон і підпорядкувати його окружному провідникові Ковельщини “Ярому”. Окружний Берестейщини “Борис” із групою підібраних бойовиків мав вирушити на Житомирщину і Київщину на допомогу керівникам на СУЗ “Романові” та “Будькові”. Невдовзі “Борис”, навантажений літературою і записками до “Романа” і “Будька”, відійшов зі своєю групою на схід.

Для організації друкарні “Ярому” було передано досвідчену працівницю “Ріту” та виділено гроші на закупівлю паперу, фарби та іншого. Йому також доручалося сформувати бойову групу. Я підготував короткі листівки, звернені до білорусів та литовців, які доручив надрукувати українською та російською мовами*. Повстанці мала вирушити у другій половині серпня. Крім того, я написав інструкцію для рейдуючої групи, використавши досвід рейдів у Словаччину.

Щодо п'ятого питання інструктаж був дуже обширний. Головні вказівки полягали в тому, що підпільники повинні були постійно аналізувати факти, які потрапили або могли потрапити до рук МГБ, і вживати відповідні заходи безпеки (маневри, переміщення тощо). При цьому слід було враховувати, що останнім часом ворог робить усе можливе, щоб захопити підпільників живими і за допомогою тортур змусити їх виказати криївки, зв'язки. Тому необхідно було виявляти особливу обережність при контактах із населенням, завжди залишати когось на сторожі. Ми повинні були не панікувати, лиш старатися перехитрити ворога.

Не встигли закінчити відправи, як грянув новий удар. Одного ранку господар криївки, у якій я проводив відправу з окружними провідниками, відтак із надрайонними “Віктором” та “Михайлом”, повідомив, що опергрупа захопила живим

“Антон”, який саме привів мене сюди. У криївці на той час були “Віктор”, “Михайло” і я. Хутір знаходився далеко від лісу, а полями в білий день до нього можна було і не дійти. Ми вирішили залишитись у криївці до вечора. Уся надія була на порядність “Антон”, що нас він не видасть отак з першого дня. Подиву гідну мужність виявив господар.

Він заспокійливо заговорив крізь продуку: “Рішайте, хлопці, самі, як вам бути. Я вас не виганяю, бо до лісу вдень навряд чи доберетесь непоміченими. Якщо “Антон” заломиться, нам усе одно тюрми не минути, але вас жалко”. У такому сподіванні перебули ми до вечора. Не привів. За ніч ми дотягли до лісу.

День минув без пригод. Я обмірковував можливості сконтактуватися на заході з “Дем’яном” і на сході з “Назаром”, а через нього – з “Уліяном”. Особливо хотів налагодити зв’язок із “Дем’яном”, бо прагнув дізнатися про долю криївки “Дубового” і криївки, в якій містилася друкарня. Обидві схованки знав “Антон”. Поки вдалося налагодити зв’язки, почули від людей прикру новину. Видно, схоплений підпільник не витримав тортур і таки зламався. Видав криївку “Дубового”, у якій покінчили з життям його дружина “Катерина”, машиністка “Ганна” і господиня, у домі якої була криївка. Вістка про геройську смерть трьох жінок в Гірко-Полонці передавалася від села до села, приголомшуючи всю околицю. Іншої криївки, де знаходилася друкарня, “Антон” не видав.

Незважаючи на вкрай напружену ситуацію, мені вдалося зустрітись із новопризначеним членом проводу ОУН на ПЗУЗ “Кайдашем” (“К-13”), який прибув від “Леміша” як заступник крайового провідника на ПЗУЗ і референт СБ. Враховуючи важливість підпільної роботи на СУЗ, “Леміш” затвердив кандидатуру “К-13”, визначивши теренами його базування Житомирщину та Київщину. Я поінформував “К-13” про стан наших кадрів, спираючись на звіти “Романа” і “Будька”, а також про стрічу з “Романом” минулого місяця та інструкції, які йому дав. Повідомив про те, що відправив на Житомирщину окружного Берестейщини з групою підпільників і призначив його окружним Житомирщини, а “Будька” – керівником підпілля на Київщині. Ми домовилися про зв’язки та все інше. Я написав до “Бориса” і “Будька” рекомендаційні листи, де пояснив роль “К-13” на їхніх теренах. Він вирушив у дорогу.

Десь наприкінці серпня вдалося нарешті відновити зв’язок із “Дем’яном”. Він окреслив ситуацію, що склалася після захоплення “Антон”. До цього часу затриманий, крім криївки “Дубового”, нічого більше ворогові не виказав. Друкарню і друкарів перевели в інше місце. “Марічка” перебувала в кількох криївках і лісах, а тепер ждала моїх вказівок, куди їй прямувати. Я передав дружині записку, де наказував іти до “Назара”. Туди ж планував відійти і сам. По дорозі провів ще декілька відправ із місцевими керівниками, у тому числі з районним Острожецького району “Тарасом”. Він був старший за нас усіх, розумний, розважливий і працьовитий, мав авторитет серед товаришів. У 1951 р. від імені підпілля ОУН і УПА на ПЗУЗ я рекомендував кооптувати його до УГВР.

Під час писання цих споминів зі мною зв’язався син “Тараса” Іван Ковжук і передав біографічні дані про батька і родину. З вдячністю використовую їх.

Яків Ковжук – “Тарас” (“Батько”, “Північ”) народився 1902 р. в с. Воротнів Луцького р-ну Волинської обл. Мав середнє господарство. Брав активну участь у культурно-освітньому житті села. У 1930-х роках став членом ОУН. У 1940 р., щоб уникнути арешту, перейшов на нелегальне становище і працював у підпільних клітинах ОУН. Того ж року його дружину з двома малолітніми дітьми НКВД вивезло

до Сибіру. У 1943–52 рр. працював районним провідником Острозецького р-ну Рівненської обл. 19 січня 1952 р. під час бою з опергрупою МВД “Тарас” загинув у криївці, що знаходилася на господарстві Йосифа Шмиги на хуторі Зборів. Тоді ж загинув його бойовик Володимир Кореньовський. У 1997 р. молодший син “Тараса” Іван урешті домогся дозволу на впорядкування могили і встановлення хреста на місці загибелі батька.

Перебуваючи в Острозецькому районі, я отримав звіт окружного Ковельщини Василя Сементуха – “Ярого” про рейд у Білорусь 12-ох повстанців під командою районного Камінь-Каширського р-ну “Рибак”. Справу рейду було вирішено на нараді з окружними провідниками Волинської області “Аркасом” (Луцька), “Ярим” (Ковельська), “Борисом” (Берестейська). “Ярому” доручили сформувати групу, я написав короткі вказівки, листівки до білорусів, литовців, латишів, естонців. “Аркас” мав надрукувати їх та передати “Ярому” разом з іншою літературою.

Група вирушила на початку серпня 1950 р. і повернулася через два тижні. Повстанці побували в селах поблизу Дорогичина, Білозерська, Ружан, Слонима, Барановичів. У пограничних населених пунктах, де переважали українці, повстанців приймали, як своїх братів. Тут не забули рейдів УПА 1943–44 рр. У селах, віддалених від кордону з Україною, люди ставилися до наших бійців насторожено, бо пам’ятали недоброї слави советських партизанів. Коли ж розійшлася вістка про українських повстанців, їхню культурну поведінку, ставлення змінилось на прихильне. Білоруські селяни повідомляли про місцезнаходження опергруп МВД, остерігали перед засідками, пригощали своїми скромними харчами. У розмовах нарікали на непосильні податки, високі норми здачі молока, м’яса, вовни, здирство так званої позики; висловлювали побоювання, що в боротьбі з такою потугою, як ССРСР, їм не вистояти. Повстанці провели кілька зустрічей з учителями-білорусами, вручили нашу літературу (брошури “Чи большевики ведуть до комунізму”, “Хто такі бандерівці і за що вони борються”, “Платформу УГВР”, “Універсал УГВР”). Учителі сприймали інформацію мовчки, своїх поглядів не виявляли. На відверті запитання відповідали ухильно – чи то зі страху перед МГБ, чи то з переконання.

Зреагувала на наш рейд і большевицька влада. Через кілька днів після того, як наші вояки відвідали білоруські села, групи військ МВД БССР почали блокувати дороги, мости, річкові переправи. У лісах з’явилися опергрупи, сексоти. Очевидно, ворог думав, що повстанці попрямували до Литви, і блокував лісові масиви у цьому напрямку. Група повстанців уміло маневрувала і тільки один раз наткнулася на ворожу засідку, коли на зворотному шляху підходила до переправи через річку Ясельду в Білозерському районі. Наші відповіли вогнем і відв’язались від ворога. Один повстанець був поранений у руку.

Перебувши кілька днів у криївці “Тараса”, я чекав на домовлений зв’язок із “Назаром”. (Я планував перебратись у східні райони Рівненської області, щоб, перезимувавши там, наступного року податись на СУЗ. Схід України завжди був моєю мрією). Ми прождали кілька годин, але марно. Зв’язкові “Тараса” знали “Назарову” крийку, і я вирішив піти туди, підозрюючи, що з “Назаром” щось трапилося, бо він у жодному випадку не зірвав би зв’язку зі мною.

Прийшовши, застали в криївці одну “Марічку”. Вона повідомила, що “Назар” з “Орликом” і “Савкою” пішли на контакт два дні тому і до цього часу не повернулися. Удень господиня повідомила, що в сусідньому селі троє повстанців потрапили в

засідку МВД. Два загинули, а третього схопили живим. Він уже показав їм одну пусту лісову криївку. Ми з'ясували, що то був “Назар”, і ввечері покинули схованку. Подалися в Острозежський район до “Тараса”.

Після того, як було схоплено “Антон” й “Назара”, наше становище дуже ускладнилося. “Назар” був керівником зв’язкових ліній до Проводу ОУН, “Дубового,” “Уліяна”, знав багато людей. Хоч дії МГБ свідчили, що полонений чимало приховав від ворога, усе ж нам довелося внести значні зміни у свої плани.

Слід зауважити, що в той час МВД розширило арсенал своїх методів боротьби. Тепер большевики намагалися ловити підпільників живими, оскільки заклики здатися не дали бажаних результатів: у критичній ситуації повстанці самі відбирали собі життя, позбавляючи ворога можливості здобути цінні свідчення.

Захоплення підпільника завдавало нам не тільки моральної шкоди. Незважаючи на те, заломився чи ні, все, що він знав, переставало служити базою для підпільної роботи тих, хто залишався. Крім того, такі випадки відлякували населення від співпраці з підпіллям, на що ворог і розраховував.

Часом МГБ пропускало нагоду вбити повстанця, терпляче продовжувало слідкування і створювало такі ситуації, які гарантували успіх. Для цього большевики пильно стежили за родинами, які допомагали повстанцям, а вистеживши, шантажували тюрмою і примушували до співпраці. Якщо підпільники споживали їжу в такій родині, то їм підсипали снодійне. Досить було випити склянку молока або чаю – і людина прокидалася вже в кігтях ворога.

Звичайно, ловлення підпільників живими не означало, що МГБ відмовилось від усіх інших засобів боротьби. Облави, засідки, арешти, провокації тривали. Накінець большевики стали застосовувати ще й піротехніку: закладали міни в ящики-входи у знайдених порожніх криївках, засовували вибухові пристрої у пакети літератури, у батареї живлення для радіоприймачів тощо. Нерідко причиною провалу було недотримання правил конспірації самими підпільниками. Наприклад, “Антон” схопили, вистеживши жінку, що робила закупки в Луцьку для підпільників. “Назар” попався внаслідок того, що “Дем’ян” залишив у криївці блокнот з незашифрованою адресою легального зв’язку до “Назара”. Опергрупа відшукала лісову криївку “Дем’яна”, знайшла блокнот. МГБ прислало свого агента на зв’язок до “Назара”, замовило зустріч. “Назар”, занепокоєний тим, що після провалу “Антон” не було жодних вістей про мене, а лінійний зв’язок з Луччиною обірвався, подумав, що “Дем’ян” хоче таким чином повідомити про мою долю. Знехтувавши тим, що не було записки від “Дем’яна”, а тільки виклик, “Назар” пішов на цю зустріч. Його разом із бойовиками пропустили на подвір’я. “Назар” підійшов до вікна, “Орлик” і “Савка” залишились на сторожі. Вийшов з хати “зв’язковий”-емведист і запропонував підійти до воза, де під сидінням захована записка від “Дем’яна”. Тут “Назара” і скрутили. “Орлик” і “Савка”, відстрілюючись, загинули.

Тієї ж осені загинув і “Дем’ян”. МГБ схопило жінку, що купувала для нього батареї живлення для радіо, вмонтувало в них вибуховий пристрій. При підключенні батарей у криївці стався вибух, у результаті якого “Дем’ян” та його бойовики “Конон” і “Адріян” загинули.

У грудні загинули керівник друкарні “Корній” та його помічник “Андрій”. “Корній” замовив нафту в одного господаря. Той виявився агентом. У хаті засіла опергрупа. При намаганні схопити “Корнія” живим той устиг зірвати гранату, в результаті чого разом із хлопцями загинули опери й дружина агента.

Зв'язок із Луччиною перервався. Я не міг сконтактувати з “Дубовим” після його зустрічі з “Лемішем” та отримати пошту від нього. “Дубовий”, довідавшись про розкриття своєї криївки в Гірко-Полонці, зазимував в іншому районі.

Попередні плани не вдалось реалізувати, треба було складати нові. Довелося мені з “Марічкою” зимувати в Теремнівському районі разом з надрайонним “Віктором” та його бойовиком “Самуїлом”.

Зиму я присвятив редагуванню журналів “За волю нації” та “Молодий революціонер”. “Марічка” активно мені в цьому допомагала: була і друкаркою, і коректором, і рецензентом. Журнали нумерував майбутніми датами, щоб вистачило на цілий рік і підпільники мали що читати навіть у випадку моєї загибелі. У статтях і нарисах, у безпосередніх розмовах з повстанцями я видобував із глибини душі найщиріші, найправдивіші слова й образи, щоб пояснити смисл нашої боротьби в тих важких умовах, коли постійно гинули друзі. Необхідно було знайти такі мотиви, які б виправдовували наші страждання й жертви, звеличували нас у власних очах і давали силу діяти далі разом чи поодиночі. Смерть, яка нас чекала, повинна була не лякати, а піднімати на духовну висоту апостолів. Це не патетика, то була реальна потреба людей. Без такого почуття важко було б переборювати щораз більші труднощі.

Перезимували без особливих пригод, хоч усюди нишпорили опергрупи.

Весна цього року прийшла рано. У березні пригріло, почав танути сніг, потекли струмки. Одного дня вода несподівано прорвалася з городу у продуху криївки і почала затоплювати приміщення. Вхід до криївки був із хліва. Не було іншої ради, як відкривати її із середини, не відаючи, що діється наверху. Вискочили нагору, винесли книги та інше і повідомили домашніх про ситуацію. Не минуло й півгодини, як хатній хлопець помітив, що до садиби прямують два емведисти. Удома була старенька бабуса. Ми порадили їй іти до хати і приймати “гостей”, а самі стали готуватися до оборони. Якщо заглянуть у хлівець (як вони часто робили, заходячи в господарство), без бою не обійдеться. До лісу було понад 10 кілометрів, а надворі тільки полудень. Тим часом емведисти розпитали бабусю про баптистів у селі й покинули домівку. Такі випадки іноді доводили до провалів і загибелі підпільників.

Я ждав весняної пошти з тривогою: з неї завжди довідувався про загибель когонебудь із товаришів. Цього разу першою такою вісткою було повідомлення провідника Луцької округи про смерть “Дубового”, командира УПА-Північ. Це була непоправна втрата для всього національно-визвольного руху. Заступити його не міг ніхто. “Дубовий” народився на Волині. Сидів у польських тюрмах. Членом ОУН став у 1935 р. У 1942–43 рр. був провідником Сарненсько-Костопільської округи. Став одним з організаторів УПА на Волині, очолював групу УПА “Заграва”. Від 1945 р. був командиром УПА-Північ, від 1949 р. – заступником крайового провідника ОУН на ПЗУЗ. Загинув “Дубовий” у Горохівському районі Волинської обл. Дочка господаря, у якого була криївка, зв'язалася з міліціонером-росіянином і розповіла йому, що у них переховуються повстанці. Міліціонер передав інформацію в МГБ. Коли почали відкопувати криївку, “Дубовий” і юнак, з яким він перебував, підірвали себе гранатою. У криївці була пошта від “Леміша”, яку “Дубовий” приніс минулої осені, але не встиг переслати мені, бо зв'язок перервався. Чи зумів він знищити її перед смертю, було невідомо.

Окружний Луччини переслав пошту, що прийшла від Проводу ОУН, тобто від “Леміша”. І знову вістка про смерть, цього разу Осипа Дякова – “Горнового”,

заступника Голови Генерального секретаріату УГВР, члена Проводу ОУН. Загинув він 28 листопада 1950 р. біля с. Великополе Яворівського р-ну Львівської обл. у бою з опергрупою МГБ.

Смерть Осипа я сприйняв з особливим болем, бо втратив найкращого друга. Працюючи в підпіллі, ми зустрічалися не дуже часто, бо діяли на різних та ще й віддалених теренах. Зате коли зустрічались, то обговорювали, передискутовували цілий комплекс тем, пов'язаних із нашою боротьбою. Остання зустріч у Карпатах була особливо багатою на порушені питання. Між зустрічами ми постійно листувались.

Завдяки своїй обізнаності в багатьох галузях науки, талантові мислителя-аналітика “Горновий” устиг посісти одне з найвищих керівних місць в ієрархії українського визвольного руху, хоча прожив усього 29 років. У 1945–50 рр. “Горновий” і “Полтава” були провідними публіцистами-ідеологами національно-визвольного руху у Воюючій Україні. І ось одного з них уже немає. Вічна слава і пам'ять Тобі, дорогий друже Осипе!

За п'ять років боротьби проти найжорстокішого з усіх окупантів наші ряди значно поріділи. Тим, хто залишився, з кожним днем ставало важче й важче. Особливо дошкульними були втрати серед керівного складу. Вони значно перевищували приріст молодих кадрів. Фізичне винищення, арешти, депортації в Сибір сотень тисяч найвідоміших українців, тотальне стеження агентурної мережі МГБ значно утруднювали роботу підпілля, перешкоджали поповненню наших рядів. Молодь, не маючи досвіду боротьби з МГБ, передчасно гинула. Тому сфера діяльності підпілля звужувалась.

Мене не покидали думки про перехід на СУЗ, де населення було ще не настільки стероризоване МГБ. Крім того, наша смерть мала б там більший відгомін, ніж тут, на ЗУЗ і ПЗУЗ. Але перед відходом я прагнув зустрітися з місцевими керівниками підпільних груп і проінструктувати їх щодо діяльності в умовах, коли вони залишаться самі й не зможуть контактувати з вищим керівництвом.

У середині літа ми подались до Котівського лісу і попрямували в північну частину Ковельської округи. Нас зустріли районний Ківерцівського р-ну “Круча” та його заступник “Завзятий”. “Круча” був колишнім чотовим УПА, “Завзятий” теж упіст, обидва воювали ще з 1943 року.

Ландшафт поліських районів лісистий і низинний. Тут будували невеличкі й неглибокі криївки для зберігання пошти і необхідного знаряддя. Деколи в них переховувались і самі підпільники. Зимувати в лісових криївках було небезпечно, бо при потеплінні на тонкому шарі ґрунту з'являлася безсніжна пляма. Під час облав досвідчені емведисти легко знаходили такі криївки. Підпільники зимували, головним чином, у селах, а літо перебували в лісах.

На Поліссі МГБ використовувало відмінну тактику. Улітку головну увагу ворог спрямовував на ліс, закріплюючи за кожним квадратом сексота. Під виглядом збирачів лика, ягід, грибів і т. ін. сексоти постійно “прочісували” свої ділянки. Збита роса, пом'ята трава, запах диму виводили на постій повстанців. Але місцеві підпільники знаходили способи боротися з ворожою агентурою, уміло маневрували. Бували випадки, що зловлені на “гарячому” сексоти признавались, що їх під погрозою арешту або вивозу сім'ї на Сибір змушували виконувати це брудне завдання. Повстанці перевіряли їх і зобов'язували інформувати про місця й осіб, за якими МГБ наказувало стежити.

Унаслідок лісових облав і блокад гинуло немало наших людей. Гинули вони і в боях, за що ворогові доводилося платити своїми жертвами. На поліській землі боївки досі влаштовували напади на есвідестські опергрупи. Кілька тижнів тому “Круча” зробив засідку на машину, що везла в район здерті з народу податки й позики, забрав кількадесят тисяч грошей і передав у бойовий фонд підпілля. Бухгалтер та охорона, що була в машині, втекли.

Користуючись нагодою, я провів із групою тижневий вишкіл. Невдовзі прибув окружний Ковельщини Василь Сементух – “Ярий”. З ним я також провів інструктаж щодо підпільної роботи на випадок втрати зв’язку зі мною. Потім він передав нас районному Турійського району Григорію Грушевцю – “Хомі”. “Ярий” протримався до 1954 р. Загинув 17 січня 1954 р. в с. Буцинь.

“Хома” поселив нас у криївці на хуторі. Там ми застали інваліда УПА “Олексу”, що втратив ногу в бою з гестапівцями на Сокальщині. Він працював у “Хомі” секретарем-друкарем.

“Хома” керував підпільною ланкою. Він належав до молодшої генерації, був активний, освічений. У нього проявлялась, точніше, проривалася жадоба поширювати ідеї української державності серед народу, головним чином серед українців СУЗ. Він мав там прихильників – учителів, чиновників, навіть міліціонерів. “Хома” протримався майже до кінця 1953 року. Загинув 30 жовтня у бою з опергрупою МГБ в с. Сільце Голобського району. Прощаючись, я уповноважив його очолити підпільні групи на території Волинської області, якщо теперішні окружні провідники загинуть. Ситуація складалася така, що доводилось давати і такі вказівки.

“Марічка” залишилась у криївці, а я подався в ліс на зустріч із підпільними групами. З ними я проводив розмо-ви-вишколи, не називаючи слухачам свого рангу з конспіративних міркувань.

Уже раніше я отримав записку від “Зота”, всередині якої була записка від “Назара”. “Назар” повідомляв, що вирвався з рук МГБ у лютому 1951 р., коли опергрупа водила його по лісах. Він зв’язався з “Зотом” і тепер просив офіційно прийняти його в підпілля. При зустрічі обіцяв оповісти про свої пригоди детальніше. “Зот” зі свого боку також пропонував прийняти “Назара”. Після аналізу всіх фактів я вирішив так і зробити, але поки що не поновлювати “Назара” на посту керівника зв’язків між провідними осередками. Запротоколювати зізнання “Назара” я доручив “Уліянові”, найбільш кваліфікованому спеціалісту. Усі ми розуміли, якою страшною трагедією для підпільника було захоплення його МГБ. Кожен, хто знав “Назара”, вірив, що той правдиво розповів про все, що з ним трапилося. Забігаючи наперед, скажу, що Провід ОУН надав “Назарові” можливість реабілітуватися подальшою працею у підпіллі.

Прямуючи у східні райони Рівненщини, я викликав на зустріч окружного Рівненської області “Ата”. Далі планував податися на Житомирщину, якщо отримаю добрі вісті від “К-13”. “Ат” приніс мені пошту від нього, а також від “Будька” з Київщини. Обидва повідомляли, що далі працюють, розширюють коло наших симпатиків, закріплюються на терені. Умовленою фразою “К-13” давав зрозуміти, що я можу приходити, криївка для мене приготовлена. Отже, вперед!

До нас долучилась “Марічка” зі зв’язковими. Ми зупинилися в Цуманському лісі, де перетинались лінії зв’язку. Я чекав на пошту від Проводу ОУН. Тим часом отримав повідомлення надрайонного “Віктора” про те, що до рук МГБ потрапив заступник районного Ківереччини “Завзятий”. На одному зі зв’язкових пунктів підступно

схопили бойовика "Самуїла", з яким ми зимували минулого року. Удари сипались один за одним. Це були постійні супутники нашого життя.

"Ат" відзвітував про роботу в окрузі. Ситуація ставала щораз важчою. Гинули досвідчені повстанці, а повноцінної заміни не було. Коло нашої діяльності звужувалось. Проте "Ат" і люди, що залишились, робили все можливе й неможливе для продовження боротьби. Цього літа йому вдалося надрукувати і відправити на СУЗ кількатисячний тираж літератури та листівок. Він розповів про загибель своєї дружини Людмили Фої - "Оксани". Минулого року опергрупа оточила повстанців, запропонувала здатись. Відкривши вогонь, повстанці, пішли на прорив. Чотирьом це вдалося. "Оксана" з одним бойовиком проривалась у протилежному напрямі. Оскільки вона була хвора і не могла швидко йти, ворог наздогнав їх і знову оточив. Вони залягли й відбивали атаки, поки вистачило набоїв. Останніми патронами обоє застрелились.

У переддень свята Покрови, а заодно і свята УПА я ждав пошти з південної лінії зв'язку, що пролягала з Галичини через Рівненщину. Ніч була холодна. Розклали вогнище і з боків підвісили намети. Усі розташувалися навколо вогню. Хлопці збирали сухі дрова, щоб підтримувати вогонь до ранку. "Марічка", втомлена маршами, заснула біля багаття.

Десь після півночі прийшли зв'язкові з поштою. Принесли два пакети літератури і записки від "Леміша" та "Уліяна". Я почав читати при вогні, "Ата" попросив розпакувати літературу. Він відкрив один пакет, потім другий, але там не було списку літератури, що повинна була знаходитись у пакеті. "Ат" звернув на це увагу, і я, не відриваючись від читання, порадив заглянути в середину пакета. Між мною і "Атом" лежала "Марічка". Нараз пролунав сильний вибух. Усі, хто був живий і непоранений, схопили зброю і відскочили від вогню, чекаючи атаки ворога.

Минула хвилина. Тихо. Я наблизився до місця, де було вогнище. Воно погасло, залягла темінь. Навколо білів папір порваної літератури, висіли обривки наметів, а біля самого вогнища я наткнувся на тіло "Марічки". Одяг на ній і халяви чобіт були розірвані.

– Ти жива? – питаю.

– Жива, але там кров, – простогнала.

Підійшли й інші. "Колодка" був поранений у груди, рана кривавила. Не було тільки "Ата". Коли розклали невеличкий вогонь, побачили його пошматоване тіло – без голови, рук і ніг. Почали обстежувати "Марічку". У неї були розірвані стегна. Вони кровоточили, але не сильно, бо рани засипало землею з перепрілим листям. "Колодку" перев'язали, затамували кровотечу. Гірше було з "Марічкою". Рани мала обширні, забиті землею та всяким брудом. Треба було вичищати, промивати їх.

Ми оглянули місце, де сидів "Ат". Там утворилась невелика яма. Тепер ми зрозуміли, що причиною вибуху став пакет з літературою. Висновок напрашувався один: міну вмонтувала ворожа рука. Значить, десь на лінії зв'язку між мною і "Лемішем" МГБ з допомогою свого агента підсунуло нам цю пекельну штуку. Пакети були адресовані мені, мені ж призначалася й міна. Поставало два питання. Перше: у якій точці на лінії зв'язку появилася агент і хто він? Друге: чи зафіксувало МГБ сьогоднішній вибух і його місце? Щоб відповісти на перше питання, потрібен був час. Друге могло з'ясуватись негайно. Якщо опергрупа зафіксувала місце вибуху, то вона дізналася, що я знаходжусь у цьому лісі, бо пакети були адресовані на моє ім'я. Отже, можлива облава. Треба було негайно перебратись у більш віддалене місце. А тут двоє

важко поранених.

У першу чергу ми поховали “Ата”. Зібрали розірвані частини тіла, завинули в намет і віддали рідній землі. “Прощай, наш дорогий Друже. Вічна Тобі пам’ять”, – сказав я на прощання. Потім позбирали кусочки паперу і замаскували інші сліди вибуху міни. Я залишився непоранений, мабуть, тому, що зігнувся над вогнем, аби видніше було читати записки. Тільки груди були подряпані дрібними осколками.

Уже світало, коли ми вирушили в дорогу. “Марічку” несли на ношах, змайстрованих нашвидкуруч. “Колодка” йшов сам, спираючись на кого-небудь із нас. Змучені, нервово виснажені, ми все ж пройшли із десять кілометрів на північ, у глибину лісу. Був день святої Покрови 1951 року.

Після всього, що трапилося, про мій відхід на СУЗ не могло бути й мови. Треба було думати про лікування поранених і готуватись до зими. Криївки ми не мали, запасу харчів теж. Зв’язкові “Дмитро” і “Чорний” пригадали, що в них є невеличка стара криївка у цьому лісі. Ми почистили її від плісняви і примістили там поранених. Не було ні їжі, ні води. Крім того, треба було якось дістати ліки і перев’язочний матеріал.

Я залишився з пораненими, а “Дмитро” і “Чорний” пішли шукати чисту воду, щоб промити й почистити рани. Доглядати за пораненими ніхто з нас не вмів. Особливо важко було з “Марічкою”. У її ранах було повно землі, листя, трісок, шматків одягу. На обох ногах вони злилися від п’ят майже до пояса. Як ми її мучили своїми невмілими операціями! Доходило до того, що вона просила смерті. Почалося загноєння. Я змушений був послати хлопців, щоб з допомогою своїх знайомих купили різаноллю та бинтів. Дещо вдалося дістати. Рани потроху загоювались. Ми з хлопцями почали заготовляти деревину для спорудження криївки на зиму. Я сподівався ще на зв’язок із надрайонним Клеванини “Буйним”, але впевненості, що він зможе нам допомогти, не було. Тому почали заготовляти харчі, а ночами підкопом будувати криївку. Праця виснажувала нас у край, а ще ж треба було робити перев’язки пораненим. Але виходу не було і ми рук не опускали.

Нарешті “Буйний” прийшов на зустріч і пообіцяв через кілька тижнів забрати нас із “Марічкою” до своєї криївки. “Колодка” мав залишитися з “Дмитром” і “Чорним”. Ми не припиняли розпочатої роботи: криївка і придбані харчі прийдуться хлопцям.

Кілька слів про бойовика “Колодку”. Походив він із Костопільського району, був дуже порядною людиною. Колишній “далеківець”, належав до команди надрайонного “Зінька”. Після короткого нашого листування “Зінько” зі всіма своїми людьми перейшов у підпорядкування проводу ОУН на ПЗУЗ і невдовзі загинув. Так біля мене опинився “Колодка”. Спілкуючись із ним, я радів, що мені вдалось владнати конфлікт і повернути отаких рядових бійців та керівників до лав організованого підпілля.

Десь у половині листопада прийшов “Буйний” зі своїм заступником “Романом” і двома бойовиками. Щоб перевезти поранену “Марічку”, хлопці позичили в одного селянина візок, поклали в нього поранену і вирушили в дорогу до Клеванського району.

Криївка, у якій ми мали якийсь час жити, була в селі. З конспіративних міркувань родина не повинна була бачити нас і знати, хто ми. Я проникнув у криївку непомічений. Там застав друкарку “Малу” – дружину “Буйного” і санітарку “Зіну”. “Зіна” була дівчина рідкісної душевної доброти, учасниця підпілля з 1942 р. Її брат і сестра загинули, воюючи в УПА. Родину вивезли у Сибір. Професійна санітарка, “Зіна” підлікувала “Марічку” і поставила її на ноги.

Як виявилось, нашу криївку знає підпільник на псевдо “Микита”. “Буйний” запідозрив його у співпраці з МГБ, оскільки той знав криївку, де зв’язкові переховували пошту, і міг підкласти міну в призначений для мене пакет літератури. Однак конкретних доказів не було, тому вирішили поки що “Микиту” не чіпати.

Щойно в грудні “Буйний” і “Роман” перевели нас до криївки, в якій мали зимувати. Вона була збудована в низині, маленька, вхід мала з льоху. Там ми застали юну підпільницю “Любу”, сестру “Романа”. “Люба” була “прив’язана” до нашої криївки, бо саме вона домовилася з господинею про побудову сховку. Після арешту батька й сестри емгебісти спіймали і “Любу”, але звільнили з наміром вистежити через неї “Романа”. Нам довелось прийняти те, що є, бо кращого не було.

Заготувати потрібну кількість харчів ми не мали змоги. Нашою господинею була убога вдова з дітьми, тож доводилося самим діставати харчі, та ще й матеріально підтримувати сім’ю. Після колективізації большевицька влада довела населення до крайніх злиднів. За трудовні давали, як мишам, або й зовсім не платили. Купувати продукти було ризиковано, бо агенти слідкували, звідкіля люди беруть гроші. Самі ж партійні боси та армія їхніх чиновників - слуг забезпечували собі безбідний рівень життя, заводили собі “домработніц”, тобто наймичок.

На нашій території ворог не проводив великих акцій. Я взявся за редакційну роботу, комплектував матеріали до журналів “За волю нації” і “Молодий революціонер”. “Марічка” друкувала їх і навчала “Любу” основ українознавства.

Ми вступили в 1952 рік. Що він нам принесе? Міжнародна обстановка загострювалась. У Кореї палала війна між західними державами, що обороняли Південну Корею, і комуністичним блоком на чолі з ССРСР, що підтримував агресію північнокорейського режиму. А в Україні шалів большевицький терор, посилювалась русифікація усіх сфер життя. Преса і радіо захлинались у рабському славослів’ї на адресу Сталіна, партії і “старшого брата”. У середовищі большевицької партії наступило справжнє шовіністичне запаморочення. Усі винаходи науки і техніки, якими користувалася сучасна цивілізація, приписувалися росіянам. Поеднана з інтернаціоналізмом і комунізмом, ця месіянстична ідеологія мала зміцнити великодержавницькі почуття російського народу і зробити його слухняним знаряддям російсько-большевицької імперіалістичної політики, а неросійським народам повинна була нав’язати почуття меншовартості й змусити прийняти панування Росії як історичну долю. На жаль, большевикам удалось одурманити цим багатьох росіян, як удалось і Гітлеру запаморочити німців ідеєю “вищої німецької раси”. До того ж большевики, щоб підігріти російський шовінізм, розпочали широкомасштабну антиєврейську кампанію, яка закінчилась арештами лікарів-євреїв, звинувачених в отруєванні.

Але повернімось до наших підпільних справ. Цього року випала тепла зима. Уже в лютому почав танути сніг. У криївці почала підніматися підґрунтова вода. Хоч ми вичерпували її, це не помагало, і жити ставало в ній неможливо. Думали перебратись до криївки “Буйного”. Аж тут одного ранку господиня схвильовано повідомила, що в с. Радохівці емведисти знайшли криївку. Там були чоловіки й жінки. Вони вирвалися з криївки, але большевики їх переслідували.

Відстрілюючись, повстанці попрямували до лісу. Хто з них врятувався, хто загинув, було невідомо.

Ми зрозуміли, що йдеться про криївку “Буйного”. Там був і “Роман”, брат

“Люби”. Вона гірко заридала. Якщо всі люди з криївки “Буйного” загинули, то я залишався без зв’язку.

У села знову почало наїжджати вороже військо з польовими кухнями, штабами. Минуло кілька днів, і ми довідалися про деякі подробиці тих подій. З криївки пробилася дівчина. За описом це була “Зіна”. Відстрілюючись, вона добрела до лісу і відв’язалася від ворога. Над ранок добилася до залізничного полустанку. Опергрупа з собакою пішла її слідами, оточила полустанок. “Зіна” звела бій з емгебістами і останньою кулею обірвала власне життя. Ми також дізналися, що МГБ виставило в Клевани тіла убитих.

Через кілька тижнів прийшла ще одна трагічна вістка. 4 березня 1952 р. спецгрупа МГБ знайшла криївку в с. Сухівці Рівненського району, внаслідок чого загинув старий повстанець без ноги з одним чи двома бойовиками. Без сумніву, то був Ніл Хасевич – “Бей-Зот”, видатний художник, борець за волю свого народу. Для нас його смерть була однією з найболючіших утрат. Другого такого не було у всій Воюючій Україні.

Незабаром почались масові облави і пошуки криївок. Наша поспіхом викопана схованка не давала надії на те, що ворог не знайде її. Єдиним шансом на порятунок були “Любині” знайомі. Ні на кого з них ми не могли покластися, проте вибрали дві родини. Упевненості, що нас приймуть, звичайно, не було, та оскільки кращого варіанту не мали, ми вирушили в дорогу.

Після важкого нічного переходу “Люба” привела нас до знайомої тітки. Хоч як дівчина просила і вмовляла господиню, та відмовилася нас прихистити. “Боюся. Навколо облави. Вас знайдуть – мене уб’ють”, – заявила вона. Далі ми йти не могли, бо світало. На подвір’ї стояла клуня. Не питаючи дозволу, ми сховались у клуні, хоч і не були впевнені, чи тітка з переляку не викаже нас більшовикам. Страх перед терором МГБ-МВД, тюрмою, тортурами, Сибіром ламав людей. Але не всіх. Серед наших селян було немало людей мужніх, готових до самопожертви.

Тут ми й заднювали, втомлені, промерзлі. Дошки в клуні були почасти розібрані, так що й походити, аби зігрітись, було неможливо. Упродовж дня тітка навіть не заглянула до нас. Увечері принесла нам теплу вечерю. Обурені, ми відмовились від їжі і рушили далі.

Вітер і сніговій не дали змоги відійти далеко. Цього разу нас прийняли. То була “Любина” рідна тітка. Вона зраділа, побачивши небогу живою, і готова була нас переднювати. “Я вже перестала боятися за себе, але боюсь, аби ви не загинули”, – сказала жінка. Але ми не наважилися в неї затримуватись і пішли до хати, де переховувалась “Любина” мати. Побачивши доньку, мама прямо скаменіла: вона чула, що “Люба” загинула у криївці в Радохівцях. Очунявшись, кинулася до дочки. Потім з’явилася господиня – молода дівчина, добра, але така бідна, що не мала чим пригостити нас.

Переднювали ми на горищі. Наступного вечора хтось увійшов до хати. Через хвилину заскрипіла драбина і... показала голова “Романа”. Я схопив автомат.

– Ви самі чи...? – запитав, не випускаючи з рук зброї.

– Сам, – відповів “Роман”.

“Люба” зі сльозами щастя кинулась до брата, розрядивши напружену атмосферу. Коли переконалися, що слідом за ним не лізуть емгебісти, ми теж зраділи. Поранений, але живий! Посипались запитання і відповіді. “Роман” розповів про перебіг подій, пов’язаних із провалом криївки.

“Напередодні МГБ заарештувало дівчину, в хаті якої була криївка. Щоб

замаскувати арешт, її викликали в Олику начебто на нараду ланкових. Увечері вона не повернулася додому.

Вранці ми почули грюкіт і московську лайку в землянці. Нам стало ясно, що ворог знає про криївку. Вирішили прориватись. Кинувши гранату, я вискочив, за мною всі інші. Тут же крізь вікна відкрили вогонь по большевиках, що оточили землянку. Нас засипали пострілами з кулеметів та автоматів. Першим упав “Дуб”. Гранати і наш вогонь внесли розлад у ворожі позиції. Ми з “Буйним” вирвалися з кільця. Він проривався до лісу, я – у протилежний бік, у поля, де не було застави. Під лісом “Буйний” натрапив на ворожу засідку і загинув. Мене догнала ворожа куля і поранила в плече, але я зник за горбом і добіг до лісу”, – розповідав “Роман”.

Босий, без верхнього одягу, він перебув у лісі до вечора. Відморозив ноги, простудився, почалась гарячка. На щастя, до лісу по дрова приїхав знайомий дядько і забрав “Романа” до своєї хати. Жінка промила і перев’язала рану.

У сім’ї був малий хлопчик-говорун. Коли мами не було, до хати зайшов бригадир. Дитя розповіло йому, що в них є дядя з гвинтівкою. Як поведеться бригадир, отримавши таку інформацію, було загадкою.

Коли стемніло, “Роман” змушений був покинути цю домівку. Переховувався у різних знайомих. Відтак вирішив провідати тітку, а та розповіла про недавній прихід “Люби” і сказала, куди дівчина попрямувала. Отак “Роман” знайшов нас.

Перебувати в родині, де переховувалась мати “Люби” і “Романа”, було небезпечно. Маючи знайомі родини, “Роман” вибрав одну, яка мешкала в селі Хорлупи. Туди ми й подалися. Родина була вбога, багатодітна. Люди добрі, але дуже боязливі. Та й не диво, адже облави та обшуки не минули і їхньої хати. Усе-таки нас прийняли.

Моя дружина взялася лікувати “Романа”. Його рана загноїлась, її необхідно було прочистити. Усе це “Марічка” робила без хірургічних інструментів, але юнак тримався мужньо.

Хуртовина тривала, усе замело снігами. Довго сидіти на горищі було небезпечно. Після довгих умовлянь господарі погодились на побудову маленької криївки у хліві, де ми могли перебути, поки зникне сніг. Копав один я. Марічка і Люба виносили землю на город і маскували під снігом. Робота була виснажлива, але дівчата витримали. Викопану яму накрили зверху дошками, прикрили соломою. У ній можна було тільки сидіти і лежати. Але сам факт, що нас зверху не видно, дещо заспокоїв господарів. Ми дали господарям грошей на закупівлю харчів. Сім’я заприязнилася з нами, стала піклуватися про нас.

Пишу про це так детально, щоб відтворити побут підпільників у 1950-х роках, умови, які створив ворог для нас і населення безжальним терором, репресіями, агентурним наглядом та організованими колгоспними злиднями. Уся могутня каральна машина, всі владні структури були кинуті на боротьбу проти нас, на винищення всього патріотично налаштованого українства, на прищеплення смертельного страху і рабської покірності. Крім того, брехлива советська пропаганда намагалася спотворити цілі боротьби нашого визвольного руху, представити його учасників як бандитів, що прислугуюють чужим розвідкам і перешкоджають мирній праці радянських людей. Жорстокістю і масовістю нищення корінного населення, підступністю, лицемірством та хитрістю російсько-большевицькі загарбники перевершили всіх дотеперішніх окупантів України. Сама ідея національної окремішності українського народу, його прагнення до державної незалежності

викликала у московської влади люту ненависть. Тому й носії цієї ідеї – українські повстанці, члени збройного підпілля ОУН, його симпатика – сприймалися як небезпечні вороги совєтської імперії. Саме наше існування, навіть наша смерть підтримували в народі прагнення до волі, закладали основу для майбутньої боротьби.

Прийшла довгождана весна. На початку квітня ми подались до Котівського лісу. У селах Клеванського та Олицького районів тривали облави, хоч і тут, у лісі, ворог діяв постійно.

З допомогою “Романа” я пробував встановити зв’язки. Тепер ходити на домовлені пункти й діставати харчі мусив і я. На жаль, на зустріч ніхто не прийшов. Можливо, хлопці загинули.

Настав час другої зустрічі. Ми перейшли в Цуманський ліс. Тут у “Романа” не було знайомих селян. Доводилось “Маріці” з пістолем у кишені ходити в Цумань на базар за продуктами. Поки що щастило. Нарешті зв’язалися з “Віктором”, з групою “Сірка” та “Хмари” і з “Назаром”. Усі ми раділи, що зустрілись. Я підбадьорив хлопців, провів щирі розмови про подальше наше життя-буття і працю, роздав нові випуски “Молодого революціонера”, які встиг зредагувати впродовж нелегкої зими. “Віктор” повідомив сумну новину: на Великдень загинув у бою “Колодка”.

Я готувався до зустрічі з єдиним, хто залишився живим з керівників усіх верховних органів збройного підпілля в Україні, – Василем Куком – “Лемішем”. “Люба” і “Роман” залишалися тут із групою повстанців. Я й “Марічка” відходили з “Назаром” і його бойовиками “Сірком” та “Хмарою” на південний схід Рівненської області. Перед самим відходом ще зустрівся з “Романом”. Він повідомив, що в лісі їх оточила опергрупа. Під час прориву “Любу” і юнака скосив ворожий кулемет, а він з двома іншими повстанцями вирвався з оточення.

Ми з “Назаром” пішли своєю дорогою. Він був пригнічений тим, що потрапив у руки ворога, що опергрупа водила його по селах. Бачачи мою довіру до нього, “Назар” трохи підбадьорився. Я багато з ним розмовляв, наголошував, що він не винен у тому, що його схопили. Це тактика ворога, і ніхто з живих підпільників не застрахований від такого.

“Назар” зв’язав нас із районним Здолбунівщини “Матвієм”, молодим підпільником. Йому і такому ж юному його бойовикові я старався передати свою переконаність у важливості та необхідності нашої боротьби. Радісно було дивитися в їхні очі, повні непохитної віри у велич наших ідеалів та завзяття до боротьби за них.

У Мізоцькому районі “Матвій” передав нас окружному “Уліянові”. Наші зустрічі завжди були насичені аналітичними розмовами про стан підпілля, міжнародні події, про тактику ворога і нашу протидію. Цього разу було про що подумати. Ми визнали, що теперішні умови надзвичайно ускладнюють існування і функціонування підпільної мережі (зв’язкові лінії, сховища, вишколи молодих кадрів тощо). У результаті частих зв’язків гине багато людей. Теренових керівників залишається щораз менше. Поповнення за рахунок молоді не покриває втрат. Тому ми вирішили звести контакти між поодинокими групами до мінімуму – не частіше, ніж один раз на місяць. Якщо зв’язок розірветься, не старатися шукати його через знайомих серед населення, а ждати наступного терміну зв’язку. Харчові продукти заготовляти з колгоспних полів і ферм, магазинувати у криївках з таким розрахунком, аби вистачило на всю зиму. Узимку з криївок не виходити. На випадок цілковитої втрати контакту діяти самостійно, дотримуючись строгих правил конспірації та морально-етичних засад

членів ОУН. Щоб уникнути провокацій, не відзиватись на ніякі сторонні “пошуки зв’язків”.

Ми детально проаналізували інформацію про роботу наших клітин у Житомирській та Київській областях, де діяли “К-13” (“Кайдаш”) і “Будько”. До багатьох вісток, що надходили з цього терену, “Уліян” ставився критично, а то й з недовірою. Він твердив: де діємо ми, діє МВД. Наша діяльність на СУЗ, контакти з населенням не можуть залишатися непоміченими. Значить, МВД вживає відповідні заходи: засилає агентів, сексотів, створює провокаційні групи, які діють під маркою повстанців. Спокій і тиша – це ознака того, що ворог розставляє пастки. Тому “Уліян” не поділяв мого прагнення перебратися на СУЗ.

Я скористався з того, що опинився в надійній криївці, і став готувати пошту до керівників груп у Волинській та Житомирській областях. “Марічка” та “Уліянова” друкарка “Ганя” розмножували потрібні матеріали на машинці. Закінчивши роботу, ми вийшли в ліс на зустріч із надрайонним Здолбунівського відтинку “Сірим” та кур’єром із Житомирщини “Морозом”, який три роки тому відійшов на СУЗ. Він приніс пошту від “К-13” і розповів про умови нашої роботи на СУЗ. “К-13” повідомляв, що його секретарку “Марту” МГБ заарештувало в Житомирі разом з однією підпільницею. Вони мали при собі нелегальну літературу, яку розвозили містами України. Детальнішу інформацію про справи підпілля “Кайдаш” (“К-13”) передав усно.

За словами “Мороза”, умови підпільної роботи погіршилися, бо МГБ вже розбудувало свою агентурну мережу серед населення. Особливу увагу ворог зосереджує на т. зв. “неблагодійних”, сподіваючись, що саме до таких людей ми будемо звертатися. За допомогою шантажу їх заздалегідь вербують, наказуючи погоджуватись на співпрацю з нами і тут же доносити про нашу появу в МГБ або залишати відповідну записку в домовленому місці. Бувають, однак, випадки, коли чесні люди попереджають підпільників про небезпеку і просять більше не заходити, але про ці відвідини обов’язково повідомляють. Тому недовіру викликає кожен, хто висловлює критичні зауваження щодо большевиків і погоджується співпрацювати з нами. Часто доводиться ризикувати, керуючись власною ініціативою. І все ж знаходяться люди, які допомагають нам, чим можуть. Назагал основні зусилля населення спрямовані на виживання. Злидні панують повсюдно. Добре живуть тільки партійні чиновники.

– Як сприймають люди нашу боротьбу за Українську державу? Чи вірять у те, що у власній державі їм жилося б краще? – запитую.

– Слухаючи наші бесіди про те, чому потрібна нашому народові власна держава, відповідають, зітхнувши важко: “Правильно ви кажете, але як подолати таку силу?” “Царська імперія також була сильною, – відповідаємо, – та все ж розвалилась. Необхідно, щоб наш народ прагнув вирватися з російської неволі, здобути власну державу, готовий був боротися за неї, не лякаючись жертв. На це й спрямована наша праця. Сприятливі міжнародні обставини використовують тільки ті народи, які, накопичивши духовні сили, борються за своє визволення. Визвольні змагання у 1917–20 роках ми тому програли, що не усвідомили необхідності мати власну державу, не стали всім народом на її захист. А ось маленька Греція виборола свою незалежність і вирвалась із турецької неволі, невеличкі Фінляндія, Литва, Латвія та Естонія скинули російське ярмо. Ми ж не зуміли і тепер стогнемо”.

Під кінець я поділився з “Морозом” своїми думками про міжнародну ситуацію,

дав оцінку внутрішній політиці большевиків. Разом ми проаналізували тактику МГБ у боротьбі проти нашого руху, визначили головні напрямні нашої діяльності.

Я передав через “Мороза” записку до “К-13”, пакети літератури й усну просьбу приготувати криївку для мене на наступну весну. “Мороз” відійшов на Житомирщину, а ми з “Марічкою” та зв’язковими “Бурим” і “Байдою” попрямували на Кременеччину.

Був, очевидно, кінець серпня або початок вересня 1952 року. З Кременеччини я попрямував зв’язком на південь і через кілька нічних переходів опинився в лісовій криївці, до якої пізніше прибув провідник “Леміш”.

Ми не бачились упродовж чотирьох років, важких років нашої визвольної боротьби. Я відзвітував про невтішний стан справ на ПЗУЗ, про великі жертви в рядах підпілля. Така ж ситуація була і в Галичині. Усе ж ми не опускали рук і, поки живі, обмірковували можливості дальшої роботи, хоч вони були надто обмежені.

Зустрівшись після довгої розлуки, перебирали в пам’яті імена друзів, які загинули в боях з ворогом упродовж останніх чотирьох років. Які видатні постаті, народжені і сформовані революційною боротьбою, відійшли в історію у розквіті віку й сил! Члени верховного керівництва ОУН, УПА, УГВР генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”, Осип Дяків – “Горновий”, Петро Федун – “Полтава”, Роман Кравчук – “Максим”, крайові провідники та командири різних рангів Зеновій Тершаковець – “Федір”, Василь Бей – “Улас”, Микола Козак – “Вівчар”, Іван Литвинчук – “Дубовий” та десятки, сотні членів збройного підпілля. Їх уже не було ким замінити.

Обговорюючи міжнародне становище, ми не знаходили чогось виразно позитивного для справи української державності. Правда, відносини між ССРСР та західними країнами були напруженими. У Кореї палала війна, у якій були заангажовані обидва табори. Ми враховували можливість збройного протистояння ССРСР та Заходу, але “холодна війна” могла тривати роками, десятиліттями. Українці мали бути готовими до обох варіантів розвитку світових подій. У боротьбі проти російсько-большевицького імперіялізму в нас поки що не було відвертих союзників. Та вони могли появитися при подальшому загостренні суперечностей і наростанні загрози з боку Москви. Останнє було можливе за наявності протибольшевицької боротьби українського народу за свою державність.

Ми розглянули також ситуацію в Україні та в ССРСР. Усюди панував терор репресивних органів, жорстока економічна експлуатація усіх верств суспільства, цілеспрямована русифікація, головним чином українського народу. Ще не стих відголос антиукраїнської кампанії 1951 р., приводом для якої послужив вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, лібрето С. Корнійчука та В. Василевської до опери “Богдан Хмельницький” і публікації літературного журналу “Вітчизна”. Хоч автори вірша й лібрето та редактори журналу були лояльними до большевицького режиму, Москва у своєму шовіністичному запамороченні не могла стерпіти найменшого прояву українського національного духу. Натомість досягло апогею прославлення усього російського як найпрогресивнішого, такого, що найбільше відповідає “комуністичним ідеалам” і має бути беззастережно прийняте й сповідуване всіма неросійськими народами ССРСР.

Укінці перейшли до обговорення болючої проблеми – протистояння між ЗЧ ОУН та ЗП УГВР. Про перші прояви конфлікту я дізнався від Дмитра Маївського, який разом з Дмитром Грицаєм прямував у 1945 р. за кордон саме для полагодження цього непорозуміння. Пізніше чув про конфлікт від “Горнового”, “Полтави” і “Леміша” при зустрічі в 1948 р. Тоді ще була надія на примирення.

Читаючи нашу закордонну пресу, ми були здивовані й обурені не стільки різницею поглядів на деякі питання – це цілком допустиме в розвитку політичної думки, – скільки тоном полеміки, брудною лайкою на адресу протилежної сторони, намаганням скомпрометувати її. Важко було повірити, що це роблять люди, які свого часу займали керівні пости нашого руху. І все це відбувалось тоді, коли Батьківщина стікала кров'ю.

Не допомогло “Звернення Воюючої України” до української еміграції (1949 р.), яке підписали всі тоді ще живі керівники визвольного руху в Україні. Не зняло напруги й звернення Василя Кука – “Леміша” (липень 1950 р.), який після загибелі генерала “Тараса Чупринки” перебрав усі верховні пости. “Леміш”, зокрема, пропонував: “1. Припинити в пресі, в публічних виступах і в приватних розмовах будь яке взаємне поборювання. 2. Провести спільну нараду представників ЗЧ ОУН і опозиції з метою полагодження всіх спірних питань ідеологічно-програмового порядку на платформі постанов III-го НВЗ і нашого “Становища до актуальних або спірних питань”, які висилаємо, та погодження всіх спірних питань практичної політики на внутріукраїнському і закордонному відтинках, також на базі цього становища.

3. У непогоджених питаннях зачекати на вирішення чергового Великого Збору ОУН, або погодитися на вирішення цих питань проводом ОУН на Землях.

4. У випадку, коли б, незважаючи на все, до злагоди не дійшло, пропонуємо вислати представників з керівних членів від обох сторін на Землі для точного вияснення всіх справ, щоб ОУН на Землях могла прийняти в цих справах відповідні рішення.

До остаточного вирішення справи конфлікту ми друзів, яких провід ОУН на Землях вислав за кордон для політичної боротьби як своїх представників до ЗП УГВР, вважаємо далі членами ОУН і представниками ОУН у ЗП УГВР. Ми твердо переконані, що при добрій волі з обох сторін прийде до згоди, і не бачимо ніяких серйозних розходжень, щоб їх не можна було поладити.

Небажання піти на замирення одної чи другої сторони, дальше поглиблювання розколу, відсунення від праці в ОУН цілого ряду вартісних і високозаавансованих в організації осіб було б, на нашу думку, для нашого визвольного руху трагічним і в найвищій мірі невиправданим”.

Під цим поставив би свій підпис кожний учасник збройного підпілля в Україні.

На жаль, добігав кінця 1952 рік, а конфлікт на еміграції не тільки не вгасав, а ще більше розгорявся. Ми з “Лемішем” сприймали це з болем і обуренням. Невже друзі за кордоном не розуміли, яку шкоду оцими чварами вони заподіюють нашій визвольній справі?!

Розглянули ми пункти, з якими не погоджувалися деякі керівники ОУН в еміграції:

- демократичний устрій майбутньої Української держави;
- право членів ОУН визнавати основою нашої ідеології не тільки ідеалістичну теорію;
- право селян вибирати колективну чи індивідуальну форму господарювання на землі;
- побудова в Українській державі безкласового суспільства.

Ці засади було записано в постановах III-го НВЗ ОУН. Позиція ОУН в Україні щодо наведених питань була обґрунтована у згаданому листі керівника ОУН в Україні

“Леміша”, висвітлена у працях провідних публіцистів ОУН, УПА, УГВР “Петра Полтави”, “Осипа Горнового”, “Петра Думи” та інших. У нас ці положення не викликали суперечок. Досвід, набутий у боротьбі з окупантами під час Другої світової війни, головним чином у східних областях України, підтверджував: нашу програму слід доповнити, удосконалити, щоб вона могла мобілізувати найширші маси українського народу. Щодо демократичного устрою Української держави як протилежності диктаторським режимам, то цей принцип був закладений у постановах ІІІ НВЗ ОУН, у “Платформі УГВР” і в організаційній структурі визвольного руху (на чолі ОУН стояло Бюро Проводу, а не “вождь”). Демократію ми трактували не як вседозволеність, а як сильну владу, побудовану на правових засадах, з установленими конституцією повноваженнями та відповідальністю всіх керівних органів держави. На прикладі гітлерівської Німеччини та російсько-большевицького СРСР ми пересвідчилися, до яких жахливих наслідків може призвести диктаторський режим.

Проблему визнання ідеалістичної філософії розв’язало саме життя. У рядах збройного підпілля боролись тисячі, десятки тисяч українців, серед яких були прихильники різних філософських течій, релігій і навіть атеїсти. Усі вони вмирили за ідею української державності. Тому недоцільно було звужувати фронт боротьби за незалежність України, приймаючи в ряди борців прихильників тільки якоїсь однієї філософської школи. Питання, яка з існуючих філософських теорій правильна, доцільніше залишити ученим. Скільки існуватиме людство, стільки й сперечатиметься про те, що первинне – дух чи матерія.

Щодо колгоспів, то, на нашу думку, найрозумніше розв’язання цієї проблеми містилося у програмних постановах ІІІ-го НВЗ ОУН, згідно з якими селяни-хлібороби самі повинні були вирішити: зберегти колективні господарства зі статутом кооперативних чи поділити їх на індивідуальні. Кожен, хто знав систему сучасного радянського сільського господарства, розумів, що розігнати колгоспи у перші дні української державності означало б зруйнувати усього землеробства. Необхідно було не тільки реформувати землеволодіння, але й розбудувати виробництво міні-техніки, сільськогосподарського інвентаря для обробітку малих та середніх ділянок землі. Отже, звинувачення в тому, що ми обстоюємо збереження колгоспної системи, було абсурдним.

Поінформував мене “Леміш” і про спроби змінити назву Організації, що мали місце у другій половині 1944 р. Ініціаторами були члени Проводу ОУН на північно-західних та східних українських землях, на той час уже захоплених більшовиками, Яків Бусел – “Галина”, Ростислав Волошин – “Павленко”, Дмитро Клячківський – “Охрім”, Василь Кук – “Леміш” та інші. Було запропоновано нову назву – Народна Визвольна Револьюційна Організація (НВРО). Планувалося, що вона розширить ідейно-політичну платформу нашої визвольної боротьби проти російсько-большевицького імперіялізму, дасть змогу приєднатися до цієї боротьби і неукраїнцям, покінчить із подвійною назвою ОУН – ОУН(б) та ОУН(м). Після того, як усі українські землі опинилися під большевицькою окупацією, відбулася розширена нарада Проводу ОУН, де більшістю голосів було ухвалено залишити стару назву – ОУН. Меншість погодилася з рішенням більшості. Якби в такому ж дусі вирішувалися суперечності в еміграції, не було б розколу і взаємної ворожнечі.

Живучи в “Леміша”, я прочитав його капітальну працю “Колгоспне рабство”. Автор із глибоким знанням справи розкривав експлуататорську суть колгоспно-радгоспної системи. Висновки, підкріплені офіційними документами, переконували

всякого, хто здатний об'єктивно і логічно мислити, у тому, що большевицька колгоспна система – це справжнє рабство, кероване державою. Усі закони, нормативні акти, вся практична діяльність державного партійного апарату були спрямовані не на поліпшення добробуту селян-колгоспників, а на те, щоб якомога надійніше їх уярмити, видавити з них як більше праці для своїх потреб.

“Леміш” розповів про трагічну долю мого земляка Василя Бея – “Уласа”, провідника Подільського краю. У лютому 1951 р. його підступно схопило МГБ в магазині, де той купував канцелярське приладдя. Коли “Улас” хотів узяти у продавця пакунок із закупленим товаром, двоє емгебістів схопили його за руки і повалили додолу. Підпільникові запропонували убити “Леміша” і цим купити собі прощення і життя. “Улас” усвідомлював, що МГБ з допомогою своєї агентури буде старатись реалізувати свої плани і без нього. Аби врятувати товариша, “Улас” погодився на співпрацю, подався до “Леміша” і все йому розповів. Той залишив його на зиму у своїй криївці, де вони разом працювали. У травні 1952 р. “Улас” із групою вертався на СУЗ, на свій терен, але до місця призначення не дійшов. На одному з постойів у лісі опергрупа МГБ оточила їх, і всі вони загинули.

З “Уласом” ми познайомилися ще на Бережанщині. Він був відданий революціонер і талановитий публіцист. Написав ряд статей і брошур, редагував періодичні журнали на СУЗ “Революціонер-пропагандист”, “До волі”, “Подільський інформатор”. Випускав листівки, звернені до українського населення на СУЗ з приводу різних большевицьких акцій. Остання його праця “Перспективи розвитку національно-визвольної боротьби в Східній Україні” була написана у 1952 р. Я приніс її разом з “Колгоспним рабством” на Волинь, “Марічка” передрукувала на машинці, і ми їх розповсюджували.

У зв'язку з “Уласовою” смертю “Леміш” передав під моє керівництво Вінницьку та Кам'янець-Подільську області. Ми обговорили можливості мого переходу на схід України. У майбутньому, можливо, туди перейшов би і сам “Леміш”. У Кам'янець-Подільській області залишився окружний провідник “Скоб”. Через нього треба було шукати зв'язку з тамтешніми підпільними групами. Та чи живі вони і на волі, ми не знали.

Поцікавився я, звичайно, і долею провідних кадрів, що в 1947 р. перейшли в Україну. Окружний Перемишльщини “Григор” очолив Тернопільську, а потім Чортківську округу. У 1950 р. був підступно захоплений емгебістами, засуджений у Чорткові до смертної кари і страчений. Василь Гарбач – “Орач”, референт СБ на Перемишльщині, очолив надрайонну референтуру СБ Тернопільщини. Потрапивши до рук емгебістів, погодився на співпрацю. Коли вийшов на волю, почав знищувати агентуру, про яку дізнався під час допитів, а недовзі й сам загинув у бою з опергрупою. Залишився в живих районний Перемишльщини “Олег” (“Луговий”), тепер очолював Золочівську округу. Як я пізніше дізнався, 1953 р. він загинув у бою з облавниками біля Бродів.

“Леміш” розповів, що 1951 р. до України прибув американським літаком член проводу ОУН, провідний член ЗП УГВР Василь Охримович – “Пилип” з групою радистів. Я запитав, яку інформацію “Пилип” передав про воїнів УПА, які пробилися рейдом із Закерзоння у Західну Німеччину. “Леміш” відповів, що багато з них загинуло в боях, особливо постраждала сотня “Бурлаки”. Як цілісна бойова одиниця пробилася тільки сотня “Громенка”. Інші приходили невеликими групами упродовж 1947–48 рр. У західних засобах масової інформації це набуло значного розголосу. Але

офіційні американські кола не афішували появи наших повстанців. Хоч уряд ССРСР добивався видачі упістів, американці не поступилися. Спочатку постанців інтернували, а пізніше тихо звільнили, і вони роз'їхалися по інших країнах.

Із кожною зустріччю зростала моя повага до “Леміша” як до одного з найвидатніших лідерів українського визвольного руху. Його вказівки і накази були доцільні, розумні, політично виважені і завжди конкретні. Хворий на виразку шлунка, яку нажив у нелегких умовах підпільного побуту, він безперервно працював. Незважаючи на болючі проблеми, які ми обговорювали, я повертався на Волинь з приємним почуттям від спілкування з такою доброю, повністю відданою нашій справі людиною.

Повернення на свій терен навіть після недовгої відсутності завжди супроводжувалося тривогою: чи всі живі? На щастя, серед найближчого оточення жертв не було. “Уліян” приготував для нас криївку в Почаївському районі. Я переказав політичні новини, про які довідався від “Леміша”. Визначили основні напрямні нашої роботи, домовилися про зв'язки. “Уліян” передав мені свого зв'язкового “Байду”, який мав зимувати з нами. Невдовзі прийшла “Марічка”, і ми взялися до праці. Дружина передруковувала матеріяли, які я приніс від “Леміша”, а також щойно відредаговані мате-ріяли та журнал “Молодий революціонер”.

Наступив 1953 рік. Зима пройшла відносно спокійно. Радіо і советська преса, яку ми час від часу купували, давали необхідні відомості про події в ССРСР та світі. Окрім критики на адресу західних держав, советські газети і радіопередачі рясніли нападами на лікарів-євреїв, заарештованих за фальшивим звинуваченням в отруюванні пацієнтів і начебто запланованому отруєнні большевицьких вождів.

У перших числах березня з'явилась інформація про те, що Сталін важко хворий. 5 березня 1953 року весь світ облетіла вістка: помер кремлівський тиран. Більшість населення Західної України сприйняла цю новину з радістю і тривогою: що буде далі? Нам було ясно, що смерть диктатора не принесе ніяких позитивних змін у червоній імперії. Наче на підтвердження цього в нашому селі й околиці почались облави і пошуки криївок. Землю ще вкривав сніг, виходити в ліс було зарано. Нічого не знайшовши, облавники відійшли.

На початку квітня до нас завітали хлопці “Уліяна” – “Чумак”, “Олесь” і “Бурий”. Вони зимували в Кременеччині, де також пройшли облави. “Бурий”, колишній старшина УПА, був командантом цієї групи. Узимку йому паралізувало праву руку, але мужній воїн натренувався робити все лівою рукою, навіть володіти зброєю. “Чумак” подався на зв'язок з “Уліяном”, а “Бурий” зі своїми бойовиками вирушив у травні на зв'язок у напрямі “Скоба”.

Ми покинули криївку і разом з “Олесем” подались у ліс. Через кілька днів “Олесь” пішов на домовлене місце зв'язку і приніс пакунок, адресований мені, у якому були відзнаки для учасників УПА та збройного підпілля на честь 10-річчя УПА. Записки від “Леміша” не було, тільки усна інформація про те, що він живий і просить переслати йому примірник “Колгоспного рабства”. У відповідь я написав листа, у якому повідомляв, що збираюся відходити в Кам'янець-Подільську область. “Олесь”, “Марічка” і я відійшли в Кременецький ліс і розмістились у старій криївці. Стали підбирати матеріяли для СУЗ.

Тим часом повернувся “Бурий” і повідомив, що зустріч зі зв'язковими Шумського району не відбулася. Він доповів, що напередодні домовленої дати вони чули

стрілянину в лісі поблизу місця зустрічі. Значить, зв'язкова лінія до “Скоба”, відновлена після смерті “Уласа”, знову розірвалася. Через кілька днів “Бурий” і “Чумак”, повернувшись із села, розповіли, що в Кременці МГБ виставило тіла убитих повстанців. З того, як селяни описали зовнішній вигляд убитих, “Бурий” зробив висновок, що це підпільники з Шумського району, які мали вийти на зв'язок з ним. Тепер для здійснення мого плану залишилась єдина можливість – за всяку ціну сконтактувати безпосередньо зі “Скобом”, оскільки проміжну ланку зв'язку ворог ліквідував.

Тим часом прибув “Уліян” і приніс ще одну нерадісну вістку. Спроба зв'язатися з волинськими групами виявилася безрезультатною, бо районний Здолбунівщини “Матвій” разом зі своїм бойовиком загинув. Опергрупа МВД оточила їх у хаті, що була поряд зі школою. Наші прийняли бій. “Матвій” вискочив з хати, пустив по ворогах серію з автомата, вигукнув: “За тебе, Україно!” – і впав, скошений кулеметом. Люди оплакували смерть героїв.

Виникла критична ситуація: зв'язки обірвалися, у найближчому оточенні залишилось декілька підпільників. Це спонукало до переходу у східні області. Там і смерть буде доцільнішою. “Уліян” відраджував мене йти у невідомий край, пропонував податися з ним до Гурбенського лісу. Та я не хотів змінювати своє рішення. “Уліян” побачив, що не переконає нас, і відійшов на Рівненщину, передавши мені для зв'язку з ним свого бойовика “Чумака”.

Перебратися на схід мене підштовхувала ще й інформація, отримана від зв'язкових із Плужанського району. Згідно з нею, “Скоб” ждав нового провідника-зверхника і постійно перебував поблизу зв'язкового пункту на Шумщині. Я написав записку до “Скоба” і викликав його на зустріч. Усе-таки остерігаючись несподіванок, я доручив “Бурому” призначити місце зустрічі з людьми “Скоба” у полі, аби було видно довкола. На пункт зв'язку мав прийти “Бурий”, а “Олесь” повинен був залишитися на відстані.

Через кілька днів повернувся “Бурий” і привів “Скоба” та ще й з двома його бойовиками. Я наказав привести лише самого “Скоба”, але той категорично відмовився розлучатися зі своїми охоронцями. “Бурий” знав, наскільки я зацікавлений у цій зустрічі, і погодився привести усіх трьох. Він розповів про необережну поведінку “східняків” на постоях: під час днювання в житах вони витоптували великі ділянки тощо. “Під моїм керівництвом, – думав я, – вони швидко навчаться правил конспірації”.

Прийняли ми їх як своїх друзів. “Чумак” пригадав, що в сорокових роках бачив “Скоба” у підпіллі чи відділі УПА, де той був, мабуть, чотовим або політвиховником. У розмові з'ясувалося, що в 1943 р. “Скоб” бував на Кременеччині. Це посилювало довіру до нього. Про себе “Скоб” сказав, що родом із Галицького району, у підпіллі з 1942 р. На Кам'янець-Подільщині працює ще з часів німецької окупації. Його дружину вивезли в Сибір, а сина забрали до дитбудинку.

“Марічка” приготувала на вогні скромну їжу, нагодувала гостей. Після короткого відпочинку я відвів “Скоба” вбік і розпитав про умови праці та побуту на СУЗ. Він не малював рожевої картини. За його словами, люди гинули й на сході, але назагал там не було такого натиску з боку МГБ-МВД, та й народ був не настільки заляканий, як тут. Я повідомив його, що після смерті “Уласа” Провід ОУН передав ці області під моє керівництво. Він сприйняв це нормально і сказав, що знає про це. Я спитав, що він думає про мій перехід на його територію.

– Будь ласка. Чогось особливого ми вам не зможемо запропонувати. Будемо ділитися тим, чим багаті. Криївка для вас знайдеться, самі потіснимось. Є одна в лісі, друга в селі.

Я поцікавився, як давно користувалися цими криївками і скільки людей знає про них.

– Криївки викопано минулої осені. Знають про них тільки ті, хто в них бував. Та ми рідко й залазимо до криївки, більше мандруємо, – вів далі “Скоб”.

Поговорили про розгалуження агентури серед населення, про можливості забезпечення харчовими продуктами та друкарським приладдям. “Скоб” характеризував усе так, як і кожний керівник теренової ланки. Не наполягав, аби я відходив на його територію, але постійно запевняв, що на СУЗ більш сприятливі умови праці.

Я стримався з відходом на СУЗ, бо сподівався отримати пошту від “Леміша”. Нарешті вона прибула. “Леміш” повідомляв, що МГБ схопило Василя Охримовича, а сам він ледве вирвався з облави, під час якої було виявлено його криївку. У відповідь я сповіщав, що відходжу на СУЗ. Записку передав “Бурому”, щоб до дати зустрічі заховав її у лісі, а схованку показав “Чумакові”. У разі загибелі “Бурого” “Чумак” повинен був відправити записку до адресата. За таких обставин зв'язок між Хмельницькою областю і Кременеччиною мав підтримувати “Чумак” і “Скоб” зі своїми людьми.

Якийсь час ми перебували разом зі “Скобом” у криївці, після чого “Скоб”, “Марічка”, “Чумак” і я рушили на схід. На дорогу взяли з собою харчів і трохи води. Заднювали в житі, оскільки лісу поблизу не було. Стояла неймовірна спека. Усю воду випили. Марічка ослабла, відтак знепритомніла. Віднесли її в коноплі, там, здавалось, було холодніше. Та наркотичний запах конопляного пилу тільки посилив головний біль. Виходу не було, тож “Чумак” пішов до села по воду. Напившись, “Марічка” трохи віджила. На третю ніч дороги “Скоб” відірвався від нас. “Чумак” ледве його догнав. Я насварив “Скоба” за те, що занадто віддалився. Рушили далі.

Після кільканічного маршу добрели до якогось ліска. “Скоб” пішов на зв'язковий пункт до своїх бойовиків і привів їх до нас. Бойовиків було троє. Один із них – здоровань боксерської статури – був нам невідомий. Я обурився таким вчинком “Скоба”. Навіщо з перших днів “світити” нас перед незнайомими підпільниками?! “Скоб” запропонував, аби “Чумак” пішов зі зв'язковим днювати в інше місце, щоб надто не витолочувати місця постою. Я погодився.

Нас пригостили білим хлібом, салом, та ще й коржиками. Перекусивши, ми заснули непробудним сном. На варті залишилися зв'язкові. Прокинувся я від сильного удару по голові та викручування рук назад.

– Ви агенти, ви вбили нашого провідника “Уласа”. Беремо вас на слідство, – кинув один зі “зв'язкових”.

– Ви збожеволіли?! – крикнув я, ще не отямившись. – Я навіть не бачив “Уласа”!

– Кому ти пояснюєш? Невже ти не зрозумів, що ми попали в руки агентів? – промовила розпачливо “Марічка”.

– Так, ми агенти, – признався той, що був з нами на Кременеччині. – Ви в руках МГБ. Навіть не пручайтесь, бо ліс узято в облогу.

Важко описати наші почуття в ту хвилину. То був не арешт, не раптовий напад ворога, не облава, коли над криївкою копають і земля сиплеться через продуху. Тут свої, точніше, колишні свої віддавали тебе в руки ворога. Я кипів від обурення, що дав

перехитрити себе агентам і емгебістам. За десять років перебування в лісах та підземеллі я звик будувати свої відносини з підзвітними мені людьми на щирості. Формуванню таких стосунків сприяли не тільки відверті розмови, а й власна поведінка, сам стиль підпільного побуту. Я звик до того, що мене не видавали навіть ті, що попадали живими в руки ворога. На цей раз мій метод не дав бажаної віддачі.

Марічка палала від безсилої люті, обзивала провокаторів юдами, плювала в їхній бік.

– Нас також зловили живцем, – виправдовувались вони.

Я звернувся до “Скоба”, щоб нас убили і сказали гебістам, що ми пробували втікати.

– Ми маємо здати вас живими, – відповіли мені.

– Я теж не зголосився до них добровільно. А тепер я не дурень помирати, коли УГВР за кордоном вислугується перед американцями, – сказав “Скоб”.

– Ти, плюгавцю, добре знаєш, що майже вся УГВР в Україні вже в сирій землі похована, – відказав я з обуренням.

У думках вимальовувались наслідки цієї операції МГБ. Тепер у руках ворога опинилися зв’язки як до “Леміша”, так і на Волинь до “Уліяна”. Невідомо, чи витримає “Чумак”, з яким “Уліян” домовився про пункт зв’язку. А з “Бурим” на Кременеччині тепер уже мав контакт “Скоб”. Отже, дорога до “Леміша” була відкрита.

Я поглянув на “Марічку”, зв’язану, з впалими палаючими очима, пересохлими, потрісканими губами, і спробував якось її заспокоїти: “Будь мужня, Марусе. Мусила наступити і наша черга”. А далі напівпошепки вимовив одне слово: “Зв’язок”, вклавши в нього весь відчай, яким були наповнені мої думки.

Тепер події розвивались за планом МГБ. Появилось начальство та ще декілька чекістів.

“Здрастуй, “Орлан”, – звернувся до мене один з них із самозадоволеною усмішкою. – От ми і зустрілися. А скільки років довелося ганяти за тобою!” “Що ж, тим разом ви перемогли”, – відповів я, розглядаючи пихаті обличчя емгебістських чинів.

Заревли мотори автомобілів. Шнури на руках замінили наручниками, посадили в машини. Везли нас окремо. “Чумака” між нами не було. Шкода було хлопця. Як він там, один? Його взяли окремо і будуть “обробляти” прискореним темпом, бо він знає зв’язки.

Орієнтуючись за сонцем, я визначив, що ми їхали на південь, мабуть до Хмельницького. “Везуть польовими дорогами. Значить, засекречують сам факт нашого захоплення і планують продовжити свою операцію”, – робив я висновок. Жита дозрівали до косовиці. Було 10 липня 1953 року.

Проїхавши Шепетівку, авто зупинились посеред поля. Нас із “Марічкою” пересадили в одну машину. Помітивши, що руки в “Марічки” спереду, скували їх наручниками ззаду.

Десять біля полудня прибули в Хмельницький, заїхали в тюремний двір. Тут нас із дружиною розлучили. Мене в тюремній приймальні роздягли, забрали все, дали тюремне лахміття й посадили в бокс. Бокс – це така клітка, у якій можна тільки стояти або, зігнувши коліна, присісти. Принесли якусь юшку, але я відмовився від їжі. Стан був такий, що, здавалось, нічого не проковтну.

Сутеніло. Нас вивели у двір, де чекало дві “Победи”. Вийшов якийсь начальник у

супроводі кількох офіцерів МГБ. Усі були напідпитку, веселі, говірки. Нас посадили в окремі автомобілі й повезли в аеропорт.

Машини під'їхали прямо до літака. Збудований він був із комфортом, спеціально призначався для оцих “слуг народу”. Нас повезли до Києва, розмістивши в одному крилі літака, але з протилежних боків. Незабаром мене перевели в переднє відділення. Там сиділи вищі чини. Серед них, як я пізніше дізнався, був заступник міністра МГБ УССР Слонь. Він зав'язав розмову зі мною, точніше, говорив він один. Мову вів про т. зв. досягнення українського народу за радянської влади. Один з офіцерів, що сидів поруч зі мною, похвалився, що везе двох депутатів – депутата Верховної Ради УССР (кивнув на Слоня) і депутата УГВР.

Через деякий час в ілюмінаторі засяяло море світла. То був Київ, який так хотілося побачити. І ось я в оточенні ворогів, у наручниках, ніби невільник, опускався на київську землю.

Щоб пробудити бажання до життя, повезли нас набережною Дніпра, Хрещатиком і привезли до в'язниці на Володимирівській вулиці. Тюремна брама проковтнула нас, як і тисячі інших патріотів України.

Мене привели в розкішний кабінет. За письмовим столом сидів генерал, міністр МГБ УССР Строкач. Крім нього, тут було ще декілька офіцерів МГБ.

– Здрастуйте, Василь Михайлович. От ви у нас. Бачите, самі ваші люди віддали вас у наші руки, бо зрозуміли шкідливість вашої боротьби, – із задоволенням прокоментував подію міністр.

– Усяке трапляється в підпільній роботі, – відказав я. – Колись у вашій партії за царських часів також був Азеф. Але не провокатори визначають суть ідеї, за яку ведеться боротьба.

– Це різні категорії, їх не можна порівнювати, – обірвав розмову Строкач.

Він походжав по килиму, проповідував. Усе, мовляв, залежить від мене, від того, як я буду поводитись. А далі пішла звичайна агітка про “прощення провини” і т. п.

Після короткої розмови прийшли тюремники, повели у в'язницю і закрили в одиночці. Переступивши поріг камери, оглянув у ній усі предмети. Вікно з ґратами під стелею, залізна койка, тумбочка, табуретка. Перша думка була: як би задушитись непомітно? Може, вдасться під покривалом?

Вартовий не відходив від “очка”, слідкував за руками й виразом лица.

– Отбой! Ложитесь спати! Руки сверху одеяла, голови не укривать, – скомандував тюремник, відкривши вічко у дверях. Вартовий не відходив від дверей.

Не давали, кати, померти. Тільки сховаю руки під покривало – відкривалося вічко і звучав голос вартівного: “Руки сверху на одеяло!”.

Сон не брав, у голові кипіло, як у казані. Одні й ті ж думи. Ніч, ранок, день один, другий, третій пройшов, а на допити не кликали, щось там планували.

Нарешті появились троє тюремників. “Виході!” – наказав старший. Повели: один збоку, другий спереду, третій ззаду.

Перший допит проводив полковник Пивоваров. Поряд посадив стенографістку. Він записував тільки біографічні дані. Подальші допити відбувались уночі і вдень. Перше питання – зв'язки до “Леміша”. Моя відповідь: усі попередні зв'язки обірвані, люди погинули (що відповідало дійсності), зв'язок на Кременеччину тепер у їхніх руках, і більше мені нічого додати.

Друге, що їх цікавило з самого початку, – це моя “шпигунська” робота на Закерзонні, пов'язана з посольствами західних держав у Варшаві. Я відповідав, що ми

інформували посольства про нашу боротьбу, про її цілі, про жорстокі методи виселення українців з рідних земель, а також передавали їм нашу літературу, програмні документи, наші протести.

– Ето і єсть шпiонская iнформацiя, – резюмував слiдчий i записував до протоколу. Зав’язувалися суперечки. Слiдчий червонiв з лютi, доводячи своє, але стримувався вiд фiзичного насильства. Видно, така була iнструкцiя начальства. Слiдство вiв майор Птiчкiн – жорстокий, грубий росiянин. Iнодi долучались iншi. Практикували й груповi допитування: двоє-троє вищих “спецiв” сiдали в рiзних мiсцях, ставили перехреснi запитання i слiдкували за логiкою моїх вiдповiдей. Далi пiшли питання про iсторiю нашої дiяльностi, що на той час уже не було для КГБ таємницею. Якщо я щось недоговорював, вони уточнювали, як було насправдi.

Пiсля iнтенсивних допитiв мене щоразу частiше почали викликати вищi чини МГБ для “виховних” розмов. Головною темою цих бесiд була критика дiяльностi наших закордонних органiзацiй та їхнiх керiвникiв. “Виховнi” розмови найчастiше вiв Слонь та ще два майори, прiзвища яких не запам’ятались. Основний наголос вони робили на моєму соцiальному походженнi, на тому, що я обрав хибний шлях. Менi втрачати було нiчого, тому сперечався з ними, вiдверто обстоюючи наші iдеї. Говорив про голод 1932–33 р., про розстрiли iнтелiгенцiї, вивози в Сибiр, про соцiальну нерiвнiсть в ССРСР. Усi репресiї вони звалювали на Берiю як на “агента iмперiалiзму”. Тепер, мовляв, усе змiнилось на краще. Коли в газетi “Правда” з’являлись матерiали про дiяльнiсть Берiї, давали менi їх читати i коментували цi статтi як ознаку позитивних змiн у державi.

З розмов про шкiдливу дiяльнiсть наших закордонних органiзацiй я робив висновок, що МГБ збиралося використати мене для роботи проти керiвних осередкiв за кордоном. “Якi форми це буде мати? Якими засобами i з чiєю допомогою МГБ реалiзовуватиме свої плани? – тривожила думка. – Чи не використають iнших захоплених пiдпiльникiв?” Уява малювала жахливi наслiдки цiєї роботи. Отже, мiркував я, треба дiяти менi. Необхiдно попередити керiвництво наших осередкiв в емiграцiї про небезпеку провокацiї i про фактичний стан пiдпiлля в Українi. Але як? Мене, очевидно, за кордон не випустять. Найбiльше, на що вони можуть пiти, – це вислати вiд мого iменi “Марiчку”, залишаючи мене своїм заручником. Дружинi я довiряв беззастережно i був упевнений, що в разi виникнення такого варiянту вона виконає завдання i там залишиться. А зi мною тут уже хай буде те, що буде.

Такi були мої плани, i для їх здiйснення я поводився вiдповiдно. Щоб не насторожувати ворогiв, ждав, коли вони самi запропонують спiвпрацю. Я усвiдомлював, що, погодившись на таке, пожертвую своїм iм’ям. Незважаючи на мої добрi наміри, завжди знайдуться люди, якi мене засуджуватимуть.

Урятувати щось на теренi своїх дiй я вже не мав нiякої можливостi, бо контакти з тими нечисленними групами пiдпiльникiв, якi там залишились, були обiрванi ще до того, коли мене схопили. А зв’язки до “Улiяна” й “Лемiша” опинилися в руках МГБ. Їх-бо знали “Скоб” i бойовик “Чумак”, якого зловили разом зi мною та “Марiчкою”.

На одній з розмов Слонь повiдомив мене, що за вироком суду Берiю розстрiляли i багато його поплiчникiв заарештовано. Щоб настроїти мене проти наших керiвникiв на емiграцiї, Слонь сказав приблизно таке: “Ми розумiємо вас. Ви виховувались у нацiоналiстичному дусi, втягнулись у пiдпiльну боротьбу i не знаєте, що роблять керiвники вашої органiзацiї за кордоном”. Я вiдповiв, що ми боремося не за владу того чи iншого керiвника, а за здобуття Української держави.

– Навіщо боротись за Українську державу, коли вона вже існує як радянська республіка і є навіть членом ООН? – відреагував Слонь.

У жовтні 1953 р. допити переключились на питання, пов'язані з “Лемішем”: у якому районі може перебувати, як з ним сконтактувати. Я відповідав, що зв'язок перервано, бо люди погинули, а про район перебування ми ніколи розмови не заводили, та й акції МГБ змушували міняти місце перебування. Це мене насторожило. Видно, знайшли якусь нову зачіпку.

Десь наприкінці жовтня чи на початку листопада мене викликали в кабінет слідчого, наказали зняти старий одяг та вдягти новий костюм. Потім завели в кабінет Строкача, де, крім нього самого, сиділи кілька офіцерів. Увели пригніченого бойовика “Юрка”, який колись проводив мене зв'язком на зустріч із “Лемішем”. Я внутрішньо здригнувся, зрозумівши, що вони підбираються до “Леміша”. Ми якусь мить дивилися співчутливо один одному в вічі.

– Ось бачиш, цей провідник уже на волі, – мовив до “Юрка” генерал. – Якщо допоможеш нам зловити “Лемі-ша”, то і ти, і “Леміш” будете на волі, судити не будемо.

– Накажіть йому як провідник зробити те, що ми кажемо, – звернувся Строкач до мене.

– Я не його зверхник, мої накази для нього необов'язкові. Він людина доросла, нехай сам вирішує, – відповів я.

Мені хотілося сказати хлопцеві: “Не слухай їх, не помагай!” Але розпочата “гра” на закордон змушувала лавірувати. Можливо, моя засторога все одно не вплинула б на юнака. А можливо, сам мій вигляд у нетюремному вбранні збив хлопця з пантелику і відібрав волю до спротиву. Як я опісля довідався від самого “Леміша”, “Юрко” таки допоміг МГБ захопити провідника живим.

Мене поспішно вивели з кабінету, наказали переодягнутись у старе й відвели в камеру. Щойно пережита сцена гнітила душу. Якщо ми з “Лемішем” будемо в руках КГБ, то основні зусилля ворог спрямує на закордон. Ряди підпілля в Україні були настільки проріджені, що, навіть будучи на волі, ми не мали змоги нав'язати контакт із тими невеличкими групами, що залишились. Тривожила також “Уліянова” доля. Усе залежало від поведінки “Чумака”. З ним “Уліян” домовився про зустріч перед нашим відходом на схід. Згодом я дізнався, що “Уліян” загинув у 1953 р. Яку роль відіграв у цьому “Чумака”, не знаю.

Минали дні, тижні, а мене з камери не викликали. Кожна така перерва непокоїла. Під час розмови завжди старався вловити якісь деталі, щоб із них здогадатися про їхні плани, узнати, кого їм вдалося захопити. На основі цього розробляв свою тактику.

Тоді знов розмови відновились. Найчастіше викликав Слонь, деколи інші.

– Як сприймаєте останні зміни в СРСР? – запитав одного разу Слонь.

– Усякі зміни, що полегшують життя народу, є позитивними, – відказав на це я.

– Ось бачите, – вів далі генерал, – боротьба проти радянської влади втратила всякий смисл. А ваші керівники за кордоном намагаються відновити підірвану роботу в Україні. Ми з вами, як патріоти, повинні перешкодити цьому.

– Мені важко на основі самих розмов відразу змінити свої погляди. Покажіть мені свої здобутки, головне у Східній Україні.

– Добре, покажемо! Мені подобається ваша відвертість, – пожвавішав Слонь.

Я добивався показу того “живого життя” лише для того, аби під час спільного перебування з “Марічкою” хоч би окремими фразами домовитися про лінію її

поведінки тут і за кордоном, якби її туди висилали.

Знову минали тижні без викликів. Хотілось узнати, як здоров'я “Марічки”, бо вона ще в підпіллі хворіла на легені. Хотілося бодай поглядом передати свій духовний стан. Я використав ситуацію і попросив побачення з дружиною. Пройшов якийсь час, і одного дня мене привели в кабінет слідчого. Після того ввели “Марічку”. У кімнаті було кілька офіцерів КГБ. Ми привіталися, потиснувши одне одному руку і пильно подивившись одне одному в вічі. Таким чином ми пересвідчилися, що залишаємось такими, якими були, а все інше – гра. Я щиро попросив у дружини пробащення за прикrostі, яких, може, деколи завдавав їй у важких підпільних умовах. Відтак коротко переповів їй свої суперечки з гебістами, коли викликали мене на розмови. Звичайно, вороги влаштували це побачення з іншою метою – розтривожити наші почуття як чоловіка і жінки, а показавши фотографії наших дітей, ще й батьківські.

У січні 1954 р. повезли мене літаком в Москву, мабуть до найвищого начальства. Спочатку посадили у в'язничну камеру. Відтак повели в розкішно обставлений кабінет, де було чоловік четверо-п'ятеро. Хто вони, якого рангу, не знаю. Візит був короткий. В основному, їх цікавило, чи я вже змінив свої погляди і чи згідний з ними співпрацювати. Того ж дня я повернувся назад, у тюрму до Києва.

Десь у лютому повідомили, що повезуть нас із дружиною до Запоріжжя показати “досягнення радянської України”. Напередодні цієї поїздки організували ще одне побачення з “Марічкою”, яке відбулось у кабінеті Птічкіна. Після моєї короткої перепалки зі слідчим нас залишили самих. Тепер КГБ влаштувало зустріч для того, щоб “Ма-річка” посприяла зміні моїх поглядів і я згодився на пропозиції КГБ.

– Я маю допомогти їм тебе переконати, – гірко всміхаючись, розпочала Марічка.

– Переконуй, – відповів я. – Та краще нехай вони самі це роблять.

Ми говорили очима, розуміючи, що нас підслуховують. Переповіли одне одному зміст розмов із начальством, чого від нас хочуть. Побачення тривало 10–15 хвилин, після чого нас розвели по камерах.

Уранці другого дня ми в супроводі чотирьох конвоїрів вилетіли до Запоріжжя. Стояли тріскучі морози. Нас привезли у в'язницю – брудну, розміщену в підвалах. Звідти вивозили показувати заводи, школи, театр, музей. Птічкін із командою кагебістів супроводжував нас і всюди представляв як екскурсантів із Західної України. Вступати в розмову нам заборонили.

Першим відвідали завод “Запоріжсталь”, а після обіду побували на алюмінієвому комбінаті. Далі були Дніпрогес та острів Хортиця – серце Запорозької Січі. Та даремно ми сподівалися побачити якісь пам'ятки героїчної козаччини. Єдине, що збереглося, був старезний дуб, прозваний у народі Запорозьким. З усього почутого вирізнялась доповідь про минуле і сучасне міста Запоріжжя, яку професор-історик прочитав нам у будинку МВД. Коли доповідач дійшов до козацької доби, він з таким захопленням говорив про козаків, що явно відхилився від офіційної лінії. Ми слухали з душевним задоволенням. Професор бачив це в наших очах і сам насолоджувався своєю розповіддю. Як історик і як українець, він не міг не висловити свого осуду щодо байдужого, а то й ворожого ставлення представників советської влади до українських історичних пам'яток. На обличчях кагебістів видно було незадоволення і роздратування такими словами професора.

Неприємне враження справили відвідини краєзнавчого музею. Пам'ятки з часів козаччини тут не зберігались. Навпаки, більшість експонатів походила з російської та советської епохи. Лиш для відчипного повісили на стіні козацький жупан, шаровари,

шаблю, булаву й пернач, а в куточку поставили козацьку гармату. І все. Коли ми спитали, чому так мало предметів козацького періоду, жінка відповіла: “Багато пам’яток тих часів знаходиться в музеях Москви та Ленінграда”. Отак чужа влада вирішила долю наших історичних реліквій: одні знищила, інші забрала з-перед очей народу, щоб не будили дум про волю. Я сказав нашим конвоїрам про неприємне враження, яке справила на нас убогість музейного фонду українських пам’яток.

“Козацьких експонатів було значно більше, але німці понищили”, – викручувався Птічкін.

Оце я вперше побачив нашу Велику Україну, як ми, галичани, її називали. Загальне враження від цих кількох днів було жахливе. Чому, маючи таку могутню індустрію, багаті землі, наш народ такий злиднений?! Дивлячись на нищення національної культури, хотілося закричати словами підпільного публіциста Петра Полтави: “Україна помирає!” Правда, страхіття большевицької окупації не було для нас новиною, ми знали про це вже тоді, коли стали до бою за свою державність. Проте побачене ще більше роз’ятрило біль і потвердило правоту наших ідей, показало необхідність нашої боротьби.

Після повернення в київську тюрму почались посилені допити про Закордонні частини ОУН та Закордонне представництво УГВР: кого особисто знаю, коли і з ким зустрічався, контактував. Я відповідав, що хоча був знайомий не зі всіма, проте впевнений, що моя особа їм відома, оскільки я займав керівні пости у підпіллі. Поінформованість кагебістів вражала: вони знали псевдо і прізвища наших керівників за кордоном, хто де живе, яку посаду обіймає.

Щоб пробудити жагу життя, нас у супроводі конвоїрів виводили в місто. Під час цих “екскурсій” ми з “Марічкою” використовували кожную нагоду й обмінювалися короткими фразами, коли знаходились поруч.

Уже після повернення із Запоріжжя гебісти придумали ще одну неприємну каверзу. Хотіли забрати нашого сина Петруся від моєї родички Анастасії Сути, примістити в київському дитячому будинку й возити нас на побачення з ним. Переживаючи за долю дитини, ми обоє категорично не погоджувались на їхню варварську вигадку, пояснюючи, що такі дії можуть викликати підозру, ніби ми в руках КГБ. Гебісти відступили.

У другій половині квітня знову почались виклики до Строкача і Слоня. Цього разу все крутилося навколо зв’язку до “Леміша”. З розмов я зорієнтувався, чого прагнуло КГБ – заволодівши зв’язками з допомогою “Скоба”, “Чумака” і “Юрка”, схопити “Леміша” живим, тобто такими ж методами, як схопили нас. Зрозуміло було, що тепер большевики діятимуть ще акуратніше.

Строкач і Слонь спочатку вагалися, чи потрібна “Лемішеві” записка від мене: боялись, чи не подам умовного сигналу про те, що я в руках КГБ. На жаль, такої домовленості між мною і “Лемішем” не було. Ми вірили, що ніколи не здамося ворогові живими. Коли викликали вдруге, то відразу стали вимагати, щоб я написав записку. Я погодився в надії, що напишу так, як ніколи не писав, і “Леміш” про все здогадається. Боротьба велася за кожне слово, кому, крапку. Вони переставляли слова, речення, на другий день знову змушували писати, переписувати. Потім усе затихло, навіть не згадували імені “Леміша”. Це означало, що він загинув або його захопили живим.

Тепер почались розмови про підготовку пошти від мене і висилку кур’єрів за кордон. На запитання: “Хто ці кур’єри?” – відказували, що підберуть надійних, і

ухилялися назвати конкретного кандидата. Я категорично відмовлявся посилати від свого імені невідомих зв'язкових. Боротьба тривала кілька тижнів, виснажила мене до краю, та я стояв на своєму, мотивуючи тим, що їхні “кур'єри” мені невідомі, там їх відразу розкусять, а вину за провал звалять на мене: мовляв, щось не те написав, передав якийсь знак.

– Судить і розстрілюйте відразу, – заявив я. – Це краще, ніж сидіти в ізольованій камері-могілі і ждати смерті, поки ви будете проводити свої операції.

Я добивався того, щоб вони запропонували кандидатуру “Марічки”. Сам пропонувати не хотів, щоб не викликати підозри. Після кількадечних суперечок Слонь нарешті сам запропонував вислати від мого імені “Марічку”. “Слава Богу, – подумав я. – Хоч би не передумали”. Слонь сказав, що я повинен належно обміркувати цей план, аби “Марічка” не провалилась.

Я був свідомий того, що заручниками тут залишались я, наш син і “Маріччині” родичі. Від напруження й нервового виснаження посилювався страшний біль голови. Повірять чи не повірять наші закордонні керівники “Марічці”, а отже, й мені? Знову з'явилися сумніви щодо правильності мого кроку. Та як тільки уявляв собі, як КГБ, використовуючи своїх “кур'єрів”, витягає людей із-за кордону на зв'язки, вагання відходили на задній план. “Дій! – підштовхувала думка. – Може, ти єдиний у цих казематах маєш можливість попередити їх”.

Майже кожного дня викликали для уточнення деталей поїздки. Дружина мала встановити зв'язок із ЗП УГВР і повернутись. Тільки після того могла йти мова про моє звільнення.

За деякий час до “Марічиного” відходу нас перевезли на квартиру на вулиці Горького. З нами жили два працівники КГБ – Павленко і Скляр, а також господиня-росіянка, яка готувала їжу. У меншій кімнаті помістили нас, у суміжній поселились охоронці. Удень приїжджали оперативники і з'ясовували те, що, на їх думку, було необхідно. Ми займалися своїми справами. У нашій кімнаті, звичайно, були “жучки”, але ми знаходили спосіб спілкуватися. “Марічка” думала піти за кордон, доповісти про все нашим керівникам і повернутися в Україну. Я розумів її, але категорично забороняв повертатись, знаючи, що вона нічим не зможе мені допомогти і в нас немає майбутнього. Радив їй по змозі влаштовувати власне життя. Вона сумнівалась, чи її зрозуміють.

– Можливо, не зрозуміють, не повірять, але ти повинна виконати свою місію, попередити їх, – наказував я.

За день до від'їзду “Марічки” нам дали прочитати старе травневе число газети “Правда України”, у якому повідомлялося про засудження Василя Охримовича до смертної кари. Вони, мабуть, вважали, що, прямуючи на Захід, “Марічка” повинна була про це знати. Вістка боляче вразила, бо я знав його особисто. Це була кришталево чесна людина, відданий борець волю свого народу. “Вічна Тобі пам'ять, дорогий друже!” – вклонився йому подумки.

Настав день від'їзду. З Києва до Львова везли машиною. У Львові переночували в готелі і вранці поїхали в село Гаї Великі біля Тернополя, де в моєї родички Анастасії Сути перебував Петрусь. Машину зупинили неподалік будинку: начебто щось у машині зламалося. Двоє пішли до хати, а двоє залишилися з нами в машині. Відтак один із гебістів викликав Петруся, щоб забрав молоток і викрутку, яку вони брали нібито для ремонту. Хлопчик підійшов до машини. Побачивши сина, ми з “Марічкою” здригнулися.

– Ні слова, – тихо сказав один із конвоїрів. Вони схопили “Марічку” за руки, притискаючи до сидіння.

– Синочку, – беззвучно шептали її губи.

Я вдивлявся у кожну його рисочку. Оце я вперше побачив свого сина. У той час йому було шість років. Помітивши в машині жінку, він, усміхаючись, вдивлявся в неї.

– Як тебе зовуть? – запитав конвоїр.

– Петро, – почули ми дитячий голосок.

Заревів мотор, машина поїхала. Хлопчик ще стояв і дивився нам услід. Довго ми не могли вийти із шокового стану, особливо “Марічка”. Перед нашими очима весь час стояв усміхнений Петрусь.

Оскільки дорогу на Захід “Марічка” мала вирушити з Кременецького лісу, нас повезли до Кременця і поселили в готельчику. Ми не могли заснути: згадували Петруся і все, що недавно пережили. Ще раз вмовляв дружину, щоб не поверталася, просив зберігати силу волі і мужність. “Марічка” в муках схлипувала.

На світанку мені наказали збиратись до від'їзду в Київ. Ми востаннє попрощалися. Був, здається, кінець серпня 1954 р.

Привезли мене на ту ж квартиру в Києві. Залишили з двома охоронцями. Пізніше вони змінювалися. Десять наприкінці грудня я помітив, що режим мого перебування посуворішав. За мною стежили навіть тоді, коли йшов у туалет. “Може, щось нове дізнались про “Марічку”, – губився я в здогадах. Розв’язка наступила через місяць.

У перших днях лютого 1955 р. з’явилися знайомі й незнайомі кагебісти (МГБ перейменували на КГБ – Комітет державної безпеки). Мені запропонували поїхати на розмову з начальством. З обох боків у машині сіли охоронці. Я зрозумів, що везуть до в’язниці. Так воно й було. Коли зачинилася тюремна брама, один із гебістів-офіцерів повідомив, що “Марічка” провалилася. Чи її викрили, чи вона добровільно призналася, наразі залишалося невідомо. До з’ясування причин невдачі мене знову помістили в тюрму. Я сподівався, що цим і закінчиться, тому й не ставив жодних запитань. Через кілька хвилин я опинився в колишній камері-одиночці. Перед тим мене, звичайно, обшукали, забрали пояс, шнурівки.

Я мав над чим подумати. Відрадно було, що “Марічка” свою місію виконала. Тепер нехай буде те, що буде. На кілька тижнів про мене наче забули. Потім розпочався новий етап допитів. Слідство вели інші кагебісти. Попередні слідчі зникли з арени. Нові зосередились на питаннях, пов’язаних із закордоном: хто відправляв відділи УПА з рейдами в Чехо-Словаччину і в американську зону Німеччини; кого особисто знаю з тих, що пробились на Захід. Слідство, часто з перервами, тривало дець із півроку. Далі все затихло. Викликали тільки тоді, коли хотіли щось в’ясувати у справі “Марічки”. Я відмагався тим, що до “Марічкиного” провалу не маю ніякого відношення.

В очікуванні найгіршого я просидів в одиночній камері протягом 1955–1957 рр. У середині 1958 р. відбувся суд, який тривав кілька днів. Зачитавши перелік статей, за якими я обвинувачувався, голова військового суду під кінець заявив, що мене слід було засудити до найвищої міри покарання або принаймні до 25 років тюрми. Та враховуючи останні зміни в радянському законодавстві і те, що я погодився послати свою дружину з їхнім завданням, мені дали 10 років виправних таборів.

Із перебігу суду і м’якого вироку (згодом дехто запитував, чому мене не розстріляли) я зрозумів, що мої муки на цьому не закінчилися, що в КГБ були свої

плани щодо мене. Думаю, коли провалився задум налагодити зв'язок з еміграцією, КГБ вирішило цілковито скомпрометувати мене своїми майбутніми заходами.

Минув місяць, і я разом з іншими в'язнями прибув етапом у житомирський табір. Везли, як звичайно, у вагонах-камерах у супроводі собак і численної охорони. При таборі діяла меблева фабрика. Там я працював у бригаді малярів, покривав нітролаком поверхню меблів. Контингент в'язнів був неоднорідний: гвалтівники жінок, убивці, грабіжники, злодії, хабарники та ін. Начальство знало, хто я. А перед в'язнями повинен був говорити, що засуджений за втрату важливих документів. Я відразу помітив, що табірна агентура слідкує за кожним моїм кроком, прислухається до моїх слів, провокативно втягує в антисоветські розмови.

Навесні 1960 р. мене та ще 20 в'язнів перевезли до такого ж табору в Біличах під Києвом. Мабуть, хотіли мати мене “під руками”.

У лютому 1960 р. викликали до начальника табору. У кабінеті був представник КГБ. Спитав, чому я виглядаю такий змучений. Відтак додав: “Начальство вирішило вас звільнити”. Мене наче громом вдарило. В уяві вирисовувалася страшна перспектива: будуть тиснути, змушуватимуть публічно виступати. Відповів йому приблизно таке:

– Я не бажаю ніякого звільнення, бо ви ніколи не будете мати довіри до мене і знову посадите в тюрму. Тож краще вже не спокушайте волею.

– Ніхто вас не арештовуватиме, якщо не будете займатись антирадянською діяльністю, – мовив кагебіст. – Сидіти в таборі нема резону, бо в советській системі відбуваються прогресивні реформи. Звільняють в'язнів, повертають додому вивезених на заслання, навіть учасники підпілля вищого рангу вже на волі і працюють.

На тому розмова закінчилась. Я вийшов із кабінету пригнічений. Через кілька днів приїхав той же кагебіст і мене перевезли у київську тюрму на Володимирівській вулиці, у якій сидів раніше. Він повідомив, що незабаром мене звільнять, а поки що доведеться посидіти в камері. Знову я опинився у тій же 53-й камері, де просидів до половини квітня. Двері інших камер були відкриті. Значить, на ту пору там було порожньо.

Перед звільненням мене привели в кабінет голови КГБ УРСР Нікітченка. Бачив я його вперше і востаннє. Він відрізнявся від своїх попередників культурою поведінки. Розмовляв чистою українською мовою. Нікітченко повідомив, що мене помилувано. Я повинен це оцінити і не займатись ворожою діяльністю. Спочатку буду жити у квартирі, яку вони винайняли, а згодом влаштуюся на роботу і заживу, як усі “радянські люди”. Я запитав, що з “Марічкою”. Нікітченко відповів, що вона знаходиться у США і після всього, що сталося, “вона боїться нас”.

Після звільнення з тюрми відвідав свою родичку Анаста-сію Суту в с. Гаї Великі, зустрівся з Петрусем. Знайомство з сином було драматичним. Коли хлопцеві сказали, що я його батько, а мама не Анастасія, а Марія, якої тут, в Україні, немає, він від потрясіння розридався, прожогом вибіг з хати і виліз на високий ясен. Ми стояли під деревом і пояснювали, чому так сталося, що його мати-батько були не з ним, просили злізти. Петрусь відмовлявся злазити і продовжував плакати. Дитина почувалася обманутою, покинутою. У нас самих сльози не висихали. Ледве вмовили хлопця злізти. Я пояснив синові, що ми з мамою були в українській партизанці. Пізніше мама відійшла за кордон, мене заарештували, і я просидів у тюрмі сім років. Як тільки мене звільнили, я приїхав до нього.

– А де моя мама і коли вона повернеться? – було перше запитання.

– Вона далеко, в якому місці, не знаю. Коли повернеться, невідомо, – відповів я і тут же пояснив, що про це не треба розповідати нікому. Петрик жив у середовищі, де арешти, облави, вивози на Сибір були частим явищем. Тому дітей з малого віку вчили, про що можна говорити іншим, а про що треба мовчати.

– А яка вона, моя мама?

Я показав фотографію “Марічки”. Він довго вдивлявся, витирав сльози.

У 1960-му році повернулися з тюрем і Сибіру батьки, брати й сестри “Марічки”, що жили в с. Задвір’я біля Львова. Анастасія вже возила Петруся до жінчиних батьків, проте не говорила малому, хто вони для нього. Тепер ми сказали хлопцеві, що це його рідні бабуса, дідусь, тітки, вуйки з боку матері. Я розповів і про свою родину. Мій батько помер, коли мені було півтора року. Маму вивезли у Сибір, де вона й померла. Сестру з трьома дітьми також вивезли туди. Відомостей про них не маю.

Хлопчиків важко було перетравити всю цю інформацію. Він став наче дорослішим, серйознішим. Здавалося, син відчував, що на цьому закінчилось його дитинство, починається складне і незнане доросле життя.

Домовились ми з Петриком так: 5-ий клас він закінчуватиме у Гаях, а наступного року я заберу його до себе в Київ. На цьому ми попрощалися. Відтак листувалися.

Повернувшись до столиці, я став домагатися повернення Зенчика, якого забрали у Кракові в 1947 р. Відповідь була негативна: цього зробити не можемо, начальник високого рангу всиновив його і відмовляється віддати. Забігаючи наперед, додам, що наші з “Марічкою” пошуки уже після 1990-х років не мали успіху.

У 1962 р. одружився з киянкою Людмилою, україною, у якої був шестирічний хлопчик. Забрав до себе Петруся. Жили скромно, спільних дітей не було.

Усі наступні роки після звільнення я прожив під постійним наглядом і тиском.

Влаштували мене на завод медичного устаткування учнем слюсаря-складальника, строго заборонивши відкривати перед будь-ким, хто я насправді. “Опікунові” з КГБ я зобов’язаний був доповідати, де буваю, хто буває в мене. Там увесь час сподівалися, що хто-небудь із-за кордону пробуватиме встановити зі мною зв’язок, тому кімнати наспигували підслуховувальними пристроями, оточили сусідами-агентами. Постійно відчував за собою “хвіст”. Щоб не наражати людей на репресії з боку КГБ за контакти зі мною, довгі роки не відвідував рідного села. Бував тільки в Гаях в Анастасії, яка колись виховувала Петруся.

Аби хоч трохи зняти постійне нервове напруження, вирішив зайнятись навчанням. Працюючи на заводі, записався на підготовчі курси. Склав екстерном іспити за програмою середньої школи і вступив на вечірнє відділення факультету планування промисловості у Київському інституті народного господарства. У 1967 р. закінчив навчання і пішов економістом-плановиком на Київський завод напівпровідникових приладів, де 26 років відпрацював у цехах та виробничому відділі, поки не вийшов на пенсію 1993 р., вже у відновленій Українській Державі.

Після 1991 р. під керівництвом Василя Кука розпочав роботу над архівними матеріалами, виступав з рефератами перед молоддю, військовими. Став членом Київського братства ОУН-УПА.

Таким було моє життя і діяльність, які віддаю на суд читачеві та історії.

Щойно в 1998 р. до моїх рук потрапила брошурка під назвою “За велінням совісті” (Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном, 1962), авторство якої приписано мені та якомусь І. Бисагові. Звичайно, я цієї кадебістської агітки не писав. Довідався про її існування тільки після 1991 р. від друзів з еміграції, а побачив,

коли закінчив писати свої спомини.

У цій писанині використано мої біографічні дані, зафіксовані у протоколах допитів. Усе спрепаровано так, щоб у читача створилося враження, ніби писав книжку не кагебіст, а учасник підпілля. Але все одно у тексті проскакують типові большевицькі звороти і терміни, яких ніколи не було в моєму лексиконі. Наприклад: “Куркуль – це недобра людина”. Далі в тексті вжито суто большевицький вислів: “Так званого Закерзонського крайового проводу”. КГБ і советська пропаганда завжди користувалися виразом “так званий”, коли йшлося про керівні органи ОУН-УПА. Я ж був членом не “так званого”, а справжнього крайового проводу ОУН Закерзоння. Не належить мені й опис “щасливого життя” у колгоспі “Перемога” Борщівського району. Я ніколи не був у цьому колгоспі й не бачив того “раю”.

Брошура була розрахована винятково на українську еміграцію, щоб спонукати її “порвати з націоналізмом”. Це була головна мета КГБ. Водночас ворог старався запламувати моє ім’я, використовуючи обставини, у яких я опинився. Для цього друкували також публічні виступи в пресі, підписані моїм прізвищем. Насправді ж їх редагували кагебісти, додаючи все, що їм хотілося. Проте ні мої погляди, ні ідеали не змінилися. Життя у советському середовищі тільки зміцнило переконання, що без власної держави українському народові загрожує загибель.

Василь Галаса – “Орлан” Київ, 1998 р.

ДОДАТКИ

Смерть тиранії! Воля народам! Воля людині! До чеських і словацьких жовнів

ЧЕХИ! СЛОВАКИ! ВОЯКИ!

Недалеко вас діються страшні речі. Кілька дивізій польського і большевицького війська та поліції виганяє українське населення з його сіл, грабує усе майно, б’є безборонних людей, знущається, мордує десятками і цілими сотнями, палить хати, кидає дітей в вогонь. Пограбованих, насильно вигнаних, бідних, нещасних селян везуть взимі, серед страшних морозів, гірше, чим худобу, на вигнання.

Кожний чоловік, в якого є людське серце, мусить до краю обуритися тим нечуваним масовим людоїдським терором!

Ми, Українські Повстанці, виступили до збройної боротьби в обороні свого народу, в обороні людського права і життя! Ми не дозволяємо, щоби польсько-большевицькі банди і військо грабували і мордували безкарно наших людей та щоби виганяли насильно з рідної землі. Будемо боронитися всіма силами проти польсько-большевицьких червоних людоїдів, які наслідують і продовжують ганебну винищувальну роботу Гітлера. А там, де вимордують і виженуть наших батьків зі своїх хат – спалимо до решти свої села, щоби наш ворог-людоїд не користав з цих страшних злочинів, які dokonують на нашому народові червоні московські тирані і їх польські наймити.

ЧЕХИ і СЛОВАКИ!

Коли станете на своєму кордоні в Карпатах, гляньте з гір, як щоночі сотнями кілометрів горять хати і цілі села на просторі 800 км від хребтів Карпат по долині

Буг! Гляньте, як виганяють там на мороз і сніг та мордують людей, як втікають там лісами і ярами, на снігу і на морозі старці, жінки і діти, гірше, як за татарських часів!

Такі самі жорстокі знущання, масові морди мирного населення, арештування, розстріли, вивози на Сибір і на ле-довий підбігуновий океан, зсилки до безконечних концентраційних лагерів, грабунки і терор діяться сьогодні в цілій Україні!

Хай це буде пересторогою для всіх народів, які ще не знають зблизка більшовицької практики! Пам'ятайте, що така сама страшна доля чекає в майбутньому і Ваші народи, коли затісниться над Вами большевицьке ярмо! Бо московсько-большевицькі імперіалісти приготавляють таку долю для цілої Європи. Тому сьогодні перший обов'язок усіх волелюбних демократичних народів – стати спільно до оборони й боротьби проти цієї небезпеки, проти загрози нової, червоної, фашистської тотальної тиранії, яку несе усьому світові московський імперіалізм.

Український народ перший впав жертвою московського червоного фашизму і перший вступив до боротьби проти нього. Сьогодні ціла Україна, і з нею всі другі краї величезної тюрми народів СРСР, горять в огні революційної повстанської боротьби небувалих розмірів. В огні цієї боротьби повстає і твориться спільний визвольний фронт усіх народів поневолених, і загрозованих большевицькою тиранією.

Україна кличе Вас, наші Браття-сусіди, до цього великого діла.

ЖОВНІРИ ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ АРМІЇ!

Ви вояки, але у Вас людське серце і сумління. Ми знаємо, що Ви, чехи, і Ви, словаки, – сини культурних, демократичних, політично високорозвинених народів, тому віримо, що Ви станете разом з нами проти большевицько-польсь-кого варварства і людоїдства.

Коли Ви чесні люди, коли Ви демократи – не слухайте большевицької брехливої пропаганди, не слухайте тих, які вихваляють червоний тоталітаризм і кажуть Вам виступати проти українців. Не слухайте їх, а допомагайте серцем і ділом українському народові в його горю і нещастю і в його героїчній боротьбі!

Ми українці – Ваші найближчі сусіди і найближчі брати. У нас одна слов'янська кров і однакові демократичні переконання.

Не помагайте, отже, нічим ворогам людської свободи, але допомагайте її оборонцям!

Пам'ятайте, що ми, Українські Повстанці, боремося за найвищі і найшляхетніші вселюдські ідеали свободи, братерства і рівноправності всіх народів, ми боремося за національне і соціальне визволення, рівність і справедли-вість кожного народу і кожної людини! Ми кровавились за ці ідеали повних три роки в боротьбі проти німецької окупації – і тепер продовжуємо нашу боротьбу за ті самі ідеали проти окупації большевицької.

Не виступайте, отже, проти Українських Повстанців, не стріляйте по нас, але єднайтесь з нами і допомагайте нам. Тим прислужитесь також своїй батьківщині, яка рівно ж заг-рожена сьогодні небезпекою большевицького імперіалізму.

Слава нашим волелюбним слов'янським братам – Чеським і Словацьким Демократам!

Хай живе співпраця і братерство наших народів!

Хай живе Вільна, Самостійна Українська Держава!

Хай живуть вільні, самостійні держави усіх народів у братерській дружбі і співпраці!

Хай живе новий вільний світ на руїнах гітлерівської і большевицької тиранії!
Геть чорний, брунатний і червоний фашизм – ворогів людської свободи!
Хай живе воля, братерство і соціальна справедливість усіх народів і усіх людей!

1946 р.

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ

Лист до президента Чехословаччини Е.Бенеша.

Високоповажному Панові Президентові д-рові Е.Бенешу

Повідомляємо Вас, Пане Президенте, що ми, українські повстанці, прийшли на Ваші землі. Прийшли не як вороги, але як гості. Несемо Вашому народові і населенню Вашої держави слова правди. Вас, пане Президенте, вже напевно повідомили про наш прихід, але те повідомлення, ймовірно, не було правдиве. Знайте, що нас змальовують у найтемніших кольорах. Ми з цілим нашим народом не боремося ні за що інше, тільки за свою свободу. При цьому не маємо ніяких претензій на чужі землі. Загальнолюдські моральні принципи вчать, що кожний народ, який бореться за своє звільнення з-під чужого ярма, поступає чесно, благородно і згідно з правом. Історія не осуджує і не ганить народів, які боролися за своє звільнення, а навпаки, надає їм за ті шляхетні чини найкраще визнання. УПА є сьогодні не тільки найбільшою партизанською армією в Європі, але, передусім, є революційно-визвольною армією протибольшевицького фронту, яка бореться не тільки за волю українського народу, але й за волю всіх народів і всього людства,гнобленого і загроженого большевизмом. УПА – це армія, яка стає знам'ям визвольної боротьби всіх поневолених большевиками народів. Нас – українських повстанців і весь наш народ – не спинить той факт, що війна в світових масштабах закінчилася, і ворог усі сили кинув проти нас. За свої святі права і правду будемо боротися до останнього подиху. Не відмовимося від боротьби, навіть коли би проти нас став цілий світ, тільки зі співчуттям відносимося до народів, одурманених большевизмом. Така дійсність у нас підсилює віру, що наші ідеали святі і наш шлях та методи нашої боротьби єдино правильні і дають нам запоруку перемоги та життя.

Віriamo, що Ви, Пане Президенте, належите до тих політичних діячів, які правильно оцінюють політичну ситуацію в Європі. Сподіваємося, що Ви, Пане Президенте, і Ваш народ належно поставитеся до нашого визвольного фронту.

Дозвольте, Пане Президенте, передати Вам наше привітання.

З глибокою пошаною – Українські повстанці

О. Назарович

Масова збройна боротьба на Українських землях за лінією Керзона (коротка інформація)

Події, які відбувалися на українських землях за т.зв. л. -Керзона на протязі останніх трьох з половиною років (від липня 1944 до кінця 1947 рр.) мають глибоке відношення до цілості української визвольної проблеми, заторкують цілість наших національних інтересів. Подаючи цю інформацію, хочемо запізнати українське суспільства з ходом і змістом цих подій. Про усе те, що діялося на цих землях було вже ряд інформації в нашій літературі, тому ми попередні події охоплюємо лише для повности образу, а ширше зупиняємось над останнім розділом цієї боротьби.

I. Передвиселенчий терор

Початок цього кривавого ланцюга подій сягає до Ялти і Москви. В Ялті дали свою згоду на виселення українського населення з цих земель тодішній президент США Рузвельт і прем'єр Великобританії Черчилль. Чи здавали собі справу ці мужі, який жорсткий і несправедливий акт підписали вони?!

Згодом у Москві відбулася зустріч Сталіна з представниками польського агентурного уряду, на якій укладено цілий план цього, небувалого в світі морду.

І почалося, як і все у большевицькій системі, від брехливої пропаганди й найжорстокішого терору. Вже останні місяці 1944 р. принесли перші жертви терору польсько-большевицьких банд. Українське населення не хотіло покидати своїх рідних земель, своїх дорібок, не хотіло залишати своїх родинних гнізд і йти на голодний пайок до Сталіна. В перших місяцях 1945 р., по наказу того ж Сталіна, його ставленики в Польщі почали організовувати нібито неофіційні збройні банди з польського комуністичного й шовіністичного елементу, які приступили до поголовного

вимордовування українців. Ці банди, часто очолені перебраними большевиками-енкаведистами з т.зв. “пересе-ленчих комісій”, замордували в сс. Пискоровичі 2,000 осіб, Березка – 182 особи, Павликома – 300 осіб, Малковичі – 250 осіб, Люблинець – 200 осіб і т.д. (за брошурою “Кривавим шляхом сталінської демократії”).

Це лише початки довгого некрологу помордованих. В парі з цим банди масово грабували майно, палили села. Як в мордуванні, так і в грабунках допомагали їм офіційні банди – міліція і військо. Не залишились позаду в цій ганебній роботі й польське підпілля, й польське суспільство.

Наша Організація в обличчя цього закликала народ до боротьби і станула на її чолі.

II. Наша протиакція і її наслідки

Організація оцінила ситуацію ясно й тверезо. Було очевидним, що большевики хочуть розпалити українсько-польську війну, втопити в цій війні увагу та енергію українського та польського протибольшевицького рухів, поглибити ненависть між обидвома народами. Організація й на тому відтинку не дала себе зіпхнути в бічну вулицю (на боротьбу проти поляків), а попрямувала дальше по давно обраному шляху поєднання боротьби усіх поневолених народів.

Протиакцію переведено в двох напрямках:

1. Збройно-оборонному.
2. Пропагандно-політичному.

Оборону поставлено не тільки через створення в усіх селах самооборонних відділів, але, і то в першу чергу, притінено наступ на польсько-бандитські осередки. Впродовж місяця часу (15.04–15.05.1945 р.) відділи УПА та інші озброєні формації розгромили понад 20 ворожих поліційних одиниць, які вели перед у мордуванні й грабежах нашого населення. Переведено кілька каральних акцій на польські бандитські села, мешканці яких брали масову й безпосередню участь у мордуванні українців. Засуджено й покарано тільки винних. Зі всіма іншими мешканцями цих сіл повстанці перевели збори, на яких вияснили, за що покарано винних і з'ясували суть большевицького “переселення” та шкідливість взаємної боротьби між польським і українським народом. Замешкане польське населення поміж українцями закликало до лояльності, співпраці з українським визвольним рухом в боротьбі проти большевицьких імперіялістів. Разом з цим переведено на широку скалю акцію політично-

пропагандивну. Випущено листівки до місцевого польського населення, до польського підпілля й цілого польського народу. В листівках вказано на згубні наслідки взаємної боротьби для обидвох народів, закликало до боротьби проти спільного ворога – російсько-большевицьких імперіялістів. Листівки, комунікати в справі покарання бандитів, попередні письмові перестороги до них розколюпортовано в масовій кількості не тільки на терені наших дій, але й в цілій Польщі. Майже в кожному мішаному чи чисто польському селі, охопленого виселенням терену, перевели наші теренові клітини збори з польським населенням, на яких подали вищезгадані роз'яснення. По двох-трьох тижнях цієї кампанії польська сторона припинила терор і морди. В польсько-большевицький протиукраїнський фронт введено розлад, вбито клин. Перша виступила з нього польська підпільна організація “Воль-ность і Неподлеглость” (ВІН). Ця ж найбільш впливова організація видала наказ своїм кадрам і польському населенню припинити протиукраїнські виступи. Наступило завішання зброї і таки в місяці квітні 1945 р. дійшло до перемир'я.

Відносини між нами і деякими польськими підпільними організаціями, як і між обидвома народами взагалі, щораз кращали, хоч і з огляду на польські імперіалістичні пересуди поляки тяжко переключалися на позитивну площину в українсько-польських взаєминах.

Офіційні банди – військо і міліція, діставши доброго прочухана, також не відважувалися продовжувати свою бандитську роботу. Від половини місяця квітня по місяць серпень цього ж року на землях т. зв. л. Керзона була свого роду “самостійна повстанська республіка”, де лад і порядок ворог наважувався порушувати лише тоді, як виходила з більшою військовою силою.

III. Перша масова виселенча акція і наші протидії

Першу масову виселенчу акцію попередили великі облави на села й ліси, в яких (облавах) взяло участь кільканадцять ворожих армійських дивізій. Ці облави не дали ворогові майже жодних результатів. Причиною цього було: невміння боротися проти партизанського руху і нехіть польських вояків (з регулярної армії) битися з повстанцями. Вони, за закликами наших листівок, саботували накази командирів-большевиків і під час акції старалися уникати зустрічей з нами. Після цього ворог перегрупував свої сили, позмінював гарнізони, які вже були “освоїлися” з нами, і вкинув на акцію спеціальні частини, зложені зі збільшеного і шумовинного елементу. При допомозі цих бандитських військ почав переводити насильне визволення (1.09.1945 р.). Військо викидало людей з хат і під дулами автоматів гнало на залізничні станції або до кордону. При тому грабували майно в наших селян, били, ломили руки, змушували підписувати заяви “про добровільне переселення”. Все це діялось під наглядом і командою большевицьких комісій.

Організація завізвала народ до спротиву, до боротьби. Все населення кинулося в ліси, а на безлісних теренах в села, що не були в цей час охоплені виселенням, або на польські села. Польське населення цим разом, за рідкими винятками, допомагало українцям: переховувало збіжжя, худобу, допомагало у вироблюванні різних документів. ВІН дала відозву до польського населення, в якій закликала його не піддаватися большевицьким провокаціям і не ангажуватися у виселенчій акції.

Організація покликала частину українського чоловічого елементу під зброю і розпочала на всю силу боротьбу проти виселення. Найперше вдарили відділи УПА по ворожій комунікації й системі зв'язків. Висаджено в повітря і спалено сотні мостів й

містків, вимінувано й знищено десятки кілометрів залізничних рейок і телефонічних ліній. На дорогах й переходах населення копало рови, сипало насипи, завалювало деревом, камінням, будувало барикади. Знищено цілий ряд виселених комісій на чолі зі старшинами-ен-каведистами. Відділи УПА перевели цілий ряд блискучих наступальних операцій проти ворожих військ, на їх бази і укріплення. Розгром ворожої залоги в сс. Тисовій, Рогатині, Кузьміні, Кристинополі, здобуття і знищення залізничних станцій разом зі залогами в м. Олешичах, Сокаль-Забуже, в с. Новій Греблі, трикратний наступ і здобуття м. Бірча, тур-бувальний наступ на м. Перемишль – це одні з найбільших акцій, а крім них цілий ряд менших.

Одночасно переведено широку протестаційну акцію в цілій Польщі і на терені усіх закордонних представництв у Варшаві. Опубліковано “Одвертий лист до цілого культурного світу”, який видано у великому тиражі і на різних мовах. Приступлено до широкої інформації про нашу боротьбу чужинців, шляхом перекладів і випусків наших видань польською, словацькою, англійською і французькою мовами. Події за т.зв. л. Керзона вперше по другій світовій війні звернули й прикували увагу публічної opinio світу до нашої боротьби.

Завдяки нашій політичній концепції, завдяки відповідним, приміненям нами прийомам, вилучено з цієї боротьби польський народ і польське підпілля. Воно зайняло нейтральне, а подекуди й активно-прихильне нам становище. Боротьбу поведено виключно проти большевиків і їх польських вислужників. Ця боротьба не тільки не перетворилася в українсько-польську війну, як цього хотіли боль-шевики, а ще й причинилася до зближення між обидвома народами.

Серйозність ситуації змушений був признати боль-шевицький маршал Польщі, Жимерський, на сесії (січень 1946 р.) т.зв. “крайової ради народової” (ніби парламент) і перед лицем закордонних представників та журналістів. Вся польсько-большевицька преса, яка дотепер мовчала про нашу боротьбу, почала широко про неї писати.

IV. Блискучі переможні бої відділів УПА

на весні 1946 р.

і другий рейд в Чехословаччину

Зиму 1945 – 1946 р. відділи УПА перебули майже без жертв, хоч і були з боку ворогів акції, та ще й завдали ворогові ряд ударів. Весну 1946 р. українські повстанці зустріли гучними переможними боями. Відділи УПА на Лемківщині під командою к-рів Хрена і Мирона розбили на голову майже всі ворожі пограничні і теренові гарнізони. Бої тривали безперервно від 23-го по 31-е березня і закінчилися повною перемогою повстанців. Ворог втратив кількасот вбитими, сотні крісів, десятки кулеметів, кількадесят тисяч амуніції, гранатомети, дивізійний радіонадавчий апарат та багато іншого воєнного майна. Понад 150 (в кількох боях) ворожих вояків здалося в полон, яких після роз’яснювальної розмови звільнено. Карою смерти покарано лише тих, що брали безпосередню участь у мордуванні українського населення в с. Завадка Морохівська (повіт Сянік). Повстанці мали лише кількох вбитих. Понад 150 ворожих вояків втекли на Словаччину й там голосили: “Бандерівців така сила, що годі встоятися проти них”. Словаки їх роззброїли і заарештували. Звільнили їх щойно на інтервенцію з Варшави. Ці переможні бої військ УПА відбилися голосним відгомом в світі. На сторінках світової преси ці бої увійшли під назвою: “Великі Лупківські бойові операції УПАрмії” (від села Лупко-ва). За інформаціями Української Пресової Служби (УПС) при Закордонному Представництві УГВР: “Лупків і УПА були в ці дні

головною тематикою світової преси”.

Після цього з'єднання військ УПА вирушило в рейд на Словаччину (перший рейд провели осінню 1945 р. відділи зі Станіславівщини і Самбірщини). Зовнішня ситуація якраз цьому сприяла: на початку березня світова публічна opinio була розбурхана фультонською промовою Черчілля; при кінці березня прийшли ревелюційні повідомлення про переможні й широкі масштабом операції військ УПАрмії в околицях Лупкова; в Чехословаччині (ЧСР) наближалися вибори і велася запекла боротьба між комуністичними і національними таборами. Поява відділів УПА і наша про-пагандивна кампанія (мітинги), листівки, кличі, література, широка кореспонденція з різними редакціями і т. д.) довела політичні настрої в ЧСР до кульмінаційного пункту. Довкола нашої проблеми розгорілася в цілій ЧСР боротьба між большевиками й антибольшевицькими таборами. Комуністи обвинувачували всі не комуністичні партії в тому, що вони прихильно ставилися до нас. Словаки дуже радо витали українських повстанців. З Праги, Братислави і інших міст приїжджали люди, а головне студенти й старші інтелігенти, щоб стрінутись й поговорити з повстанцями, дістати літературу. Світова преса і радіо надавали цим разом дуже багато інформації про рейд і про нашу боротьбу взагалі.

V. Друга насильна виселенча акція (1.05–15.06.1946 р.)

Внаслідок першої виселенчої акції найбільші шкоди понесла Перемищина. Тут ворог зосередив усі сили і весь удар та викинув понад 70% населення. Решта лишилися жити на згарищах. Другий удар був спрямований на Лемківщи-ну та Ярославщину, Любашівщину, Томашівщину і Грубе-шівщину. До боротьби проти нас були змобілізовані і вишколені спецвідділи на чолі з енкаведистами (т.зв. “корпуси безпеченьства вевненчного” – КБВ). Ці бандити застосували ще жорстокіші методи при виселюванні, як в 1945 р. При виселюванні Лемківщини спалили 70% сіл, по-звірськи замордували вони понад 100 українців в с. Завадка Морозівсь-ка, 43-ох в с. Терка і десятки в інших. В Ярославщині і Білгорайщині випалили великі комплекси частинних лісів. Більшість населення, яке переховувалось в лісах і полях, під час облав була зловлена і силою перегнана за кордон. Відділи УПА, мимо величезного насичення терену ворожими військами, всюди ставили бій: нищили мости, залізниці, дороги, нищили ворога при допомозі наскоків і засідок.

15-го червня 1948р. закінчився другий противиселен-чий масовий бій. Населення, що залишилося (б. 30%), варшавський агентурний уряд визнав за “польське”. Масові акції ворога проти українського підпілля продовжувалися. Повстанчі відділи не тільки витримали оборону, але й перевели ряд наступальних операцій. Важніші з них це:

28.05. наступ і здобуття Грубешова при участі з'єднаних військ УПА і польських підпільних відділів;

26.06. розгром ворожої старшинської школи “Червоний штандарт” нашою підстаршинською школою ім. полк. Коника;

липень розгром ворожого полку в с. Явірняк;

31.08. курінь УПА розбив ворожу групу (большевики й поляки) в числі понад 2,000 бандитів, яка наступила в Турницькому лісі б. с. Ямна на площу, де приготовлялося свято Зброї;

17.11. здобуття м. Динова і Любачева.

А крім цього ряд менших акцій.

VI. Пропагандивна акція на польському, словацькому й чеському

відтинках

Діяльність Організації на українських землях за л. Кер-зона не кінчилась на обороні населення, не кінчилась на боротьбі проти виселення. Організація вела безперервно політично-пропагандивну акцію, навіть під час останнього виселення. Тисячі листівок до поляків, чехів, словаків, багато офіційних видань ОУН і УПА, документів нашої героїчної боротьби і большевицького терору доставлено різними способами в польське, словацьке і чеське середовище (матеріали видані на польській, словацькій, чеській, англійській і французькій мовах). Все це розповсюджено по всіх більших, а також менших містах Польщі й ЧСР. На вулицях міст цих країн часто появлялися наші листівки й кличі, які закликали до спільної визвольної боротьби усі поневолені большевиками народи. Українська революційна література здобула собі всюди популярність і повагу. Занотовано ряд випадків перебування наших матеріалів і літератури на всіх цих середовищах. Передавання літератури одними другим – це часте явище. В села і міста, близько до терену наших дій, часто приїжджали люди з центральної Польщі, щоб дістати нашу літературу. Заїжджали туди і різні чужі кореспонденти. Широкого розголосу набрала справа стрічі українських і польських повстанців з англійським кореспондентом газети “Сандей Таймс” – Дерек Сальби (4.08. – 5.08.1946 р.). У зв’язку з тим, що по якомусь часі ця зустріч була вислана поляками, польсько-большевицький уряд видалив Д. Сальби Польщі. Англійський уряд зложив спеціальний протест в цій справі. Справа цієї зустрічі ще раз заактивізувалася в часі змонтованого польсько-большевицькими агентами люблінського процесу поляків зв’язкових, причасних до цієї зустрічі.

VII. Остання виселенча акція й наша героїчна боротьба

Уся ця гігантська наша бойова і політично-пропа-гандивна робота, її розвиток і успіхи, зріст популярності нашої боротьби настрашили кремлівських тиранів. Усі їхні дотеперішні диявольські методи і засоби не дали їм запланованих результатів. Масова боротьба і політична пропаганда ще більше посилювалася і поширювала терени своїх дій. Большевицькі сатрапи ставили собі метою, як це в один голос потверджували зловлені нашою Службою Безпеки “крупні” агенти МГБ і “Смершу” (контррозвідка), “принай-менше зупинити наш розмах і загнати в глибоке підпілля”. Сталін наказав трьом своїм агентурним урядам – в Києві, Варшаві і Празі – заключити договір про переведення спільними силами офензиви проти українського визвольного руху за л. Керзону. Другий заступник Жимерського, старий сталінський бандит міжнародного покрою (командував комуністичною бригадою в Іспанії в 1936 р.) – ген. С-верщевській виїхав в березні 1947 р. на терен дій УПА, щоб на місці розробити план наступу. Але далеко не заїхав. 28.03.1947 р. відділ УПА під командою к-ра Хрена розбив охоронний відділ Сверщевського і знищив його самого на шосе між Балигородом і Тіскою. У Варшаві лакеї Сталіна справили Сверщевському великий похорон при участі представників більшовицьких “урядів”, включно з іспанськими комуністами. Ця справа тим самим набрала міжнародного характеру і вся світова преса та радіо подали з цього приводу свої повідомлення і коментарі.

В парі з запеклою пропагандивною (преса і радіо) проти-українською кампанією, ворог дальше приготавлявся до офензиви, надаючи цьому шумного розголосу. Врешті 28.04.1947 р. ворог розпочав масову терористичну акцію. На вузький поясок українських земель т.зв. л. Керзона кинено десятки тисяч спеціально приготовлених і вишколених до цього бандитів у військовій формі. Ворожа армія була вивінувана

усіми родами зброї: артилерією, літаками, танками, панцеровозами. Протиповстанчою офензивою керували самі найголовніші сталінські бандити в Польщі – Жимерський і Радкевич (“міністр” польсько-большовицької поліції – убр). На терені боїв безпосередніми операціями керував польсько-большовицький генерал Массор.

На передодні акції розтягнув вздовж терену фронтову лінію, виривши бойові окопи, щоб унеможливити в час акції перехід нашим відділам вглиб польської території. В цей час большевики укріпили кордон численними залогоми. Чесько-большевицький уряд обсадив кордон кількома дівізіями в повнім озброєнні, які зараз коло кордону окопалися. Крім цього ворог поперетинав такими фронтовими лініями цілий терен. Окремо замкнуто Лемківщину, а окремо Перемищину і т.д.

Акція розпочалася одночасно в цілому терені (на Підляшші і в західній Лемківщині – місяць пізніше). Головний удар ворога знову був спрямований на Перемищину і Лемківщину. Акція була нагальна і переростала розмірами й жорстокостями усі попередні. Продовж дня 28 квітня ворог “очистив” до одної живої людини всі села, розміщені довкруги лісових комплексів. Впродовж тижня вже ціла східна Лемківщина і ціла Перемищина були обернуті в пустиню. З Ярославщиною, Любачівщиною, Томашівщиною і Грубешівщиною зроблено це саме впродовж одного місяця. Виселено поголовно все українське й польське населення. Процедура виселення коротка і жорстока: відділ в силі кількохсот бандитів обступив село і впродовж 2 – 3 годин викинув усе населення з хат на вулицю, безпощадно побиваючи при тому. Усіх викинутих зганяли під конвоєм до спеціально побудованих до цього лягрів. В ляграх далі били, допитували, тортували, примушували сказати, що дана людина знає про повстанців. З лягрів забирали одних до в’язниць і тут на швидку руку судили на довготривале ув’язнення, а більшість на смерть (по 10, 15, 18, 32 і т.д. осіб нараз, в Ряшеві і Люблині, – про засуджених останньо подали комунікат усі світові радіовисильні); других – в характері інтернованих, забирали на примусові роботи до шлезьких копалень, а решту вивозили етапами в Штетинське і Ольштинське воєводство (Помор’я) на зарослі буряками по-німецькі землі. Населенню дозволено зібрати бодай стільки майна, щоб вистарчило на прожиток під час дороги. З такої причини в ляграх померло з голоду багато дітей і старців. Большевицькі гайдуки, що випасають свої черева на польському хлібі, арештовували, били, катували, а нерідко засуджували на смерть також і багато поляків за співпрацю з українським визвольним рухом. У зв’язку з цим у цілій Польщі піднялись протести, почали їздити до чужих представництв різні делегації. Большевики були змушені загальне виселення поляків припинити. Далі виселяли разом з українцями лише родини членів підпілля і ПЛС (опозиційна партія). Решту польського населення збирали з усіх закутків терену і звозили в підміські села. Тут уміщували сильні військові залоги і берегли, щоб туди не заходили повстанці або хтось з поляків не доносив їм харчів.

Українське населення по-геройськи витримувало усі ті жорстокості ворога, не ломилось, не гнуло спину перед ними. Всюди в час викидування його ворогом населення заховувало харчі для повстанців і робило не раз отчайдушні заходи, щоб повстанців про це повідомити. В багатьох випадках, конвойовані і биті польсько-большовицькими головорізами, селяни на очах ворога вимахували білими платками в напрямі лісу, прощаючись в цей спосіб зі своїми повстанцями. З лягрів з Помор’я селяни переїжджали і знаходили способи для зустрічі з повстанцями. Прибувши на по-німецький терен, дивилися в першу чергу не на землю, а на ліс і приїжджали з пропозиціями, щоб повстанські відділи перейшли туди і далі продовжували

боротьбу.

Відділи УПА, як і весь організаційний кадр, опинилися, в зв'язку з витвореною ворогом ситуацією, в дуже важкому становищі. Боротьба за здобуття засобів прожитку стала питанням дня. Тисячі людей опинилися в голодовій ситуації. Харчових засобів не було, бо терен був бідний і знищений. Виселені села ворог обсадив сильними залогами. Ще більше ускладнили становище масові облави на ліси й поля. В поодиноких районах (20 – 25 сіл) оперувало 10 – 15 і більше тисяч ворожого війська. Насичення терену ворога було таке велике, що й йому самому було тісно повернутися. Але повстанські відділи, однак, знаходили способи до маневрування поміж цією гущею ворога, щоб не попадати на кожному кроці у керівний ворожий бій. Голод примушував здобувати боєм, кров'ю і жертвами кожен бараболю і кожний кусник хлібу. Але ворог у своїх звірських засобах посувався ще далше. Вивіз і прямо вимів усі харчові запаси з виселених сіл, замінював засаджені картоплею поля, робив на них масові засідки, в багатьох місцевостях захворював зелену городину, воду в лісових потоках і польових криницях. Нерідко доводилося людям не їсти впродовж двох – трьох діб. Однак наші героїчні повстанські відділи і кадри витримали це все мабуть з нейотованою ніде в світі мужністю. З голоду не вмер ніхто. Твердість, незломність, висока бойова мораль, гордість, що служимо святій справі – давали силу побідно перенести все, поконати всі труднощі. Партизанська винахідливість, проворність, парадність були доведені в ці великі дні до найбільшого мистецтва. Цілий ланцюг легендарних геройських вчинків і небаченої мужности поодиноких революціонерів, повстанців і цілих відділів вкрив невмирущою славою імена ОУН і УПА.

Наші повстанці, організовані кадри й населення доконали в цій ситуації стільки неможливого і стільки героїства, що це до глибини потрясло ці народи, які це бачили. Наведемо кілька образів:

В перших днях червня 1947 р. в с. Вербиця (Тома-шівщина) ворожий полк а пізніше дивізії оточили одну чоту УПА. Рівнинний, безлісний терен і колосальна перевага ворога не дали змоги повстанцям пробитися, мимо багатьох геройських спроб. Повстанці прийняли останній бій. Своїм героїзмом запалили усе населення. До бою стануло усе село. Хто зі зброєю, а хто зі сокирою, вилами, косою. Геройська боротьба нових Тернопільців тривала три доби. Повстанці і селяни відбивали скажені численні наступи ворога вже тільки здобутою зброєю й амуніцією. Село-твердиня далше трималося незломно. Аж третьої доби ворог, підтягнувши артилерію й танки та збомбардувавши село з повітря, щойно по трупах героїв вступив в село. Коли бомби й гарматні стрільна перевертали все догори коренем, коли в пожежі попеліли рештки хат, а ворог під охороною танків стискав і звужував залізним перснем оборонну лінію повстанців, розігралася потрясаюча картина. Батьки вбивали своїх дітей і себе, матері приводили до повстанців своїх дітей і вимагали, щоб разом з дітьми їх постріляли, не бажаючи попадати живими в руки озвірілих катів. Над пожарищем, під гук стрільб, розриву бомб неслися останні слова пісні: “За Україну, за Її волю, за честь і славу, за народ...” Так згинула ціла чота й майже все населення села. Хто не згинув у бою, тих ворог вимордував.

Курінь військ УПА в Перемищині відбув в перших днях червня рейд по польському Засянні. В терені шаліли безперервні акції ворога. В часі рейду за повстанцями безперервно гналися кілька ворожих дивізій. Але повстанці, під командою неустрашимого к-ра Бурлаки, завжди виходили ціло з ситуації, то боєм, то

проривом, то маневрами, завдаючи ворогові дошкульних втрат (власні втрати 4-о вбитих). Рейд тривав півтора тижня. Після цього кілька підвідділів під командою к-ра Бурлаки були призначені в рейд через територію ЧСР і Австрію в західну Німеччину. В перших днях рейдового маршу (половина червня 1947 р.), згаданий відділ повстанців по кількох менших боях був оточений перснем чотирьох дивізій ворога (над Сяном). Довелося зводити дуже великий нерівний цілоденний бій. Ворог наступав з усіх сторін на колові оборонні становища повстанців, впровадивши у дію всі роди зброї. Повстанці відбивали з героїськими зусиллями атаку за атакою. Кілька кратні спроби прориву не давали успіху. Ворог укріпив перстень кількома лініями. Почалася боротьба не на життя, а на смерть. Повстанці боронилися весь час з пісню на устах. Билися також вже тільки ворожою зброєю і амуніцією, забраною від убитих ворогів, що скиртами лежали перед повстанськими становищами. Ворог впровадив до наступу нові добрі частини. Ситуація ставала грізною. Усі повстанці розпрощалися між собою. Командир Бурлака вписав до нотатника слова: “Останній бій...” Всі вирішили битися до останнього віддиху і якщо вже гинути, то в наступі. Але й вороже військо виснажене і розстроєне героїзмом повстанців, щораз більше слабло. Врешті, під вечір повстанці з грімкою пісню: “Лента за лентою...” і гучним “Слава!” кинулися зі своїм командиром на останній прорив і ... прорвали кілька ворожих перстнів та вийшли з оточення, подаючися далі до наміченої мети.

Також у сусідній Лемківщині відділи УПА під командою к-ра Хрена звели по лемківським і словацьким боці цілу серію героїчних боїв.

В західній Лемківщині, ген аж під Новим Санчем, де відділ УПА перебував, опираючись в більшості на польське населення, відбувся цілоденний бій на хребті Карпатських гір вже на території ЧСР проти польсько- і чесько-більше-вицьких військ. Бій розгорівся на такій горі, з якої було видно усе поблизьке словацьке село. Словацьке населення з цього і довколишніх сіл оглядало усі картини бою. Бачило, як від самого грімкого: “Слава!” втікали ці різношерсні наймити Сталіна. Коли по переможнім бої повстанці сходили в це село, словаки наввипередки приносили харчі, витали, не знаходили слів подиву і всі говорили: “Велика ця справа, за яку Ви боретесь, тому бийте всіх, навіть і наших комуністів, якщо йдуть проти Вас”.

Це лише кілька прикладів, а їх багато, багато. І то як на терені наших дій, так і на терені рейду – від Карпат, попід Братиславу, Моравську Остраву, Прагу, Брно і другі місцевості.

Землі на т.зв. л. Керзона в плані нашої революційно-визвольної стратегії були перетворені Організацією в нашу політичну й пропагандивну трибуну, з якої ми проголошували перед світом нашу програму й політичні концепції. Це був голосник, який транслював (передавав) усю героїчну боротьбу цілої України. Ціла наша боротьба на цих землях, а зокрема останні події на початку 1947 р. (смерть Свєрщєвського, ворожа офензива) звернули особливу увагу світової опінії на нас. Отже невільно було допустити до витворення опінії в світі, що ми скапітулювали перед переважаючими силами ворога. Наша УПАрмія здобула собі в світі опінію найбільш героїчної армії. Ми ж стали прапором антибільшевицької визвольної боротьби усіх поневолених народів. Нам треба було дати, і в цьому випадку більше, як будь-коли, приклад героїзму і мужности. Щоб це досягнути, щоб до кінця належно сповнити свій обов’язок оборони цілої частини українських земель, ми й поставили цей великий бій на цьому відтинкові. Для цього, щоб подати до відома всім народам світу про нашу героїчну визвольну боротьбу, для цього, щоб зхложити акт

обвинувачення проти большевицьких варварів перед усім культурним світом, для цього, щоб закріпити позиції Закордонного Представництва УГВР вислано кілька відділів УПА в рейд в західну Німеччину. Рейдуючі повстанці, як нам відомо, добилися до цілі і свій обов'язок сповнили.

З цього змагу ми бачимо, крім величавого героїства українських революціонерів, повстанців і народних мас, ще й велику силу прогресивності нашої ідеї, великий вплив нашої боротьби і героїки на сусідні народи. Такі факти, як масова допомога польського населення нашим повстанцям під час останньої акції, мимо побоїв, а навіть розстрілів з боку польських большевиків; дальше продовження підпільної праці в тих клітинах польського підпілля, які безпосередньо стикаються з тереном наших дій підпали впливові нашої героїки; втеча ворога перед нами не тільки з нашим, але й польським населенням, бо його (польське населення) ми запалювали до боротьби проти російсько-большевицьких імперіялістів та їх агентів; радість польського населення з приводу кожної перемоги українських повстанців над польсько-большевицьким військом; оце речення, сказане словацькими селянами: "...бийте всіх, хто проти нас!" і багато подібних фактів свідчать і потверджують це.

Ця боротьба відбилася дуже голосно в цілому світі і застала дивуватися героїству українців. Вона показала, яке сильне прагнення українського народу до здобуття власної державности, вона показала, що український народ по-геройськи за здобуття цієї держави бореться. Вона показала, що тільки такий шлях і такі методи боротьби проти большевицьких імперіялістів та їх агентів, які приміняє український визвольний рух – це шлях і методи одиноправельні. Бо, станувши на такому шляху, як стали ми, на шляху без-компромісової революційно-визвольної боротьби проти окупантів, примінивши в боротьбі такі методи, при допомозі яких ми цю боротьбу ведемо, організовуємо сили і творимо необхідні передумови до геройського наступу проти большевицької тюрми народів. До цього ми приготуємо і свій народ і закликаємо до спільної боротьби усі інші народи. Усі ці могили від Підляшшя до Карпат, від Сянока до Татрів, під Братиславою, Прагою й Брном – це символ духової могутності сучасної України, це вогненні стовпи, що показуватимуть шлях до боротьби проти большевизму усім народам світу.

Коли такі люди, з такою мужністю і героїкою борються за волю України, то вона скоро буде вільною.

Лютий, 1948 р.

Воля народам!

Воля людині!

Литовці, латиші, естонці!

Палко вітаємо Вашу визвольну боротьбу проти російсько-большевицьких окупантів.

В Україні таку ж боротьбу веде Організація Українських Націоналістів (ОУН), керована Степаном Бандерою та Українська Повстанча Армія (УПА) на чолі з генералом Тарасом Чупринкою. Найвищим керівним органом нашої національно-визвольної боротьби являється Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). За кордоном нашу боротьбу і державно-політичні інтереси України репрезентує Закордонне представництво УГВР.

Боротьба за волю народів і людини – основний клич нашої політичної програми.

Литовці, латиші, естонці! Боротьбу наших народів за своє визволення ми мусимо

вести спільно і мусимо ставити її в єдину розумну площину – в площину боротьби за побудову самостійних національних держав усіх поневолених Москвою народів. Мусимо ліквідувати і неволю, і джерело неволі – російську імперію. Росіяни мусять навчитися жити на своїй землі і коштом власної праці. Доки існує російська імперія, поти ні один сусідуючий з нею народ не може вільно жити. Доля Ваших народів у 1940 році наглядно потверджує це.

Литовські, латиські, естонські революціонери! Затис-нуйте співпрацю з нашим визвольним рухом. Пересилайте в Україну свою підпільну літературу, листівки, заклики. Наставляйте своїх побратимів, щоб вони, будучи у ворожій армії, на примусових роботах на Сибірі, у в'язницях і концтаборах та при всяких інших обставинах, нав'язували з українцями дружбу і щоб спільно допомагали собі в житті та боротьбі проти окупантів.

Ми завжди робили, робимо і робитимемо так само.

Хай живуть самостійні національні держави – Литовська, Латиська, Естонська, Українська!

1950 рік
Організація
Українських Націоналістів

До Білоруського народу

Білоруси! Вже багато сторіч Ваш народ поневіряється в неволі, двигавши ярмо різних окупантів. Незчисленних жертв завдали окупанти Білоруському Народові. Найбільші однак спустошення нанесли і наносять Вашому народові такі російсько-большевицькі імперіялісти.

Тисячі арештованих, розстріляних, запроторених на заслання білоруських патріотів, заморених голодом і важкою працею селян і робітників; розстріляні сотні білоруських політв'язнів, переданих польськими окупантами перед 1939 роком большевикам; загнання в колгоспне ярмо білоруських селян, жорстока експлуатація робітників; безжалісна русифікація білоруської мови, культури, побуту; фальсифікація білоруської історії; грабунок багатств білоруської землі; здавлювання поліційним терором свободної думки народу – ось ще далеко не всі “блага”, що їх приносила і приносить для Білоруського народу варварська “опіка” “старшого брата”, тобто російських імперіялістів.

Духове, фізичне і матеріальне винищування білоруського, українського та інших народів ССРСР російсько-большевицькі імперіялісти в останні часи ще більше посилили.

В обличчі такої небезпеки наші народи, як і всі поневолені Москвою народи, можуть шукати порятунку тільки на шляху революційної національно-визвольної боротьби.

В Україні таку боротьбу веде вже понад 20 років Організація Українських Націоналістів (ОУН) під керівництвом Степана Бандери, а від 1942 р. також й Українська Пов-станча Армія (УПА), очолена генералом Тарасом Чупринкою. Усією нашою визвольною боротьбою керує підпільний український уряд і парламент – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР).

Основним елементом нашої політичної плятформи являється клич: “Воля народам! Воля людині!”. Отже, ми боремося не тільки за здобуття і побудову Української Самостійної Держави, але рівночасно і за побудову на руїнах російсько-

большевицької імперії самостійних націо-

нальних держав усіх народів поневолених Москвою, в тому числі і Білоруського Народу. Так само визнаємо право на самостійне державне життя і за російським народом, але тільки на російських етнографічних землях. Всяку вилазку росіян з ціллю розгорнення “опіки”, тобто поневолення других народів, будемо найрішучіше поборювати.

Ми непохитно переконані в тому, що тільки власна національна держава кожного народу дасть йому змогу і гарантії вільно розвивати свої духовні сили, свою національну культуру, своє народне господарство, а внаслідок того – постійно підносити на вищий рівень життєву стопу і матері-яльний добробут народу. Доказів на це історія дала і дає безліч.

Ми також переконані і в тому, що довго вікове поневолення Москвою народів було зумовлене тим, що ці народи не виступали в боротьбі проти Москви разом, єдиним фронтом. Врахувавши цей досвід, ми від самого початку існування ОУН проповідували і проповідуємо ідею спільного фронту народів у боротьбі проти російських імперіялістів за своє національне і соціальне визволення. Для реалізації цієї ідеї наш рух робив усі можливі заходи.

Ця ідея прибрала реальні форми щойно в боротьбі проти німецьких і большевицьких імперіялістів. В 1943 р. були створені при УПА на Волині і Поліссі повстанські відділи багатьох поневолених народів. Усі ми разом боролися за новий лад на Сході Європи і в підбольшевицькій Азії, за волю народів і людини. В листопаді 1943 р. відбулась на території дій УПА I Конференція Поневолених Народів, яка поклала угольний камінь під утворення Антибольшевицького Бльоку Народів (АБН). Організаційне оформлення АБН-у вповні завершено на еміграції 1946 р. закордонними політичними представництвами майже всіх поневолених Москвою народів. До АБН за кордоном належить також представництво Білоруського народу, яке веде акцію серед усіх народів за справу визволення Білоруського Народу, за побудову Білоруської Самостійної Держави.

АБН веде протибольшевицьку пропаганду і дипломатичну діяльність від імени поневолених Москвою народів на терені західних держав, серед емігрантських середовищ і серед усіх народів світу.

Наприклад, 3 квітня 1949 р. відбулась масова протест-на маніфестація в м. Ваєрн (Баварія), зорганізована керівництвом АБН як протест проти винищування большевиками в концтаборах народів ССРСР. 3 промовама виступали представники білоруського, українського, литовського та інших народів.

10 квітня 1949 р. відбулась у Мюнхені (Німеччина) величава протестна демонстрація, зорганізована керівництвом АБН як протест проти поневолення і знищування большевиками білоруського, українського і всіх народів ССРСР. В демонстрації взяло участь понад 10 тисяч людей різних народів, у тому числі й представники Білоруського Народу. Подібні протестні демонстрації поневолених Москвою народів відбулись у Франції, Англії, Бельгії та інших країнах, де перебувають емігранти.

Але на еміграції не вирішиться доля наших народів. Ця доля вирішуватиметься у завзятій боротьбі проти окупантів таки на території кожного поневоленого народу. Діяльність наших представництв на еміграції може лише в певній мірі створити сприятливіші обставини для досягнення перемоги над спільним ворогом. Тому треба закріплювати дружбу і співпрацю поневолених народів, їхніх самостійницьких

підпільних організацій, розгортати спільно визвольну боротьбу тут, під большевицькою окупацією. Треба творити і укріплювати єдиний антибольше-вицький фронт насамперед народів безпосередньо поневолених большевиками, – фронт від Балтійського моря аж по Тихий океан.

Ніхто не принесе нам визволення, якщо наші народи спільними силами не здобудуть собі його самі. Всякі зовнішні обставини (як війна тощо) можуть тільки полегшити нам у певних відношеннях досягнення мети наших народів власними силами.

Не вільно сьогодні так білоруському, як і українському та іншим поневоленим народам спускати з ока той факт, що вже сьогодні на еміграції російські “єдиноне ділимці” на чолі з Керченським, Даліним і їм подібними зубрами російського імперіялізму готуються зайняти місце Сталіна у випадку війни і розгрому большевизму. Вони вирощують поляни свіжого поневолення усіх тих народів, що загнані в кордони СРСР. Вони сьогодні ще тільки емігранти, а вже кидаються з піною на вустах навіть на найменший акт змагання кожного поневоленого Москвою народу до своєї державної самостійно-сти. А що вже думати про політику цих кіл щодо поневолених народів, коли б ці “нові” російські імперіялісти опинилися при владі.

Усі поневолені Москвою народи, в тому числі білоруський та український народи, повинні з цього зробити ясний висновок: червоні, білі чи рябі російські імперія-лісти – однакові смертельні вороги білоруського, українського і всіх народів, поневолених Москвою. Тому треба усім нашим народам ще більше закріпити дружбу і співпрацю між собою. Нам треба спільно вести всі акції на міжнародній арені, треба розгортати спільно боротьбу на окупованих наших землях, вимінюватись досвідом і готувати сили до боротьби проти всяких російських імперіялістів.

Білоруси! Пам’ятайте, що Український народ і його революційно-визвольний рух – це найвірніший Ваш друг і союзник у боротьбі за Самостійну Білоруську Державу. Ми, українські революціонери, враз із цілим народом палко вітаємо Вашу визвольну боротьбу і радіємо кожним Вашим успіхом. Так само дружньо і радісно привітаємо день Вашої Волі. Хай же дружба наших народів буде вічною.

Білоруська інтелігенціє! Ставай на чоло боротьби свого многострадального народу. Досить неволі зазнав Білоруський Народ. Веди його в бій за національне і соціальне визволення.

Білоруські селяни і робітники! Російсько-большевицькі імперіялісти зробили Вас німими рабами на Вашій же рідній землі. Ставайте до боротьби за своє визволення: за землю, за належну працю і платню на заводах і шахтах, за волю Вашу і цілого Білоруського Народу!

Білоруські революціонери! Пересилаємо Вам дружній революційний привіт з нашого поля бою. Борітесь і далі завзято проти озвірілих російських окупантів. Розбудовуйте і зміцнюйте свою підпільну організацію! Нав’язуйте зв’язки через відомих Вам довірених людей з нашими клітинами на пограниччі наших територій! Пересилайте різними способами свої листівки, кличі, літературу в міста і села України. Пересилайте свою і нашу літературу в Литву, Латвію, Естонію та в другі т.зв. союзні республіки! Затіснюйте співпрацю з українськими революціонерами прибалтійських народів! Хай кріпне і міцніє наш фронт!

Салют усім борцям, що впали в боротьбі проти російсько-большевицьких окупантів за волю своїх народів!

Хай живуть Білоруська й Українська самостійні і незалежні держави!

Хай живуть самостійні національні держави всіх поневолених Москвою народів!
Хай живе Антибольшевицький Блок Народів – визвольна сила усіх поневолених Москвою народів!

Хай живе визвольна боротьба Білоруського, Українського і всіх поневолених народів!

Смерть російсько-большевицьким імперіялістам і їхнім агентам!

1950 рік.
Організація
Українських Націоналістів

СТРАТЕГІЇ 1945–1947 РОКІВ НА ЗАКЕРЗОННІ

**Розмова з Василем Галасою – “Орланом”,
заступником провідника Закерзонського краю
Ярослава Старуха – “Стяга”
з політично-пропагандивної праці ***

– У яких обставинах та коли почався Ваш контакт з тими українськими землями, які 1945 році відійшли до Польщі і не знати на що були призначені?

– Договір, укладений у 1939 році міністрами закордонних справ III Райху Ріббентропом і таким же міністром СРСР Молотовим, визначив землям Закерзоння територіяльні обриси більш-менш подібні до нинішніх. Ці землі знайшлися тоді у складі Генерального губернаторства. Опинилася в них, а потім переважно в Кракові вся наша політична еміграція, яка вийшла з польських в'язниць. За часу 1939 по 1941 роки красним провідником на українських землях Генерального губернаторства був Роман Шухевич, організаційним референтом Василь Кук, а Ярослав Старух був референтом пропаганди. Під цю пору велася там нормальна організаційна праця. Зокрема важливою була підготовка похідних груп та пунктів переходу кордону з совітами. Цими пунктами переносилася до УРСР література з Кракова та переходили ними зв'язкові.

Терен Закерзоння перестав відігравати передову роль разом з вибухом війни в 1941 році. Він перейшов у нормальні на той час структури ОУН, де існувала Перемиська область, її провідником був Левицький. Після його арешту Гестапо провідником цієї області був призначений я, а сталося це в червні 1943 року. Організаційною лінією прибув я до Се-лиськ під Перемишлем. Тоді мав я псевдонім “В'юн”. У Се-лиськах зустрівся з Михайлом Курасем, окружним провідником Перемищини, псевдонім “Остап”. Він загинув у бою з більшовиками в 1945 році в stodoli в Коровниках під

Перемишлем. У цьому ж селі Коровниках пізнав я активного юнака Мирослава Сороку – “Птаха”, він став моїм особистим секретарем і zarazом командиром мого зв'язку й боїв-ки, яка мене охороняла. Під цю пору в Проводі Перемищи-ни були: військовий референт Яків Чорній – “Ударник”, або “Куля”, референтом Служби безпеки був присланий зі Станіславщини “Соловій”, або “Осип”, звався Микола Дудка, загинув під час переходу фронту в Карпатах. Обласною провідницею Українського Червоного Хреста була “Рогніда”, тобто Галина Лемеха.

У грудні 1944 року біля Кальварії Паславської загинув “Ударник”. У бою проти НКВД загинув він, двоє бойовиків та його дружина. На його місце ніхто не був призначений військовим референтом, оскільки змінювався поділ структур підпілля.

Мали ліквідуватися області й творитися краї. У окремий край виділялося Закерзоння, ширше від Пере-миської області. У лютому 1945 року Роман Шухевич викликав мене до Проводу на Львівщину в район Бібрки. Ішлося про організування структур Закерзонського краю. Я зустрівся з “Золотарем”, краєвим провідником Львівського краю. За його посередництва Роман Шухевич повідомив про рішення створити окремий Закерзонський край, що його провідником призначено Ярослава Старуха, референтом Служби безпеки – Петра Федоріва, командиром УПА – Мирослава Онишкевича. Я мав призначення стати заступником крайового провідника Старуха з політично-пропа-гандивної роботи.

Вернувся я з завданням передати всі свої старі зв’язки Петрові Кавузі – “Тарасові” (“Русланові”). Він мав залишитися в південній частині Закерзоння, перебравши в мене зв’язки з нашими людьми в Польщі, мав ще підібрати інших людей та обслуговувати зв’язкову лінію Україна – Мюнхен.

– Коли й де зустрілись Ви вперше зі “Стягом”?

– Це було невдовзі після мого повернення в Перемищи-ну. Ми зустрілися у лісі, десь на межі Перемищини та Яро-славщини. “Стяга” я особисто до цього моменту не знав, але чув про нього як про редактора газети “Нове село”. Ми вирішили під час цієї зустрічі низку важливих питань. По- перше, організаційна структура Закерзонського краю. Ми вирисували на мапі три округи структури ОУН, а відповідно до цього тактичні відтинки УПА. Установили ми також провідників. По-друге, обговорили плян пропагандивної та видавничої справи. По-третє, ми поклали, що я перебуватиму на півдні, тобто в Перемищині, “Стяг” посередині, тобто в монастирських лісах, а на півночі буде “Орест”. Труднощі в контактах були значні, отож ми практично діяли незалежно від себе, однак взаємне розуміння та зв’язок структур були такі сильні, що не допустили ніяких розходжень чи помилок аж до самого кінця боротьби.

– Зокрема якщо йдеться про українсько-польські стосунки?

– У жовтні 1943 року була відправа в селі Мелна Львівської області. Брили в ній участь обласні провідники львівської, тернопільської, станіславівської, дрогобицької та перемиської областей ОУН. Червона Армія приближалась до Києва й було ясно, що німці війну програли, а воєнна лавина посунеться на Захід. Україна опиниться заново під окупацією. Уперше прозвучало слово “криївка”, але з відповідним коментарем: це не нора, а підземна кімната для праці нашого підпілля.

На цій нараді прозвучала директива скоротити фронт з поляками. Я тоді відказав, що це не вдасться, але почув у відповідь від Шухевича: ні, це вдасться.

– Як би здійснювали цю “фантастичну” директиву?

– Цю директиву я практично міг почати здійснювати аж у 1945 році, коли ми на Закерзонні опинилися вже в дуже ясній ситуації. На початку 1945 року почав я писати спеціальну брошуру “Українсько-польські взаємини”, скінчив її восени цього ж року. Справа була негайна, однак писати не було легко, оскільки весь час доводилося вирішувати багато організаційних питань. Друком – на цикло-стилї – вийшла вона аж на початку 1946 року, наклад – тисяч дві, не більше, польською мовою, а перекладачем був Ярослав Старух – “Стяг”, який польською мовою володів прекрасно. Друковано цю брошуру в його ж технічному званні, де були відповідні спеціалісти. Стали ми розповсюджувати її між поляками задля того, аби вони зрозуміли, що ми не банда, а політична організація з ясно сформованою політичною програмою, що боремося за Українську Самостійну Державу, а ця держава має бути союзником Польщі, буде сприяти розвиткові справді добрих сусідських взаємин

Польщі й України. Розповсюджували ми цю брошурку насамперед між місцевою польською інтелігенцією – священиками, учителями. Відсилали ми її також у центральну Польщу за допомогою наших зв'язкових пунктів у різних містах, а цих пунктів було немало. Переважно обслуговувалися вони дівчатами, які залишали літературу – бо не тільки “Українсько-польські взаємини” йшли таким шляхом – в різних місцях, доступних для людей, на пошті, при вищих школах тощо. Вишуковували вони також адреси високопоставлених польських діячів політики, культури чи науки та посилали їм окремі примірники.

Отож, це українська сторона пропонувала польській перемир'я на Закерзонні, а раніше – по всій Західній Україні. Це сталося навіть у тій ситуації, коли польське підпілля завдало жорстоких ударів по Павлокомі, Березці, Бахові та інших селах. Нашою відповіддю були спершу летючки з закликами припинити різню та ворожнечу. Не дочекались ми позитивної відповіді, отож, розвідавши, хто брав участь у вбивстві українців у Павлокомі, вирішили вдарити на польське село Борівницю. У ньому містилася база польського відділу, безпосередньо відповідального за морд. Не вдарили ми в село – ми вдарили в конкретних винних польських партизан. І саме їх, зачитавши вирок нашого революційного суду, розстріляли. Розстрілювали ми не поляків, а вбивців.

Чи не наступного дня появився посланець від поляків з листом, що вони хочуть вести з нами мирні переговори. Ми погодилися й послали районного провідника “Бориса” та Івана Кривуцького – “Аркадія”. Зокрема важливий був тут “Аркадій”, людина, яка не була ні в якому проводі, але заразом на високому рівні глибоко заангажована в наші змагання. І, насамперед, людина інтелігентна, здатна дуже тверезо оцінювати ситуацію та вести переговори. Порозуміння було досягнуте в Селиськах на взаємовигідних умовах. Згодом такого ж типу зустрічі з представниками польського поаківського підпілля відбулися в інших місцях, на Холм-щині, Підляшші, Любачівщині. Потім для ведення переговорів на вищому рівні Роман Шухевич прислав на нашу сторону Юрія Лопатинського – “Шейка”. Він прибув спершу до мене, а зараз потім пішов до “Стяга”. Щоправда, далі переговори не просунулися вперед, не з нашої причини, але всі командири вже отримали інструкції, як поводитися з польською цивільною людністю та полоненими вояками. Ми не могли їх, наприклад, розстрілювати...

– А що ж тоді сказати про розстріл командиром “Хріном” вояків ВП, узятих у полон під Яселком у березні 1946 року?

– “Хрін” був потім за це підтягнутий під суд, однак це була у нас велика постать. “Нас б'ють, тож і ми повинні бити їх безпощадно”, – так думав командир “Хрін”. На суді була пропозиція зняти його з командирства сотнею, проте я сам це заперечив, оскільки то командування УПА могло приймати такі рішення, а не провідники ОУН, які ж не мали нічого спільного з призначенням його командиром сотні.

– Між командуванням відділів УПА й Проводом ОУН були, отже, різниці щодо того, як вести боротьбу?

– Не сам один “Хрін” був за гострішим курсом у боротьбі, мовляв, провід хай політикує, а ми будемо воювати. Однак і воювати ж треба було за політичними принципами. Я пояснював військовикам не один раз, що загострення боротьби, навіть відплатні акції, принесуть нам більше шкоди в opinіi Польщі та Європи, ніж реальна користь від збройних акцій. Одна з моїх записок саме в такій справі потім цитувалася в “Дорозі нікуди”. Узагалі треба ствердити, що командування УПА було доволі

свідоме й переконувати його в справедливості політики, обраної Проводом ОУН, не треба було надто довго. Зрештою, від есентуальних заходів щодо тих поляків, які прямо й справді провинилися щодо української людності, була Служба безпеки та Польова жандармерія, а УПА прямо не мала в цьому брати участі. Ми ніяк не могли допустити до того, щоб УПА мала опінію чи стала просто бандою, а не повстанською армією.

– Удалося досягти порозуміння з поаківським польським підпіллям, однак залишилося ж Військо Польське. Чи з цією формацією також велися спроби досягти перемир'я, нейтралітету або ще інших форм припинення боротьби?

– Недавно в одному з київських архівів знайшов я звіти наших провідників про контакти з ВП, з міліцією. У цих звітах не раз зазначувалося про контакти з командирами відділів ВП. Бували, отож, випадки, що офіцери ВП приходили в ліс на переговори з нашими провідниками чи сотенними. Ішлося, очевидно, про спробу нейтралізувати зудари УПА -ВП. Зрозуміло, що такі вдалі контакти могли статися лише з дуже свідомими й інтелігентними польськими командирами. Не один раз нарікали вони на присутність совітських офіцерів у ВП, які стараються совітизувати військо, якомога загострювати стосунок війська до УПА чи людності.

Цікаво, що були зустрічі з польськими священиками. Відбувалися також за нашою ініціативою й проводилися в такому самому дусі, як зустрічі з військовиками. Ішлося про те, щоб авторитетний та впливовий польський суспільний чинник пояснив полякам, що наша взаємна боротьба на руку Москві й ми не повинні її продовжувати. Між священиками попадали ми на таких, що посилали б усіх українців на заріз, аби тільки відвоювати Креси, але й на таких, які нас розуміли й підтримували.

З одного звіту знаю, як до Риботич під Перемишлем зайшла сотня УПА та зорганізувала збори місцевої людності, переважно польської. Прийшли, між іншим, учитель і священик, виступив політвиховник “Вадим” – Ярослав Пеців, молодий, але розумний, з відчуттям політичного такту й мудрости. Він підкреслив, що наша сторона може відомщувати полякам, однак політичні обставини і здоровий глузд диктують цілком іншу стратегію наших стосунків: мирну. Люди дали сотні вечеряти, потім пригостили, політвиховник знайшов гарне розуміння серед риботицьких поляків. І таких розумних поляків та розумних наших провідників було ж більше. Не треба перебільшувати з українсько-польською ворожістю в ці дні. На ділі ця ворожість – значною мірою продукт пізнішої пропаганди.

– Якщо зважити на історичний потенціал, то центром Закерзоння була Перемищина.

– Безумовно, за духом і традицією центром була Перемищина, хоч географічним – Любачівщина, де була база “Стяга”. Однак на півдні був Перемишль, а бувати в ньому, розмовляти з перемиською інтелігенцією, передумувати деякі справи доводилось мені не раз, і не раз був я здивований, наскільки перемисьляни патріоти та практично задіяні в оборону свого українства люди. Вони тут завжди щось мусили відстоювати – то церкву, то школу, то якусь установу, а тому в місті сформувався дуже активний тип наших людей, зокрема українського інтелігента.

– У вересні 1944 року саме у Перемишлі виник Український громадський комітет на чолі з Михайлом Вахнюком. Він представив перемиському старості іншу концепцію укладення українсько-польських стосунків: узамін за лояльну громадянську поставу українці мали б мати всі громадянські права й на демократичних засадах жити на своїх землях у рамках Польської держави. Чи це

становище було в якийсь спосіб узгоджуване з Проводом ОУН Закерзонського краю?

– Ні, але ми знали про виникнення цього Комітету й не чинили ніяких перешкод у його діяльності, тому що це був ще один варіант того, щоб врятувати нашу людність та історичні українські землі перед руїною. Укладення демократичних стосунків з польським урядом було б і нам на користь, а до цього ж підкреслюю, що нашим головним ворогом була російська більшовицька імперія, а не Польща. Знаю, що представники Комітету були в Варшаві на переговорах, але вернулися ні з чим. Висновок був у нас такий, що легальними засобами такі українцям громадянства в Польщі не добитися.

– До складу VI Воєнної округи “Сян” входило 18 сотень УПА. Ця кількість була оптимальною? Не ставилося питання зменшити або збільшити її?

– Нам не можна було думати про скорочення кількості сотень в цій окрузі, тому що це була б психологічна помилка. Ми не могли сказати тому, хто сам добровільно зголосився служити, що чомусь-то він уже непотрібний. Зрештою, куди ми мали б таку людину послати, коли для нас не було місця?

Командування мало можливості зменшити або й збільшити кількість сотень, але не було для цього раціональних причин.

– Які шанси мала УПА, щоб результативно протистояти Війську Польському?

– Ми не ставили собі завдання воювати проти ВП, у нас не було мови про фронтальну боротьбу з регулярною армією. На Закерзонні УПА мала виконувати радше пропагандивно-політичні, ніж мілітарні завдання. Так ставив це сам Роман Шухевич. Ішлося про створення антибільшовицької спілки народів, залучити до спільної боротьби поляків, словаків, чехів. Звідси пропагандивні рейди в Словаччину, плянувалися також у Польщу.

Ми враховували настання критичної ситуації для УПА, а тому були підготовані на скорочення сотень шляхом переведення їх для подальшої боротьби в Україну, а на цих теренах мала б залишитися лише підпільна мережа.

– У деяких публікаціях пробивається погляд, що боротьба на Закерзонні не мала б такої міри напруги, якби не антиукраїнський терор польських формацій, спершу партизанських, потім ВП. Саме цей терор мав би й впливати на сприяння людности для УПА.

– До деякої міри так і було, однак не треба вказувати на цей чинник як на єдиний чи вирішальний. Зорганізований рух опору настільки злився з людністю, що це було просто щось одно. Я ніколи не вважав нашого селянина лише за якусь допоміжну силу, майже сторонній чинник. Ні, тому що як було треба, той український селянин утікав у ліс і ставав під наше крило. Як треба було стріляти, він брав у нас

кріса й стріляв разом з нами й ставав одним з нас. Потім вертався, щоб сіяти, однак як часто не міг спокійно сіяти чи орати й звертався до відділів УПА за допомогою. І я не раз бачив поля обставлені відділами, на яких орали чи сіяли наші селяни. А до того вояки УПА часто перетворювалися на селян, бо помагали їм чи косити, чи звозити. Зібраний хліб був потрібний як людності, так і нам.

– У свідомості поляків закріпився погляд, що УПА й ОУН воювали проти Польської держави, а не в обороні української людности та її землі України.

– Боротьба проти Польської держави взагалі не ставилася в нас як мета чи завдання. Це ж видно в багаторазових зверненнях нашого Проводу ще з початку 40-х років до польських політичних чинників, з нашого бажання вести з ними мирні переговори. Нам ішлося про Україну, а не про Польщу. Ми боролися проти

антипольського режиму в Варшаві, так само як проти антиукраїнського режиму в Києві, й розуміли ми, що є в нас один спільний ворог – російська більшовицька імперія. І йшлося не про те, щоб зліквідувати її як комуністичну, але про те, щоб зліквідувати її як російську імперію, тому що яку б форму не мала, то все вона була спрямована проти свободи народу й проти свободи людини.

– У січні 1947 року в Польщі відбулися парламентські вибори, у яких перемогли комуністи, й вони цілком перебрали у свої руки владу. Однак до цього часу в країні існували опозиційні партії, зокрема Польська селянська партія на чолі з В. Міколайчиком, представником польського лондонського уряду. Як відносилася ОУН до цього демократичного середовища й чи мало воно якийсь вплив на політику Польщі щодо української людности, а також на стосунок ОУН до тодішніх політичних чинників у країні?

– Ми закликали під час виборів голосувати за партією Міколайчика. Задля цього сотенний “Бурлака” навіть зробив спеціальний пропагандивний рейд у польські терени за Сяном. Наші пропагандисти закликали поляків голосувати за польські демократичні сили, а не за більшовицькі.

Усе-таки ми не мали помилкових уявлень щодо того, яка була б політика цього табору, якби він у виборах 1947 року переміг. Поляки були настільки шовіністично до нас настроєні в цілому, що стосунок до українців не різнився в комуністів, антикомуністів, християнських партіях тощо. Тут вони були єдністю.

Я пригадую розмову з одним поляком, який прочитав мою брошуру “Українсько-польські взаємини”. Він сказав мені так: “Ви пишете тільки про політичні чинники в наших стосунках, проте ви зрозумійте, що наша історична романтика – уся там, на ваших землях”. А ми ж не хотіли цих земель спеціально в подарунок для поляків покидати, бо ж ці землі були наші.

– Як провід ОУН на Закерзонні трактував Греко-Католицьку Церкву, зокрема перемиського владика Йосафата Коциловського?

– Боротьба ОУН була тісно пов’язана з тією частиною нашої інтелігенції, якою було греко-католицьке священство. Воно розуміло нашу боротьбу та переважно підтримувало її. З другого боку, ми знали, що наші люди в лісах чи криївках не можуть бути позбавлені контактів з духовенством, бо мають духовні потреби. У підпіллі було кілька священників, які обслуговували потреби відділів, зокрема отець Василь Шевчук – “Кадило”, курінний капелян Перемиського куреня.

– Чи такі священники мали на це дозвіл перемиського владика?

– Я не знаю, як з формального боку виглядала їхня послуга відділам. Проте ж цілком розумію, що тоді такого формального дозволу бути не могло, оскільки означало б це велику небезпеку для ієрархії та всієї УГКЦ у Польщі, це була б просто непростима помилка. Крім цього, тоді вже не був час для офіційного вирішування таких справ, структура УГКЦ валилася на наших очах, тож кожен священник вирішував певні питання цілком незалежно, по-своєму.

На Закерзонні наш провід не мав ніяких прямих контактів з владикою Коциловським, проте ми відчували його моральний підтрим для нас.

– На початку 1946 року обидва перемиські владика були арештовані. Чи це в якийсь спосіб позначилося на духові нашого опору?

– Ми співчували їм та були глибоко обурені поставою польських та совітських властей. Стрільці та люди по селах передавали з вуст до вуст образи арештування владик, бруталности війська, були zarazом горді геройською поставою цих

арештантів, але, з другого боку, ми вболівали за їх долю, оскільки передбачувалося, що можуть не пережити знущань.

– Як виглядали контакти з закордонними журналістами й посольствами?

– Усі три керівники Закерзоння, тобто “Стяг”, “Дальнич” і я, організували співпрацю з посольствами західніх держав автономно, кожен на власну руку. Так вирішив сам “Стяг”. З зізнань “Дальнича” могло б впливати, що найбільшу працю виконував щодо цього я, проте він багато своїх кроків перело-жив під час зізнань на мене, щоб, зрозуміло, зменшити тягар пізнішого обвинувачувального акту проти себе.

Я контактувався з посольствами за допомогою зв’язкових. Це були Зіновія Химка – “Зоя”, “Малуша”, Анна Кар-ванська – “Рома”. А для контактів з журналістами працювала ще інша. Усі вони жили на легальних документах у Польщі. Зв’язкові отримували від мене матеріали про боротьбу УПА й передавали до посольств. Ці контакти обірвалися наприкінці 1946 року, тому що дівчатам загрожувало уже арешт. До цього часу зробили ми три передачі до англійського та американського посольств. Ми не мали можливості переконатися, як використовувалися ці матеріали, проте виконували своє завдання, а йшлося про те, аби західній світ знав про нашу боротьбу.

На пропаганду наше керівництво звертало велику увагу. Встановити контакти з посольствами наказав сам Роман Шухевич. Адже російські більшовики вели проти нас широку пропагандивну кампанію. Так само потім робили поляки.

– Так званою “делікатною темою” історії визвольних змагань у той час є Служба безпеки ОУН.

– У тодішніх умовах Служба безпеки діяла майже виключно як контррозвідка, тобто охороняла нас перед ворожою агентурою. Агентів СБ карала смертю, у легших випадках – тілесною карою. Контррозвідницькі завдання СБ виконувала не цілком задовільно, тому що не розпоряджала відповідно вишколеними працівниками та технічними засобами. Усе-таки в міру своїх можливостей вона виконувала свою роботу, причому бували тут грубі порушення й непередумані кроки. За це прикро, проте цього в тодішніх умовах уникнути було тоді. Зрештою, Закерзонська СБ ще не була така “страшна”, наприклад, на Волині я бачив, як наша СБ записала трохи гіршу сторінку. Однак: яка СБ у світі записала тільки світлу сторінку?

– Жаль, що СБ не вдалося запобігти зраді з боку Ярослава Гамівки – “Вишинського”, а тим більше жаль, що ще перед його зрадою СБ мала певні підстави, щоб поважніше зайнятися цією особою.

– Безумовно, я знав про підозри щодо окружного господарчого референта “Вишинського”. Про це говорив мені наш спеціальний працівник Іван Кривуцький – “Аркадій”. Усе ж людину такого значення для наших структур, особистого знайомого окружного провідника “Григора” арештувати й виконувати вирок не можна було. За ним слідкували, однак не знайшли нічого, щоб поставити його перед судом. Я звертався щодо “Вишинського” до окружного провідника “Григора”, проте він також не міг нічого певного чи сказати, чи то й зробити.

Про зраду “Вишинського” я довідався в кривці “Стяга”, коли прийшов до нього на останню розмову. Перед своїм відходом туди з Перемищини ще про неї не знав. “Стяг” сприйняв цей факт спокійно, такі випадки бували ж в усіх організаціях на цілому світі.

Для мене ця зрада була особисто болюча. Зрадник був моїм особистим знайомим, ми разом перебували в лісах. Я не розумів також того, чому він офіційно перейшов на бік противника, тому що він міг завдати нам більше шкоди, якби діяв скрито в

наших рядах.

– Саме так зробив інший великий зрадник – Леонід Лапінський – “Зенон”.

– Про його зраду я довідався дуже пізно, аж після проголошення незалежності України, тому що інформації про нього досі майже ніде не появлялися. Вичитав про цю постать з публікації Євгена Місила “Анатомія зради” в “Нашому слові”. Я оцінюю справу “Зенона” набагато складнішою, ніж “Вишинського”, оскільки він саме діяв весь час у підпіллі, навіть був у зв’язках з самим Степаном Бандерою...

– Чим, можливо, аж надто компромітує не лише структури Служби безпеки ОУН, але сягає навіть глибше.

– Боротьба є боротьба, ми користувалися такими ж самими методами, як наш противник. На “Зеноні” ОУН та ідеї нашої боротьби не кінчалися, його зрада лише заважала практично їх здійснювати, проте ні в чому не скомпромітувала ОУН та ідей цієї організації.

Коли зіставити ці нечисленні зради з загальною поставою української людности на Закерзонні, отримаємо картину іншу, ніж у Вашому питанні. А оскільки тут не було ніякої зради, а геройська вірність, то це показує справжнє обличчя наших ідей та наших дій.

– І досі неясно, хто стоїть за вбивством генерала Каро-ля Свєрчевського...

– Нам було ясно, що генерал Свєрчевський знайшов смерть від куль УПА: я ж зараз потім читав рапорт командира “Хріна” про цю акцію, однак він не знав, кого вбили його стрільці. Про те, що там поляг генерал “Вальтер”, я довідався на другий день з радіо та преси. Сам “Хрін” знав тільки те, що їхатиме високого рангу військова депутація.

З погляду мілітарного – це гарний успіх УПА. Так само з пропагандивного боку ця засідка була нам корисна: вона проломлювала інформаційну блокаду про нашу боротьбу. Писала про неї не лише польська, але й чи не вся європейська преса.

Отож, акція проти генерала Свєрчевського була безумовним успіхом, а ми добре розуміли також, що вона не має ніякого зв’язку з пізнішою депортацією українців на Захід.

– Спробуймо порівняти ситуацію українців на Закерзонні, тобто на українських етнографічних та історичних землях у тодішній Польщі, з ситуацією, здавалося б ідентичною, українців у Чехословаччині, на Пряшівщині, де не було ніякого опору проти комунізму.

– Відносно Чехословаччини й Словаччини зокрема була в нас політика нейтралітету. Не було політичного смислу починати боротьбу проти Чехословаччини як проти окупаційної держави, як вели це ми проти польського уряду. Перед війною склалися з цією державою дуже гарні стосунки, українці мали там скрізь підтрим і можливості розвитку. Легально діяли патріотичні організації.

ОУН не творила на Пряшівщині структур для опору й боротьби, однак наша організація була там присутня. Тамтешніми теренами йшла навіть зв’язкова лінія на Захід. Саме нею йшли Маївський та Грицай в 1945 році. Після їхньої невдачі ця лінія перестала діяти, але з метою розвідки тощо ми втримували на Словаччині свою невелику сітку. Словаки відносилися до нас дуже добре, зокрема після пропагандивних рейдів закерзонських сотень на їх сторону. Це було потім також видно під час переходу наших сотень на Захід. Натомість чехи були скомунізовані набагато більшою мірою від словаків і протистояли нам.

– Як Провід ОУН zareагував на масову депортацію української людности, свого

людського та матеріального запілля, на Західні землі Польщі?

– Про те, що на лінії Керзона станеться екстремальна ситуація – ми передбачували. Уперше мова про це пішла на нараді в жовтні в Бережниці Нижній у 1945 році. Проводив її Дмитро Маївський – “Тарас” і Дмитро Грицай – “Пере-бийніс”. Були там Старух, я, “Орест”. Ми перебули з ними майже два тижні. На відправі йшлося ось про що: як бути далі на Закерзонні. Ще до цього були особливі директиви Романа Шухевича, що ми цей терен повинні використати для особливої роботи, зокрема праці серед дипломатичних представництв, пропагандивних рейдів у Польщу й Чехо-словачину, праці з закордонними журналістами тощо.

Очевидно, йшлося також про ліквідацію польського фронту – це було доручено особисто мені.

Відправа мала місце тоді, коли вже було видно переселення до УРСР. Ми добре знали природу російських більшовиків: що почали – доведуть до кінця. А вони ж уже виселили татар та інші малі народи з їх рідних земель, тож легко можна було сподіватися, що не пощадять і того місця, де якраз ми були. Москва звертала увагу насамперед на те, що поза сферою її безпосередніх впливів знайшлося б кількасот тисяч українців. Отож ми сподівалися виселення всіх без винятку українців до УРСР, а в цій ситуації мали самі також перебратися туди. Залишитися мали тільки люди для зв’язку з Заходом. Важко було передбачити, у якій формі мали б вони залишитися: чи в криївках, чи на фальшивих документах. Останній варіант був кращий, тому що для прожиття в криївках треба було мати свою людність, а її якраз не ставало.

Між нами ніколи не було мови про те, що може бути виселення людности на Західні землі. Ми сподівалися радше того, що більшовики цілком виселять всіх українців до УРСР.

Капітуляції у нас не було, ніхто не здавався на милість ворога й не просив помилування. Ні “Стяг”, ні “Орест”, ні я, ні інші провідники, ні командири не скапітулювали, отож не може бути мови про те, що наша боротьба закінчилася у формі капітуляції.

Під час зустрічі зі “Стягом” улітку 1947 року не було мови про демобілізацію. Сотні з півдня були поділені на рейдові сотні, спрямовані на Захід, і сотні, призначені до переходу до УРСР. На півночі, де діяв курінь “Залізняка” та “Прірви”, ситуація тоді була складніша. Тамтешні сотні розпалися. У нас, проте, не було ніяких сумнівів щодо того, як закінчити боротьбу на Закерзонні, коли настане екстремальна ситуація. Адже зараз за кордоном була Україна, тож про що можна було думати й що розважувати? Ми ж належали до загальноукраїнських структур і не можна було думати про якісь особливі вирішення нашої евентуальної екстремальної ситуації, лише рейд Перемиського куреня на Захід – хоч так запланований і продуманий – відбігав трохи від нашого загального розуміння стану справ. Ми взагалі втримували запланований рейд у великій таємниці, щоб не створювати

психозу втечі всіх і вся на Захід. Ми вже бачили цей психоз у 1944 році й знали, до якого спустошення він веде.

Лемківський курінь перейшов в Україну. Я зустрів їх потім у Станіславівщині. Лемки стояли під командою “Хріна” четвериком, і стояли наче мур, хоч їхні села були попелом. І майже всі полягли.

– Сталася акція “Вісла” – як ви розуміли її результати?

– У пляні ідейної та мілітарної боротьби це не була велика втрата, тому що ми продовжували боротьбу на Україні й наші ідеї не зазнали ніякої зміни, а ними були

незмінно: воля народам! воля людині! Однак ми розуміли, що ми втратили плацдарм, чудовий зв'язковий канал у Західній світ, а нам залежало на цьому “вікні у світ”. Найболючіше було те, що ми втратили тоді 20 тисяч квадратних кілометрів споконвічної української землі. Проте я й сьогодні не можу впевнено сказати, що ця втрата сталася назавжди, тому що суспільні й національні процеси дуже часто нас дивують та заскакують. Певне є те, що українці з Західніх земель повинні вертатися на свої історичні землі, бо вони завжди будуть їхні.

– Який момент чи подію можна було б прийняти за кінець існування та діяльності ОУН у Польщі?

– Символічним кінцем ОУН у Польщі треба вважати смерть провідника Закерзонського краю Ярослава Старуха – “Стяга” в криївці біля Монастиря 17 вересня 1947 року. Однак практично не можна забувати, що до 1948 року діяв Євген Штендера – “Прірва” у Пруссії, серед українських переселенців. Він перейшов у Німеччину у 1948 році – це має своє значення. Так само має тут значення існування до 1954 року сітки “Зенона”. Адже крім нього, у ній не було зрадників, це була така сітка ОУН, коли глянути на стан свідомості її учасників, тобто бувших повстанців УПА й членів ОУН.

Ще додаю, що опір, навіть організований ворогом, такий має негативний вплив та значення і на того, хто його організує. Цю справедливу думку висловив командир воєнної округи Західноукраїнського краю у донесенні М. Хрущову про створюванні НКВД підпільні нібито упівські групи. Отож, тре-

ба вважати за борців за волю України в рамках хоч і провокаційної сітки “Зенона” її несвідомих справжнього стану справ членів. Адже за щось вони пішли потім у тюрми, своїх ідей не зреклися, а дехто отримав смертні присуди.

Натомість кінцем УПА в Польщі треба вважати перехід у 1948 році вояків “Прірви” у Баварію. Вони не чинили бойових акцій, проте були спадкоємцями, і то безпосередніми, боїв на Закерзонні, а в Пруссії чи під час рейду просто мусили діяти іншими методами. Усе ж їх дорога була останнім рейдом УПА в Польщі.

– Чим було закінчення існування ОУН та УПА на Закерзонні в 1947 році. Польська сторона говорить про “ліквідацію”. Чи так само розуміла або розуміє це й українська сторона?

– З нашого боку це не була насамперед капітуляція, оскільки для капітуляції потрібний спеціальний повноважний представник, який складає перед противником зброю та обговорює умови, на яких це робиться. Ми не капітулювали ще й тому, що не вели боротьби проти поляків ані проти Польщі, ми воювали проти московської більшовицької імперії, а тому на Закерзонні просто мав місце факт кінця боротьби й переходу сотень на Україну, де боротьба була продовжена. Правда, що ми втратили територію та зазнали величезних людських втрат на цьому клаптику України, однак нашу боротьбу треба конечно бачити в ширшому, ніж лише закерзонський чи українсько-польський контексти.

Для мене кінець змагань на Закерзонні не був поразкою. Так само поразкою не було те, що в Україні КГБ розгромило ОУН. Ми ж залишали за собою геройський переказ, конкретні подвиги, конкретних людей, хай вони й були вже мертві. Ми залишали за собою перемогу, це не є лише нинішній висновок – ми так само розуміли сенс і перспективу боротьби в 40-х чи 50-х роках.

Крім цього, зважмо: на Закерзонні ми витримали 3 роки, в Україні – 12 років. Чи це можна назвати поразкою? А вистояли ми не перед будь-ким, а наймогутнішою та

найжор-стокішою системою в історії людства, зрештою, не інакше вистоявали ми в боях проти ідентичного з нею фашизму.

– Три роки – це цифра, а як могли б Ви схарактеризувати ці три роки в моральних чи якісних категоріях?

– Наш Провід уже в 40-х роках склав дуже високу оцінку змаганням на цьому скравку української землі. Ми створили там одну з найяскравіших сторінок у історії визвольної боротьби українців в половині ХХ століття. Масовість опору, рівень свідомости й солідарности людности з військом та політичним Проводом – усе це, можливо, і не має порівняння з іншими районами України.

Я думаю, що навіть вирвані силою з рідної землі українці, переселенці з акції “Вісла” не можуть уважати 1947 року роком нашої поразки. Військо Польське не перемогло їх. Змінило місце проживання нашої людности, але ж не змінило її духу, поглядів, бажання бути українцями і вільними людьми.

– Що було найбільшою поразкою й що найбільшим осягненнями УПА та ОУН на Закерзонському краю за понад три роки боротьби?

– Найбільша поразка – це болючі втрати в людях, які треба просто назвати жертвою. Найбільшим успіхом було те, що ми витримали так довго й вели в таких обставинах боротьбу три роки. Ми не капітулювали.

У нас не було поразки, ми чесно йшли до бою на своїй землі. Ми не воювали проти ніякого народу, проти ніякої держави, не займали чужих земель. Ми шанували польський народ, його державу на його етнографічних землях, пропонували антибільшовицький союз і приязнь на довгі-довгі роки, і ми ні разу від цих засад не відступили.

– Що значить для Вас особисто п’ятирічний час діяльності в структурі ОУН Закерзонського краю?

– У моєму особистому житті саме цей час і ці місця відіграли найважливішу роль. Я був молодий, на Закерзонні я одружився, втратив сина, тут почав працю в підпіллі, мав перші успіхи й невдачі, редагував журнали, писав тощо. Я так зійшовся з людьми, з вояками УПА й нашими селянами, що кожен закерзонець донині як рідний. Адже я все це робив цілим серцем і віддавав цьому

серце, буває ж так, що інколи ідейне братерство сильніше за братерство крові.

– Коли вперше відвідали Ви землі, де діяли в підпіллі в 1944–1947 роках?

– Це сталося аж у 2001 році. Вплив на це мали такі малоцікаві справи, як те, що, будучи пенсіонером, у мене не було достатніх засобів для закордонних подорожей. У 2001 році отримав я запрошення узяти участь у святі української національної пам’яті в Пікуличах під Перемишлем.

Я виробив паспорт та й поїхав. Мені дуже хотілося їхати й побачити ті місця, які я топтав п’ять років день-у-день. Я мав мало інформації про долю українців у Польщі після 1957 року. Знав, що з нашим вояцтвом жорстоко розправлялися, що легше стало аж після смерті Сталіна. Прямі контакти почалися аж після проголошення незалежності України в 1991 році. Відтоді на різних з’їздах зустрічав я та розмовляв з українцями з Польщі.

Я не розчарувався українцями з Польщі, вони весь час працювали на національній ниві й мають свої досягнення, які я оцінюю дуже високо. Заразом знаю про асиміляцію, про занепад тої силу спротиву, яка була в час життя на рідній землі. Українство в Польщі має перед собою довгу перспективу, зокрема на рідних землях. Серед українців у тім краю є бажання бути собою, є усвідомлення спадкоємства ідей,

за які стояла колись УПА.

Уперше я приїхав у 2001 році до Пикулич, там люди довідалися, що я є між ними, обступили мене, і сльози полилися, як їх побачив. З цими сивими головами чоловіків і жінок я тут колись воював, ми були разом, ми були одно. Я стояв і таки питався за одно: чи вони передали своїм нащадкам пам'ять про жертву мертвих і живих на Закерзонні в обороні народу та людини, тобто чи не спольонізувалися в наступних поколіннях

– Дуже дякую за розмову.

Розмовляв Богдан Гук